شهيد سنڌ راڻيءَ جي پاڪستان جي سياسي
صورتحال تي هڪ ڇرڪائيندڙ تصنيف

پـاڪــســتــان طوفان
جي گهيري □

بـيـنــظــيــر ڀــٽــو
سنڌيڪار: رک سنڌي

روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو
2008ع

ترتيب

ديباچو بينظير ڀٽو

1. فوجي جرنيلن جي ملڪ دشمني
2. هڪ سياسي رڻ پٽ ٻٽيل ڌرتي
3. ضيا جو سائرن گيت
4. نئين نظام جو خاڪو
5. معاشي نظام جي نئين سر جوڙجڪ
6. پرڏيهي پاليسي
7. تڪڙو سياسي ڪم
8. عوامي پروگرام

ديباچو

هيءُ ڪتــاب منهنجي عقيــدن جــو ترجمــان آهي. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته هن ڪتاب ۾ آئــون پنهنجي والد شهيد ذوالفقار علي ڀٽو جي فڪــر جي

ترجماني ڪئي آهي. شهيد ڀٽو کي پاڪستاني فوجي ٽولي 1979ع جيل ڦاسي ڏئي شهيد ڪري ڇڏيو هو. ان ڪان سواءِ هن ڪتاب آئون پنهنجي امڙ نصرت ڀٽو جي عقيدن جي به عڪاسي ڪئي آهي. هوءَ اڄ ڪالهه ملڪ کان ٻاهر ڪينسر جو علاج ڪرائي رهي آهي. ان ڪو به شڪ نه آهي ته هن ڪتاب آئون پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي بي انتها سرگرم ڪارڪنن جي خيالن، عقيدن، نظرين پروگرام تي به روشني وڌي آهي.

پاڪستان جي سياسي زندگي ڊانواڊول ٿي چڪي آهي. پارٽيون فقط نالي ماتر قائم آهن. ان صورتحال کان پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي الڳ قرار ڏئي سگهجي ٿو. اها هڪ تحريڪ جي شڪل اختيار ڪري چڪي آهي، پر ان جي باوجود عوام جي پيرن زنجير پاتل آهن. هو گڏجي جلسا مظاهرا ڪري پنهنجو آواز بلند نه ٿا ڪري سگهن.

هر هنڌ تي پاڪستاني هٿياربند فوج جو نادر شاهي راڄ قائم آهي. ان جي سربراهه جنرل ضيا الحق 5 جولاءِ 1977ع تي صبح جو سوير انتهائي مڪاريءَ سان اقتدار تي قبضو ڪري حڪومت سنڀالي ورتي هئي. هن هڪ شائستا جمهوري حڪومت جي سڄي نظام کي تباهه برباد ڪري ڇڏيو. هن هر خودمختيار اداري مثلن اخبارن، پارٽين، عدالتن، وڪيلن بيرسٽرن جي بارن، منسوخ پارليامينٽ، ٽريڊ يونين دانش گاهن وغيره جو تاڃي پيٽو تباهه ڪري ڇڏيو. 1973ع جو آئين ڪيتري محنت خلوص سان تيار ڪيو ويو هو، هن حڪمران فوجي ٽولي ان کي رديءَ جي ٽوڪريءَ اڇلائي ڇڏيو. پاڪستان جي فوج جتي به پنهنجا قبضي گير قدم رکيا، اتي تباهيءَ بربادي‌ءَ پنهنجو ديرو ڄمايو. قاتل فوجي نظام يعني مارشل لا عوام جي ڇاتيءَ تي منگ ڏرڻ ڪا به ڪثر باقي نه ڇڏي.

في الحال عوام جو آواز جنرل ضيا جي

حڪم تي پنج لک ڪان وڌيڪ فوجي لانگ بوٽن جي هيٺان اچي چيپاتجي ويو آهي. سندن دانهن ۽ چيخن تي ڪو به ڌيان نه ڏنو ويو. سرڪاري ڪنٽرول هيٺ هلندڙ ريڊيو ۽ ٽيليويزن کي اها هدايت ڏني وئي ته سندن نشريات حقيقتن کي لڪائيندي رهي. اخبارن جي ايڊيٽرن کي اذيت ناڪ سزائن جو خوف ڏئي پاڻ هرتو سينسر شپ هٽڻ تي مجبور ڪيو ويو. ان خوفناڪ سزا ۽ ڪوڙا (ڦٽڪا) هڻڻ جي سزا به شامل هئي. انهن سزائن جو تفصيل مارشل لا آرڊر (ايم ايل او) ۽ مارشل لا ريگيوليشنز (ايم ايل آر) ۾ درج آهي. اهي وحشانيت ۽ ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ تي ٻڌل سزائون فوجي عدالتن طرفان ڏنيون وينديون آهن.

ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جو هيءُ سلسلو 6 سالن تائين جاري رهيو. هاڻي اهو اڻ ٽاڻي عرصي تائين جاري رهي نه ٿو سگهي. عوام کي فوجي بوٽن جي هيٺان هميشه چيپاتي رکي نه ٿو سگهجي. عوام هڪ نه هڪ ڏينهن بغاوت جو جهنڊو ضرور بلند ڪندو. آزاديءَ جي متوالي پاڪستاني عوام 69-1968ع ۽ 1971ع ۾ به وقت جي حڪمرانن کي پنهنجي ٻرن مان چڪي ٻاهر ڪڍيو هو. جڏهن ظلم جي انتها ٿيندي آهي ته مظلوم ۽ بي وس عوام ”تنگ آمد به جنگ آمد“ موجب وقت جي حڪومت خلاف بغاوت جو اعلان ڪندو آهي. هڪ ڀيرو ٻيهر ظالم ۽ جابر فوج کي گهٽين ۾ بازارن ۾ کلئي عام چئلينج ڪيو ويندو آهي، جيئن 1978ع ۾ ايران ۾ ٿيو، ان صورتحال ۾ ظالم حڪمران پاڻيءَ جي ڦوٽي وانگر هوا ۾ اڏامي ويندا آهن. آزاديءَ جي انتهائي ڳري قيمت ادا ڪرڻي پوندي آهي. پاڪستاني عوام اها قيمت ادا ڪري رهيو آهي.

پلي چا به ٿي پوي، پر اسان سوپارا ٿينداسين.

بينظير ڀٽو

باب پهريون

فوجي جرنيلن جي ملڪ دشمني

مان في الحال پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي سربراهه آهيان، مون کي بيگم نصرت ڀٽو نامزد ڪيو آهي، جيڪا هن وقت ملڪ کان ٻاهر پرڏيهه ڪينسر جو علاج ڪرائي رهي آهي. هوءَ منهنجي ماءُ آهي، ڪيس پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي چيئرمين ذوالفقار علي ڀٽو ان وقت عارضي طور تي پارٽيءَ جو سربراهه نامزد ڪيو هو، جنهن وقت فوجي جرنيلن قتل جو ڪوڙو الزام هٽي ڪيس قيد ڪيو هو، اهو پاڪستان جي تاريخ جو انتهائي ڪارو دور هو.

عدل انصاف سان جيڪا مذاق ڪئي وئي، مان ان جو تفصيل پيش ڪرڻ نه ٿي چاهيان. ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه سڄي دنيا تي واضح آهي ته پاڪستاني فوج جي جرنيلن ڪجهه ججن جي ملي ڀڳت سان ڪهڙي طرح بي ايمانيءَ بد ديانتيءَ سان ذوالفقار علي ڀٽي تي ڪيس هلايو ويو.

ان جا ٻه اهم نتيجا نڪتا، پهريون اهو ته جنرل هاٽي به پاڪستان پيپلز پارٽي کي تباهه ڪرڻ چاهين ٿا، ڇاڪاڻ ته اها ملڪ جي سڀ کان وڏيڪ طاقتور وڏي پارٽي آهي. ان کي عوام جو اعتماد

□ محبت حاصل آهي. پيو اهو ته مان ان شخص جي ذيءُ آهيان، جيڪو پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو باني هو. هيءَ پارٽي اڄ به قائم آهي. ان جي قيام جي وضاحت پيش ڪرڻ ضروري آهي. پاڪستاني فوجي ٽولي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي چونڊيل حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو هو، ان حڪومت جو سربراهه ذوالفقار علي ڀٽو هيو. جنهن ڪي سوليءَ تي چاڙهيو ويو. □ هاڻي هي ٽولو ذاتي بغض جي بنياد تي بيگم نصرت ڀٽو □ منهنجي قيادت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. اهو ٽولو پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي نقصان پهچائڻ جو ارادو رکي ٿو. حڪومت اهو راڳ ڳائي رهي آهي ته اسان پارٽيءَ جي قيادت پنهنجي خاندان تائين محدود رکڻ جا خواهشمند آهيون. اسان کي حڪومت جي انهيءَ بي بنياد پروپيگنڊا تي ڏک پهچي ٿو ته اسان ملڪ تي موروثي طور تي حڪمراني ڪرڻ چاهيون ٿا.

مان اهڙي ڪنهن به ارادي جي سخت لفظن □ ترديد ڪريان ٿي. پاڪستان پيپلز پارٽي غريبن □ بي وس ماڻهن جي پارٽي آهي. اها سماجي انصاف جي لاءِ پاڻ پتوڙي رهي آهي. ان جو خاص نعرو اهو آهي ته سڀني ماڻهن کي ’ماني، ڪپڙو □ سر ڍڪڻ لاءِ ڇت‘ (روٽي، ڪپڙا اور مڪان) مهيا ڪئي وڃي □ اهو قدم سماجي معيشت جي ذريعي کيو ويندو. پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي سياست جمهوريت تي ٻڌل آهي □ ان کي اسلامي طرز حيات تي مڪمل ڀروسو آهي.

هاڻي انهن حالتن □ هڪ اهڙي پارٽي □ موروثي حڪومت جي گنجائش ڪئين ٿي سگهي ٿي؟ مان ان ڳالهه تي زور ڏيڻ گهران ٿي ته اسان مان ڪو به اهو خواب □ به سوچي نه ٿو سگهي ته پارٽي جي قيادت هڪ گهراڻي يا خاندان تائين محدود رهي □ اسان جو خاندان ڪنهن غير معمولي اهميت يا عهدي لاءِ ڪوششون پيو ڪري.

آخرڪار منهنجي شهيد والد پارٽي جي قيادت منهنجي ماءُ جي حوالي ڇو ڪئي؟ ۽ منهنجي والده اهو اهم ڪم ۽ ذميواري منهنجي حوالي ڇو ڪئي؟ ان جي وضاحت سولي آهي.

دهشت يا لالچ جي ترغيب

فوجي جرنيل ۽ سندن حڪومت پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي مقبوليت ڪان خوفزده آهي. هو ان پارٽيءَ کي تباهه ۽ برباد ۽ ڪنهن نه ڪنهن طرح بدنام ڪرڻ لاءِ زمين آسمان هڪ ڪري رهيا آهن، انهن جون سڀ ڪان وڏيڪ وڏيون وڏيون چالون ٻه ئي آهن. عام ورڪرن ۽ هيٺين سطح جي ڪارڪنن ۽ دهشت پکيڙي وڃي ۽ ضلعي، ڊويزنل ۽ مرڪزي سطح تي ناميارن اڳواڻن کي اجتماعي ۽ انفرادي طور تي سرڪاري عهدن ۽ ٻين نوازشن ذريعي ورغلايو وڃي. ۽ اهي به افواهه ڦهلايا وڃن ته هو رشوت خور آهن.

هو پنهنجون ذاتي رنجشون ڪڍڻ لاءِ پاڪستان پيپلز پارٽي جي اڳوڻي حڪومت جي ناميارن اڳوڻن وزيرن ۾ اختلاف پيدا ڪرڻ جون چالون هلي رهيا آهن. ۽ اها به بدبختي آهي جو پاڪستان پيپلز پارٽي جا ڪجهه فرد فوجي ٽولي جي لالچ ۽ لوڀ جو شڪار ٿي ويا آهن. ذوالفقار علي ڀٽو ڄڻو هو ته پارٽيءَ ۾ اختلاف پيدا ڪرڻ لاءِ ڪهڙا حربا استعمال ڪيا ويا ۽ سڄي پارٽيءَ کي مختلف گروهن ۾ ورهايو ويو. پارٽيءَ جي صدارت جو عهدو پنهنجي بيوهه کي سونپڻ جو فيصلو ان لاءِ ڪيو ويو ته فوجي جرنيلن جي منصوبي کي خاڪ ۾ ملايو وڃي ۽ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي بچايو وڃي. ان ڪان سواءِ ٻيو ڪو به سبب نه هيو. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو پنهنجي ذاتي مفاد ۽ خاندان پرستيءَ ڪان مٿانهين سوچ رکندڙ هيو.

ان لاءِ ئي منهنجي والدهه نصرت ڀٽو صــاحبه مون کي پارٽيءَ جو سربراهه نـامزد ڪيـو. جـرنيلن پنهنجــون چــالون تــيز ڪــري ڇــڏيون ۽ هنن لالچ ۽ لوڀ ۽ ورتـل ڪجهـه مـاڻهن کي پنهنجـو پـاڻ سـان ملائي ورتو. پر الله تعالى جي فضل ۽ ڪــرم سـان پارٽي مستحڪم رهي ۽ ان تي ڪو بـه اثـر نـه پيـو. جنهن به شخص فوجي ٽولي سان تعاون ڪيو، اهــو عـوام جي نظـرن ۾ بڇـڙو ٿيـو. مـڙني پابنـدين جي باوجود مان پنهنجي پارٽي عهـدي تي ڄميـل رهيس ۽ ان جي قيمت مون کي مسلسل ادا ڪرڻي پــئي. ته جيئن پارٽيءَ ۾ اتحاد ۽ اسـتحڪام برقـرار رهي. ڪو به منهنجي ايمانـداريءَ تي شـڪ نـه ڪـري سـگهي، ڪــو بــه ان ڳالهــه تي يقين ڪــري نــه ٿــو سگهي ته فوجي جرنيلن جي ٽولي مون کي به لالچ ڏني ته منهنجي پارٽيءَ کي جائز پارٽي تسليم ڪيــو ويندو يـا مـون کي ڌمڪيـون ڏنيـون ويـون تـه مـان عوام سان همدردي ڪري رهي آهيان.

منهنجــو پــارٽيءَ ســان ڪــو بــه ذاتي مفــاد لاڳاپيل نـه آهي. ۽ نـه ئي اهـڙو ڪـو قـدم کڻڻ جـو منهنجو ڪو مقصد يا خواهش آهي. مان في الحــال عوام کي هڪ اهڙو پروگرام پيش ڪري رهي آهيان ته جيئن سندن دل ۽ دماغ ۾ ڪو به شڪ بـاقي نــه رهي ته اسان مان ڪو به مستقبل ۾ طاقت حاصل ڪـــري پنهنجي هٿ ۾ رکڻ گهــري ٿــو يـــا پنهنجي خاندان تائين محدود رکڻ گهري ٿو.

هڪ ٻيو الزام، مجموعي طور تي پـارٽيءَ تي لڳــايو ويــو وڃي تــه اســان شــهيد جمهــوريت ۽ سوشــلزم ذوالفقــار علي ڀٽــو جي ســرگرم عملي زندگي جو استحصال ڪري رهيا آهيـون. ۽ سـندس عـوام کي متحـد ڪـرڻ وارين ڪاوشـن مـان ذاتي فائدو حاصل ڪري رهيا آهيون. هڪ اعتبار کان اهو صـحيح آهي پـر معنـوي طـور تي اهـو بلڪـل ڪـوڙ آهي، مون کي ان جي وضاحت ڪرڻ گهرجي.

ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان پيپلز پــارٽيءَ جي

پروگرام جو خالق هيو. جيتـوڻيڪ ڀين شخصـيتن بـه ان جي مدد ڪئي هئي، انهن جي خـدمتن کي نظـر انداز ڪري نه ٿو سـگهجي. ان پروگـرام جي پويـان اها قوت لڪـل هـئي تـه غـريبن ۽ بي يـارو مـددگار عوام لاءِ سـچائي ۽ خلـوص سـان ڪم ڪيـو وڃي. هيءُ اهو رهنماءُ هيو، جيڪو هڪ پروگرام (مقصـد) لاءِ جيئرو رهيو ۽ پوءَ شـهادت مـاڻي. اهـو پروگـرام عوام جي قسـمت سـنوارڻ جـو پروگـرام هيـو، ان کان سواءِ اسان پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جا ڪارڪن معذور ٿي ويا هئاسين. سڄي خانـدان ۽ تـه ڇـا پـر سڄي پارٽيءَ ۾ ڪـو بـه اهـڙو شـخص نظـر نـه ٿـو اچي، جيڪو شهيد ڀٽو جو ڪـردار مڪمـل طـور تي بهتر نموني ادا ڪري سگهي.

اها به هڪ حقيقت آهي تـه عـوام کي شـهيد ڀٽو سان بي پناهه محبت هئي. ان لاءِ انهن جو مثال پيش ڪــرڻ انتهــائي ضــروري آهي. عــوام ســان سندس محبت ان ڳالهه جي وضاحت ڪـري ٿي تـه فوجي جرنيلن جي ٽولي پنهنجي بقـا لاءِ ڪيس قتـل ڪيو ته جيئن استحصال پسندن جي حڪـومت ڀيهـر منظر عام تي اچي. جيڪڏهن اهـو الـزام اسـان تي لڳايو وڃي ٿو ته اسان ان کي خوشيءَ سان تسليم ڪريون ٿا.

<u>امتيازي سلوڪ جي خواهش وارو الزام</u>

اسان مان ڪو به ڪارڪن ڪنهن به امتيـازي سلوڪ جي دعوى نه ڪري رهيـو آهي يـا ڪنهن بـه عارضــي يــا مســتقل طــاقت جي حاصــلات جــو خواهشمند نـه آهي. حڪمـرانن طرفـان اسـان جي ڪارڪنن مٿان اهڙي خواهش يـا دعـوى جـو الـزام ڪوڙو ۽ شرارت جوڳي پرچار آهي. عوام بيوقــوف ناهي، هڪ جمهوري ۽ سوشلسـٽ پـارٽيءَ تي اهـو الزام مڙهي نه ٿو سگهجي.

اسـان تي هڪ ٻيـو الـزام هـنيو ويـو وڃي تـه

پاڪستان پيپلز پارٽي هڪ جمهوري پارٽي نه آهي، وٽن ان جو ڪهڙو ثبوت آهي؟ اهو الزام هنيو پيو وڃي ته پارٽيءَ اندر ڪڏهن به عهديدارن لاءِ چونڊ نه ٿي آهي. آئون تسليم ڪريان ٿي ته اهو الزام ڪافي حد تائين صحيح آهي. اسان مقامي، ضلع ۾ صوبائي سطح تي پارٽيءَ اندر چونڊون نه ڪرايون آهن، پر ڇا اهو ان جو اڪيلو ثبوت آهي ته اسان جي پارٽيءَ جمهوري پارٽي نه آهي يا پارٽيءَ اندر هڪ خاندان جي ڊڪٽيٽرشپ آهي؟ آئون ان ڪي قطعن غلط قرار ڏيان ٿي، اسان جمهوريت جي جذبي سان سرگرم عمل آهيون. ان ڳالهه جي به وضاحت ڪرڻ ضروري آهي.

1967ع جي آخر ۾ هيءَ پارٽي قائم ڪئي وئي هئي. جنهن بعد هن پارٽيءَ پنهنجي دور جي هڪ ڊڪٽيٽر ايوب خان سان مهاڏو اٽڪايو ۾ مٿس بي پناهه ظلم ۾ ستم نازل ڪيو ويو. جنرل ايوب خان جي حڪمراني واري دور ۾ پارٽيءَ ڪي معمول جي مطابق سياسي سرگرميون سرانجام ڏيڻ جي شايد ئي ڪا اجازت ڏني وئي.

اها ڳالهه به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته پاڪستان پيپلز پارٽي هڪ اهڙي انقلابي پارٽي هئي، جيڪا جاگيردارانه ظلم جو خاتمو ڪرڻ ۾ سرمائيداري نظام ڪي ناس ڪرڻ گهري پئي. نئون انقلابي پيغام جهنگ جي باهه وانگر پکڙجڻ لڳو. 1967ع جي آخر تائين عوام بغاوت جو علم بلند ڪرڻ شروع ڪيو. ۾ ڇهن مهينن ۾ ايوب خان جي 11 سالن واري آمرانه حڪومت واريءَ جي ڪوٽ وانگر ڊهي پٽ پئجي وئي.

فوجي جرنيلن جو ٽولو پنهنجي حرڪتن کان نه مڙيو. جنرل يحى خان ڪي نئون مارشل چيف بڻايو ويو. اها به هڪ سازش هئي، اخباري دنيا ۾ ڪيس ”ياهو“ جي نالي سان پڪاريو ويندو هو. هو فقط ڪاغذي گهوڙا ڊوڙائڻ (خيالي پلاءَ پچائڻ) ۾ تيز هيو.

عــوامي ســطح تي كــو بــه سياســي كم سرانجام ڏيڻ جي هن كڏهن به اجازت نه ڏني. ان جو سبب اهو هيو ته شروع □ هن سـال □ هـر چئن مهينن بعد عوام جا مطالبا تسليم كرڻ جو سلسلو شــروع كيــو. ان كــري كيس شــروع □ كاميــابي حاصــل ٿي. هن عــام چونــڊن جي هك تــاريخ جــو اعلان كيــو □ مكمــل سياســي ســرگرمي شــروع كــرڻ جي اجــازت ڏني. اهــو سلســلو تقــريبن هك سال هليو.

عام چونـڊن بعـد ملك اوپـر پاكسـتان واري بحران جو شكار ٿي ويـو. ان المنـاك داسـتان جي سـيني كي خـبر آهي. پاكسـتاني فـوج چونـڊن جـا نتيجا قبول كرڻ كـان انكـار كـري ڇـڏيو، □ اوپـر پاكستان □ فوجي سطح تي قتـل □ خـونريزي جي بـازار گـرم كـئي وئي. ان سـان گـڏ فـوجي ٽـولي اولهه پاكستان □ سياسي سرگرمين □ اظهــار جي آزادي تي سخت پابنديون لاڳو كري ڇڏيون. سـڄو ملك سكتي جي حالت □ هليو ويو.

وڏي تيزيءَ سان پارت سان جنگ شــروع ٿي وئي، ان □ فـوج كي شـرمناك شكسـت جـو منهن ڏسڻو پيو. □ پاكستان جي هٿياربند فوج جي سـڄي اپرنـدي كمـان كي غـير مشـروط طـور هٿيـار ڦٽـا كرڻـا پيـا. پاكسـتان جي جسـم جـو هك عضـوو كٽجي ڌار ٿي ويــو. پــارت 91 هــزار ســپاهين كي جنگي قيدي بڻائي ورتو. نـه صـرف اوپـر پاكسـتان الگ ٿي ويو، پر اولهه پاكستان جي 5 هزار چورس ميلن جي ايراضــيءَ تي پــارت قبضــو كــري ورتــو. الهنـــدي مـــورچي تي پاكســـتاني فـــوج جي كــاركردگي افســوناك حــد تــائين مــايوس كنــڏڙ هئي.

اهــو مــڙني پاكســتانين تي كــارو وار هيــو، مايوسي، انتشار □ شكست جي ان اونداهي دؤر □ فوجي جنتـا وڏي هوشـياريءَ سـان نـئين پاكسـتان جي اقتدار جون واڳون پاكستان پيپلـز پـارٽيءَ جي

حوالي ڪري ڇڏيون. اهڙيءَ طرح پارٽيءَ ڪي نه ته پاڻ ڪي منظم ڪرڻ جو وقت ملي سگهيو □ نه ئي موقعو. دراصل پاڪستان پيپلز پارٽي هڪ تحريڪ هئي، هڪ طوفاني □ انقلابي تحريڪ هئي. پر ملڪ سياسي ويڙهه جو شڪار هيو □ منهن پر ڪري پيو هو. چاڪاڻ ته شڪ هيو ته صرف اولهه پاڪستان □ اتحاد برقرار رکي سگهجي پيو. فوجي ٽولي جو خيال هو ته اوپر پاڪستان □ گهرو ويڙهه جي ڪيفيت ڪنهن نه ڪنهن صورت □ برقرار رهندي. ان خيال بعد فوج اولهه پاڪستان جي فاتح پارٽي، پاڪستان پيپلز پارٽي کي ٽوڙڻ جي منصوبابندي ڪرڻ شروع ڪئي. ذوالفقار علي ڀٽو جي ڪتاب ”گريٽ ٽريجڊي“ □ ان وقت ڏنل بيانن جو ٻيهر مطالعو ڪرڻ سان اها حقيقت پڌري پٽ ثابت ٿئي ٿي.

جڏهن شهيد ڀٽو، عوامي حڪومت جي واڳ سنڀالي ته ان حڪومت جي قيادت □ رهنمائي ڪرڻ وارن □ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي چيئرمين کان سواءِ ٻيو ڪو به موجود نه هيو. سندس پهرين ترجيح پارٽي نه پر ملڪ جي وحدت قائم رکڻ هئي، سڄي قوم کي متحد ڪرڻو هيو. □ ان جي بقا □ اتحاد جي لاءِ هڪ نظرياتي بنياد قائم ڪيو ويو. عوام کي يقين ڏيارڻ □ سندن حوصلي افزائي ڪرڻ هئي. ان ڪان سواءِ هٿياربند فوج کي به حوصلي شڪنيءَ ڪان بچائڻو □ کيس هڪ ڀيرو ٻيهر جنگجو فوج بنائڻو هيو. اها ڪيفيت فوج □ ان وقت برقرار نه هئي. ملڪ جو نه ته ڪو آئين هيو □ نه ئي سياسي ادارو، جيڪو ان ذلت جوڳي موقعي تي ملڪ کي درپيش مسئلن جو حل تلاش ڪري سگهي. ان وقت عوام جاگيرداري نما سرمائيدارنه نظام جي ظلمن □ زيادتين جو شڪار هيو. ڪين تڪڙي سڪون □ راحت جي ضرورت هئي.

پارٽيءَ جا تڪڙا قدم

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي اهي سڀ ڪم هڪ وقت سرانجام ڏيڻا هيا. ان انقلابي سڌارن جا قدم ڪنيا، معيشت تي ٻڌل سڀ وڏا ادارا قومي تحويل ۾ ورتا ويا. وقت ضايع ڪرڻ کان سواءِ زرعي سڌارن جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو ويو. ان جو اهو مقصد هيو ته پاڪستان جي نانءَ تي جيڪو ڪارو داغ لڳو هو ان کي مٽايو وڃي. ياهو (يحى خان) جي فوجي ٽولي ۾ پاڪستاني فوج جي ڪرتوتن پاڪستانين جي عزت مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏي هئي. پاڪستان جو عالمي وقار ذلتن جي اونداهي غار ۾ غرق هيو.

ذوالفقار علي ڀٽو جو گهڻو وقت بين الاقوامي معاملن تي صرف ٿيڻ لڳو. حالتن جي اها ئي گهرج هئي. ملڪ جو 5 هزار ميل علائقو دشمن ملڪ جي قبضي هيٺ هيو. 91 هزار پاڪستاني جنگي قيدي ڀارتي جيلن ۾ قيد هيا. پاڪستان جو ڪو به خيرخواهه ۾ دوست نه هيو. ان جو معاشي نظام ڊانواڊول ٿي چڪو هو. ڀارت ۾ بنگلاديش جا لاڳاپا هڪ مستحڪم بنياد تي قائم ٿي رهيا هئا. قانوني يا نظرياتي نقطه نظر سان ملڪ هڪ قوم جي حيثيت سان يڪجا نه هيو. قوم جي تعمير لاءِ هڪ نئون عهدنامو مرتب ڪرڻو هيو. انهن مان هرهڪ ڪم انتهائي پيچيده ۾ وقت طلب هيو. ذوالفقار علي ڀٽو ان لاءِ هر روز 18 ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو. پارٽي معاملن تي ڌيان نه ڏئي سگهڻ تي هن معذرت جو اظهار ڪيو ۾ پوءِ هڪ ڀيرو ٻيهر چونڊڻ جو وقت مٿان اچي بيٺو. ان دوران آمريڪي سي آءِ اي جيڪو ڪردار ادا ڪيو، ان جو داستان سيني مٿان واضح آهي. پارٽيءَ جون چونڊون نه ڪرائي سگهڻ جي اهم سببن مان هڪ سبب دلچسپ ۾ ڌيان طلب به آهي. 5 جولاءِ 1977ع تي جڏهن فوجي جرنيلن جي ٽولي اقتدار تي قبضو ڪيو ته قانوني طور تي ڪا به سياسي سرگرمي ممڪن نه هئي. اسان مان ڪو به پارٽيءَ ۾ داخلي

جمهوريت تي روشني وجهڻ نه ٿو گهري. نه ئي اسان کن رعايتن جا گهرجائو آهيون. موجوده حالتن کي سامهون رکندي حقيقتن تي روشني وجهي سگهجي ٿي.

آئون واعدو ڪريان ٿي ته جڏهن به حالتون سازگار ٿيون ته مڙني سطحن تي پارٽيءَ جون چونڊون ڪرايون وينديون. اهو ڪو حتمي فيصلو نه آهي. جيئن ئي سياسي سرگرميون قانوني طور تي جائز قرار ڏنيون وينديون ته اسان پاڪستان پيپلز پارٽي ۽ اندرين سطح تي چونڊون ڪرائيندا سين. مڙني سطحن تي ليڊرن جي چونڊ عمل ۾ اچي ويندي. ان سلسلي ۾ ڪنهن به قسم جي غلط فهمي ذهنن ۾ نه رهڻ گهرجي.

اسان جي پارٽي ڪاٻي ڌر جي پارٽي آهي. نظرياتي طور تي هڪ آزاد خيال ۽ غير قدامت پسند پارٽي آهي. ان جو پروگرام سوشلزم تي ٻڌل آهي ۽ ديني معاملن ۾ ان اسلامي قدرن کي سيني سان لڳايو آهي. مان هن موقعي تي هڪ ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ بهتر سمجهان ٿي. فوجي ڊڪٽيٽرن اسلام جي اعلى قدرن جي تحفظ جي جيڪا ڪوڙي دعوى ڪئي آهي، اسان نظرياتي، سياسي ۽ اقتصادي هر اعتبار سان ان کان لاتعلقي ظاهر ڪريون ٿا. دراصل اسلامي يا پاڪستاني نظرئي جي پردي ۾ هو فوجي ۽ غير فوجي ڪامورا شاهي نظام جي مدد سان جاگيردارانه ۽ سرمائيدارانه طبقن جو مڪروه چهرو لڪائڻ گهرن ٿا.

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جون ترجيحون

پاڪستان پيپلز پارٽي جو موومينٽ فار دي ريسٽوريشن آف ڊيموڪريسي (ايم آر ڊي) يعني تحريڪ بحاليءَ جمهوريت جي اڪثر اڳواڻن جي متعلق پنهنجو هڪ نقطي نظر آهي، پر مان ان

پروگرام جي متعلق پھريان به ڪٿي ڪجھه چئي چڪي آھيان. موجوده حالتن جي تقاضا اھا آھي تہ مڙئي جمھوري قوتون ھڪ وسيع قومي پليٽ فارم تي متحد ٿي وڃن □ جيڪي ماڻھو اھو چاھين ٿا تہ عوام کي پنھنجي مستقبل جي فيصلي ڪرڻ جو اختيار ملڻ گھرجي □ فوج کي عوام تي پنھنجو قبضو ڄمائڻ يا پنھنجي مرضي مڙھڻ جي ڪنھن به موقعي کان محروم ڪيو وڃي. انھن کي، فوج کي پنھنجن بيرڪن □ واپس موڪلڻ واري گھٽ □ گھٽ پروگرام کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ متحد ٿيڻ گھرجي. ھيءُ ڪم مڙني ذريعن کي استعمال ڪري سرانجام ڏيڻو پوندو.

پاڪستان پيپلز پارٽي تسليم ڪري ٿي تہ موجوده غير معمولي حالتن □ ان خاص مقصد کي ڪنھن به ٻئي پروگرام تي فوقيت حاصل آھي. جيڪي ماڻھو چون ٿا تہ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو پنھنجو پروگرام مھل □ موقعي جي مناسبت موجب نہ آھي، اھڙي ڳالھه نه آھي. اھڙن ماڻھن لاءِ مان اھو بيان ڏئي رھي آھيان تہ ھو سياسي ڪارروائي جي سماجي تصور کي نظرانداز ڪري ڇڏيندا آھن. منھنجي ان بيان جو مطلب اھو آھي تہ اسان موجوده فاشست □ ڊڪٽيٽرانہ فوجي نظام کي مڙني گھربل ذريعن سان پاڙئون پٽي اڇلڻ واري پنھنجي تڪڙي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ پنھنجي پارٽي پروگرام کي پوئتي رکڻ لاءِ رضامند ٿي ويا آھيون.

جڏھن منھنجي ان بيان جو جائزو ورتو وڃي ٿو تہ ان کي ايم آر ڊي جي ٻين اڳواڻن کان مختلف تصور ڪيو وڃي ٿو. منھنجو نقطه نظر اھو آھي تہ فوجي نظام کي پاڙئون پٽي اڇلڻ لاءِ سڀ ذريعا استعمال ڪيا وڃن. جڏھن تہ باقي ميمبر صرف روايتي يا آئيني ذريعن تي زور ڏئي رھيا آھن. ڇاڪاڻ تہ موجوده حڪومت جو نظام مارشل لا جو حامي □ ترجمان آھي □ ھتي نہ تہ ڪنھن

سياسي سرگرميءَ جو عمل دخل آهي، نه ئي پريس کي آزادي آهي يا ٻيا شهري حق ڏنا ويا آهن يا آزاد عدالتون قائم آهن. انهن حالتن ۾ آئيني ذريعن جي ڳالهه ڪرڻ نيڪ خواهشن جون دعائون ڏيڻ کان گهٽ نه آهي، انهن حالتن ۾ ڪجهه به نه ٿو ڪري سگهجي. عوامي سطح تي ڪا به ڪارروائي ٿي نه ٿي سگهي. چاڪاڻ ته فوجي جنرلن جو ٽولو اهو ڪڏهن به برداشت نه ڪندو ته عوام مارشل لا جي سختين ۾ پابندين کي ٽوڙڻ جي ڪوشش ڪري. انهن حالتن ۾ ڏاڍ ۾ ڏهڪاءَ جي ان سرحد کي عبور ڪرڻ ناممڪن آهي.

ٻئي طرف اسان پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جا ماڻهو ٻنهي پروگرامن کي سنجيدگيءَ سان گڏوگڏ ڪٽي هلنداسين، تڪڙي پروگرام کي به ۾ پارٽي پروگرام کي به. اسان انهن ٻنهي پروگرامن جي مقصدن کي حاصل ڪرڻ جو قسم کڻون ٿا. باقي ٻيا ماڻهو جيڪي حقيقي طور تي ڪجهه ڪرڻ جا خواهشمند آهن، انهن کي اسان جي ڳالهه ٻڌڻي پوندي. خاص ڪري انهن پارٽين جا اهي ڪارڪن جن کي انساني آزاديءَ جي تحفظ جو خيال آهي. انهن کي اسان سان هٿ هٿ ۾ ملائي هلڻو پوندو. ان کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه آهي. جيڪڏهن اسان سياسي نصب العين جي نفسياتي پهلو کي ذهن ۾ رکي حالتن جو غور سان جائزو وٺنداسين ته اهو سمجهڻ ۾ ڪا به تڪليف نه ٿيندي ته انساني حقن ۾ قدرن سان اسان جو گهرو لاڳاپو آهي. اهو ئي اسان جي پروگرام جو خاص نقطو آهي. ان پروگرام هيٺ اسان عوام کي مجبور ڪري سگهون ٿا ته هو پاڪستاني فوجي ٽولي جي فاشسٽ نظام کي شڪست ڏيڻ واري مقصد کي اوليت ۾ فوقيت ڏئي.

ماڻهو جمهوريت جا فلڪ شگاف نعرا ان وقت تائين لڳائي نه ٿا سگهن، جيستائين ان کي عملي جامو پهرائڻ وارو اعلان نه ڪيو وڃي.

جيڪڏهن اها ڳالهه نه هوندي ته هو اهڙي پروگــرام کي سياسي طور تي ناموزون تصـور ڪنـدا. اسـان جو عقيدو آهي ته اسان کي اهـو ئي ڪجهـه ڪــرڻ گهرجي، جنهن کي اسـان صـحيح سـمجهون ٿـا. ان سـان عـوام تي پنهنجي مثـان مڙهيـل خـود سـاخته خاموشـيءَ کي ٽـوڙڻ لاءِ دٻـاءُ وجهي سـگهجي ٿـو. جيڪـــڏهن اســـان فقـــط ان وقت منظم ٿي سگهياسـين ۾ ڪنهن سياسـي ريلي ۾ جلسـي کي خطــاب ڪـــري سگهياســين، جـــڏهن مارشـــل لا حڪومت اسـان کي ان جي اجـازت ڏينـدي تـه پـوءِ عـوام کي سـجاڳ ڪـرڻ جي ڪيفيت پيـدا ٿينـدي. اسان جو پروگرام سـماج کي انسـاني قـدرن سـان گڏ تبديل ڪرڻ آهي. انهيءَ پروگرام جـو آزادي جي بحــاليءَ وارن تڪــڙن مقصــدن کي حاصـل ڪــرڻ واري عزم سان ڪو به ٽڪراءُ ڪونهي. دراصل ٻئي هڪ ئي منزل ڏانهن ويندڙ ٻه رستا آهن. پر مان تــه ايئن چونديس ته اسان جي هڪ پروگـرام تي عمـل ڪرڻ کان سواءِ ڪو به شخص عمـل جي ميـدان ۾ داخل ٿي نه سگهندو ۾ تڪڙن مقصـدن کي حاصـل ڪرڻ واري پروگرام کي نقصان رسـي سـگهي ٿـو. اها سستي قسم جي عملي سياست نه آهي. اسان انسانيت دشمن فوجي نظام جون پاڙئون پٽڻ واري مقصـــد هيٺ ٻين پـــارٽين جي ســـربراهن ڏانهن سچائي سان تعـاون جـو هٿ وڌايـو آهي. اسـان ان مقصد جي حاصلات لاءِ ساٿن قدم سان قدم ملائي هلنداســين. اهــا ڪيفيت ان وقت تـــائين موجـــود رهندي جيستائين هو پنهنجي منزل تائين نه پهچنــدا. يا ته هو رستي کـان هـٽي وينـدا ۾ ڪنهن نـه ڪنهن مرحلي تي ظالمن ۾ ڏاڍ ڪندڙن سان ملي ويندا يا هو ان وقت تائين اسان سـان گـڏ رهنـدا جيسـتائين اسان پنهنجا مقصد حاصل ڪري نه وٺنداسين.

پـوئين معـاملي ۾ ان جدوجهـد جي ذميـواري اسـان تي ان وقت تـائين عائـد رهنـدي، جيسـتائين اسان پنهنجي پروگرام کي حاصل ڪري نه ٿا وٺون.

اها ڳالهه سيني تي واضح هجڻ گهرجي. ڪو به اهو نه چئي ته ڪيس اها خبر نه هئي ته اسان ڪهڙي مقصد لاءِ ثابت قدم رهيا آهيون. اڳ به ڪيترائي ڀيرا عرض ڪري چڪي آهيان ته اسان سياست ۾ ظلم ۽ تشدد جا قائل نه آهيون، پر اسان گهٽين، محلن، بازارن، ڪارخانن ۽ ٻنين ۾ پرامن سياسي سرگرمين جا خواهشمند آهيون. جن ۾ مڙني عوامي جذبو رکندڙ پاڪستانين کي شرڪت ڪرڻ گهرجي. اسان جنرل ضياالحق جي حڪمن جو انتظار نه ڪنداسين ته اسان کي فلاڻو قدم کڻڻ گهرجي يا فلاڻو کم نه ڪرڻ گهرجي. اسان عوام سان گڏ هونداسين. اسان اهو ئي ڪنداسين، جنهن کي اسان ضروري سمجهون ٿا. اسان بنا ڪنهن ضرورت جي عوام جون جانيون خطري ۾ نه وجهنداسين يا فوج سان جهيڙو فساد نه ڪنداسين. پر ٽڪراءَ جي خوف کان اسان فوجي ڊڪٽيٽرشپ جا آڏو گوڏا به نه کوڙينداسين.

ايم آر ڊي سان اسان جو الحاق خلوص ۽ سچائي تي ٻڌل آهي. ان جو مقصد فوجي حڪومت کي اونداهي جي کُنَ ۾ اڇلي ڦٽو ڪرڻو آهي. ان جو مقصد پاڪستاني فوج تي ٻڌل ملڪ جي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ جي ٻانهن مروڙي ڇڏڻي آهي. اسان پنهنجي ان مقصد جي متعلق سنجيده آهيون ۽ ايم آر ڊي جي ٻين ڪارڪنن ۽ اڳواڻ مان به ان قسم جي سنجيدگيءَ جي اميد رکون ٿا. پر انهن جي دلچسپيءَ يا سنجيدگيءَ ۾ گهٽتائي يا ڪنهن قسم جي بددليءَ سبب اسان اڻ ڇاڻايل مدي تائين خاموش نه رهنداسين. اسان ايم آر ڊي جي انهن اڳواڻن کي پاڻ سان گڏ ڪٺي هلنداسين، جيڪي ان مقصد کي حاصل ڪرڻ واري پروگرام ۽ سنجيدگيءَ سان اسان جو ساٿ ڏيندا. ايم آر ڊي جي ٻين اڳوڻن کي ڪٺڙي پروگرام جي حاصلات لاءِ اسان کان الڳ ٿيڻ جي آزادي هوندي. پر اسان پنهنجي منزل طرف اڳتي وڌندا

رهنداسين.

ان جو مطلب اهو ٿيو ته جيئن ئي اسان جو نندڍي کان نندڍو مقصد حاصل ٿي ويندو يعني مارشل لا يا فوجي حڪمران ٽولي کي اقتدار کان ڌڪي ڌار ڪيو ويندو، پوءِ چو نه ان حڪومت جو صدر ضيا هجي يا ڪو ٻيو جرنيل، ايم آر ڊي پنهنجو مقصد حاصل ڪري سگهه جو ساهه کڻندي. ان بعد مڙني پارٽين کي پنهنجن پنهنجن مقصدن کي حاصل ڪرڻ جي آزادي هوندي. جيستائين اسان ايم آر ڊي ۾ آهيون، اسان ان جي مقصدن تي عمل ڪندا رهنداسين ۽ ان کي سرگرم ۽ مؤثر تنظيم بڻائي رکڻ جي هر وقت ڪوشش ڪنداسين. اسان پنهنجو ظاهر ۽ باطن ڏيکاري چڏيو آهي، اسان کنهن کان به ڪجهه نه لڪايو آهي. عوام پنهنجين شڪايتن کي پرامن قدمن ۽ پرامن مظاهرن جي ذريعي حل ڪرائڻ کي ترجيح ڏئي ٿو. ۽ ان کي هڪ پرامن جدوجهد جي شڪل به ڏني وئي. اسان به خون وهائڻ نه ٿا چاهيون. پر ضيا تي هي واضح هجڻ گهرجي ته هو چونڊون ڪرائڻ واري عوامي مطالبي کي تسليم ڪرڻ ۽ يعني اقتدار عوام حوالي ڪرڻ جي معاملي ۾ جيتري دير ڪندو، ان جي فوجي ٽولي خلاف جدوجهد ايتري ڏکهي، تلخ ۽ خونريز ٿيندي ويندي. ڪيترائي مثال سامهون آهن، تازو مثال ايران جو آهي، چند آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ظالم حڪمران ڪڏهن به اهڙي جدوجهد ۾ ڪاميابي ۽ ڪامراني حاصل ڪري نه ٿا سگهن. ضيا ضدي آهي، ان تي اهو واضح هجڻ گهرجي ته سزا ان جو انتظار ڪري رهي آهي. سندس خيريت ان ۾ آهي ته هو جلد کان جلد اقتدار کان الڳ ٿي وڃي.

جيڪڏهن هو جلد ۽ غير مشروط طور تي پنهنجي شڪست قبول ڪري وٺي ٿو، جيئن ته هو 31 جولاءِ 1983ع کان اڳ ملڪ ۾ آزادانه چونڊون ڪرائڻ تي رضامند ٿي چڪو آهي ۽ اقتدار اعلیٰ

عوام حوالي ڪـرڻ لاءِ تيـار آهي ۽ پنهنجن حـوارين سان گڏ پاڻ به عوام ڪـان رحم جي خـيرات گهـرڻ لاءِ تيـار آهي تـه مـون کي يقين آهي تـه اسـيمبلي ڪيس ۽ سندن ساٿي ڏوهـارين کي مـوت جي سـزا نـه ڏينـدي. مـان سـندس ملڪ نيڪـالي ۽ شـهريت ختم ڪرڻ واري سـزا جي سـفارش ڪـرڻ لاءِ تيـار آهيان. ۽ مان ان جي وڪالت به ڪنديس، پر شرط اهو آهي ته هـو پنهنجي مڪارانـه چـالن ڪـان پاسـو ڪـــري ۽ مقـــرر ڪيـــل وقت دوران ئي عـــوامي مطالبن جي آڏو ڪنڌ جهڪائي. ٻئي پاسـي سـندس مسلسل هٺ ڌرمي، ظلم ۽ تشـدد جـاري رکڻ جـو عمـل ۽ گـولين جي اسـتعمال جـو مطلب اهـو ئي هوندو ته هو پنهنجو پيڙو پاڻ ٻوڙيندو. ڪيس بــدترين حـالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ لازمي طـور تي تيـار رهڻ گهرجي.

في الحــال مــان پــاڻ کي پاڪســتان پيپلــز پـارٽيءَ جي هڪ نمائنـدي طـور ايم آر ڊي جـو هڪ جزو تصـور ڪريـان ٿي. مـان ان جي نظم و ضـبط کي قبول ڪريان ٿي ۽ پنهنجي پـارٽي پروگـرام کي سياسي ارتقا جو اڳيون مرحلـو تصـور ڪريـان ٿي. پـارٽيءَ ۽ منهنجي موجـوده پوزيشــن جي نــوعيت عارضـي آهي. جـڏهن بيگم نصـرت ڀٽـو واپس اچي ويندي، هو پاڪستان پيپلـز پـارٽيءَ جي قيـادت پـاڻ سنڀالي وٺندي. ۽ جـيئن ئي پـارٽيءَ جـون چونـڊون ٿي وينــديون تــه ان جي ســربراهه جي چونــڊ جــو مرحلو به عمل ۾ اچي ويندو.

باب پيو

هڪ سياسي رڻ پٽ بٽيل ڌرتي

اسان پنهنجي وطن عزيز پاڪستان جو عوام آهيون. اسان سياسي جدوجهد جي ذريعي آزادي حاصل ڪئي آهي. ان جو قيام آزادانه نموني ووٽنگ جي ذريعي عمل ۾ آيو. اسان جي اها بي انتها خواهش آهي ته غربت ۽ اقتصادي بدحاليءَ جا مسئلا جمهوري طريقن سان حل ڪيا وڃن. ساڍن 8 ڪروڙ ماڻهن جي اقتصادي ۽ تمدني حالت بنيادي سڌارن جي ذريعي بهتر ڪرڻ وارا قدم عوامي سطح تي آزادانه طور تي چونڊيل حڪومت جي ذريعي ئي کنيا وڃن. اچو ته 1970ع وارين چونڊن جي ياد تازي ڪريون، جڏهن عوام ورهيه پراڻا پنجوڙ ٽوڙڻ لاءِ ... پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي بيعيت ڪئي هئي.

اڄ اهي ئي پاڪستاني ظلم ۽ جبر جو شڪار آهن، انهن ڪي انتهائي بي رحميءَ سان تشدد جو شڪار بڻايو پيو وڃي. حڪمران طبقي عوام جي استحصال جون ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون آهن. ان عوام ۾ هاري به آهن، مزدور به آهن، ڪاريگر به ۽ شهرن ۾ رهندڙ گهٽ آمدني رکندڙ گروپ جا ماڻهو به شامل آهن. سرمائيدار جن وٽ وڏا وڏا زرعي فارم آهن ۽ جديد مشينن ۽ ٽريڪٽرن جي ذريعي پوکي راهي ڪندڙ هارين جو استحصال ڪري رهيا آهن، امير ۽ وڏا واپاري ملڪ جي عوام ۽ ذريعن ڪي هڪ وڏي عرصي کان ڦري ۽ لُٽي رهيا آهن. فوجي آفيسرن جو طبقو ۽ وڏا وڏا سرڪاري آفيسر ۽ سندن ٻانهن پيلي پنهنجي پراڻن آقائن ڪي سينئر شراڪتدارن طور تسليم ڪرڻ تي مجبور آهن. انهن عوام کان سندن نظرياتي حق به کسي ورتا آهن ۽ هر قسم جي احتجاج ڪي سختيءَ سان ڪچلي ڇڏيو آهي.

مارشل لا جا حڪم ۾ قـانون ڪاغـذي سـطح تي به وحشـت جوڳـا آهن. فـوجي عـدالتن طرفـان 10 ڪان 14 سال سخت پورهـئي سـان قيـد ۾ 10، 20 يا 30 ڦٽڪن جـون سـزائون هڪ معمـول بڻجي ويـــون آهن. ۾ جيڪي ڏوهـــاري آهن؟ ۾ جيڪي سياسي ڪارڪن ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ احتجاج ڪــرڻ جي ڳالهــه ڪن ٿـا، ڪين اذيتنــاڪ ســزائون ڏنيون وڃن ٿيون.

اهي ظلم ۾ ستم جا ستايل ماڻهو عـام طـور تي پاڪســتان پيپلــز پــارٽيءَ ۾ ڪــاٻي ڌر جي ٻين پارٽين ۾ گروهن جا ڪارڪن هيـا. قـانوني طـور تي ان ظلم ۾ ستم جو سواءِ عام عدالتن جي ٻيـو ڪـو به علاج نه هيو. انهن عدالتن جي ڪيفيت بذات خود چڪلن ڪان گهٽ نه هئي. جڏهن اهي متاثر شــهري امداد لاءِ اتي پهچن پيا ته ڪين انصاف ڏيڻ ڪان اهــو چئي انڪار ڪيو پيو وڃي ته اهو سـندن اختيـار جي دائــري ۾ نــه آهي. اصــل ۾ فــوجي ڊڪٽيــٽر جي نادرشاهي فرمانن بيوس ۾ بي يـارو مـددگار عـوام جي دادرسيءَ ڪي ناممڪن بڻائي ڇڏيو هيو.

مارچ 1981ع ۾ جابر ضيا اعلى عدالتن ڪــان سـندن نظريـاتي اختيـار بـه غـير رسـمي طـور تي ڪسـي ورتـا هيـا. ان اختيـار هيٺ ڪنهن بـه فـوجي ڪارروائي جي خلاف مذڪوره عـدالتن ۾ شـڪايت ڪري سگهجي پئي. ان ڪـان ڪـافي اڳ سـپ اهـو ڪري سگهن پيا. هاڻي تـه اهـو بهـانو بـه ختم ڪيـو ويو.

ان ڪان اڳ فوجي ڊڪٽيٽر اها ڊاڙ هنـئي هـئي ته اهي اعلى عـدالتون، 1973ع جي آئين تحت ڪم ڪري رهيون آهن. حقيقت ۾ اهو نسورو ڪوڙ هيـو، پر مارچ 1981ع جي پرويزنـل ڪانسٽيٽيوشـن آرڊر (پي سي او) ان ڪوڙ جو پاندو ڦاڙي ڇڏيو. ۾ اعلى عـدالتن جي اهـا شـيخي بـه ٽڙڪـو ڏئي تـتي پـئي. حقيقت ۾ پي ســي او ان آئين جـــو متبــادل هيــو، جيڪــو پاڪســتاني عــوام اپريــل 1973ع ۾ خــود

پنهنجو پاڻ تي لاڳو ڪيو هيو. مذڪوره آرڊر هيٺ اعلى ترين عدالتن ۽ بين عوامي ادارن کان خودمختياري، اختيار ۽ اقتدار ۽ قانوني استحقاق کسيو ويو هو. سپريم ڪورٽ ۽ هاءِ ڪورٽ جي 9 ججن حلف کڻڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هيو. بغاوت جي ان ڏوهه ۾ کين پنهنجن عهدن کان الڳ ڪيو ويو. انهن ججن جو اهو هڪ عظيم ۽ ارڏو قدم هيو. ضيا نظرياتي طور تي 1973ع جي آئين کي اونهي کاهيءَ ۾ دفن ڪري ڇڏيو ۽ عوامي حڪومت جي پاڙ پٽي ڇڏي.

پاڪستان جي انصاف پسند سرزمين به هاڻي سياسي بنجر ڌرتي بڻجي وئي آهي. پاڪستان جي فوجي ڊڪٽيٽرن هڪ به آزاد يا خودمختيار ادارو باقي نه ڇڏيو آهي، جيڪو گهٽ ۾ گهٽ هڪ مهذب سماج جو آئينو هوندو آهي. ٽريڊ يونين کي آزادائي نموني ڪم ڪرڻ جي اجازت نه آهي. پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي جمهوري حڪومت 1977ع کان اڳ ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن کي اهي حق عطا ڪيا هيا، کين انهن حقن کان محروم ڪرڻ جو سڌو سنئون خطرو پيدا ٿي پيو آهي. وزيراعظم جناب ذوالفقار علي ڀٽي 1976ع ۾ هارين کي حقن جو جيڪو چارٽر ڏنو هيو، اهو هاڻي هڪ بيرنگ خط بڻجي ويو آهي. يونيورسٽين ۽ ڪاليجن جي آزادي کي به سلب ڪيو ويو آهي. تعليم ۽ تدريس جو سلسلو رڪجي ويو آهي ۽ اتان جي ماحول تي به بي پناهه دٻاءُ وڌو پيو وڃي. وڪيلن ۽ بيرسٽرن جي بار کي عدالت جي ڪمرن اندر به شهري حقن جي سوالن تي بحث ڪرڻ جي حق کان محروم ڪيو ويو آهي. جرنلسٽ يونين تي مسلسل دٻاءُ وڌو پيو وڃي ۽ وڏي بي غيرتيءَ سان هڪ ننڍو رقيب پيدا ڪيو پيو وڃي. جرنلسٽن کي بدديانت ۽ بي ايمان بڻائڻ جو سلسلو جاري آهي.

حقيقي دشمن

آخر مارشل لا جي ڇا معنى آهي؟ اها ئي تــه عـــوام جي پنهنجي حقن کـــان مڪمـــل طـــور تي محرومي. آخر حقيقي دشمن ڪير آهي؟ هـاڻي اهـا حقيقت به واضح ٿيڻ گهـرجي. هي فقـط هڪ ضـيا نــه آهي، جيڪــو هڪ معمــولي حڪمــران آهي، پــر سڄو فوجي ٽولو، جيڪو جنرل ضـيا جي پـٺي ٺـپري رهيـو آهي. ۾ اهــو ممڪن آهي تـه سـپاٽي ڪـو ٻيـو فوجي جرنيل ضيا جي جڳهه وٺي ويهي رهي. اسان کي ان خطـري کـان پـاڻ کي محفـوظ ڪـرڻـو آهي. جنرل ضيا کي سـڄي نوڪرشـاهي نظـام ۾ سـڄي استحصال پسند ٽولي جي حمايت حاصل آهي. اهــو طبقو سـندس حڪـومت مـان فائـدو حاصـل ڪـري رهيو آهي. جيڪـڏهن ضيا جو متبادل اچي ويو ته هو ان جي به اهڙي طرح خوشنودي حاصل ڪندا.

ضيا جي حڪـومت بـاهمي مفـاد پرسـتن جي ذريعي ۾ ســـندن لاءِ ئي قـــائم ڪـــئي وئي آهي. حڪومت جي نوعيت واضح آهي ته فوجي حڪومت مختلف ميدانن ۾ ڪهڙا گل پــوکي رهي آهي؟ هيءَ حڪــــومت ڏينهن رات پاڪســـتاني ســـرحدن تي زبردســـت خطــري هجڻ جــو راڳ آلاپي رهي آهي. آخر سندس مقصد ڪهڙو آهي؟ انهن ڳـالهين سـان خطرو وغيره ڪجهه به نظر نـه ٿـو اچي. جيڪــڏهن اسان پاڻ موقعو ڏنو ته پارٽ اسـان تي اوپــر واري سرحد کان وار ڪري سگهي ٿـو. جـڏهن تـه روس، افغانستان ۾ گهيرو ڪيو ويٺـو آهي، هـو اولهـه کـان ٿپي پوندو ۾ هوڏانهن بلوچستان ۾ سرحد صــوبي ۾ بغاوت جـا شـعلا بلنـد ٿي رهيـا آهن. ان کـان علاوه وڏي پيمـاني تي روسـي حملي جي امڪـان جـا بــه اشارا ملي رهيا آهن. چوڻ جــو مطلب اهــو آهي تــه اسان خود گهرو ويڙهه جو شڪار آهيون.

ضيا جي پرڏيهي پاليسي متعلــق مــان بعــد ۾ ڳالهه ڪنديس. پر سچائي ته اها آهي جو پاڪستان جي سلامتي کي درپيش خطرا گهٽ نه ٿيا آهن. ان جي ابتڙ يـا تـه هـو بيوقـوف آهي يـا مڪـار، پـر هـو

آمريڪين جا بوٽ چٽي سندن تعاون حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مصروف آهي. اهڙي طرح هو خطرا وڌائي رهيو آهي. ضيا مسلسل عوام کي اپيل ڪري رهيو آهي ته اندروني جهڳڙا ختم ڪري انهن خطرن کي منهن ڏيڻ لاءِ متحد ٿي وڃن. ان جي معنیٰ ڇا آهي؟ ته مون سان تعاون ڪريو پر پنهنجي حقن جي ڳالهه نه ڪريو. مان (ضيا) انهن خطرن کي وڌائي چڙهائي بيان ڪري قوم جي رهنمائي ڪندس.

اسان کي فوجي جرنيلن جي حرڪتن تي نظر رکڻي پوندي. پر اسان کين ان ڳالهه جي اجازت نه ڏينداسين ته هو اسان مٿان ڪڙڪي پون. هر ڪو سندن چال ڏسي سگهي ٿو، هو عوام منجهه وڇوٽيون پيدا ڪرڻ گهرن ٿا. هڪ طبقي کي ٻئي طبقي سان ويڙهائڻ گهرن ٿا. سڀ کان پهريان هنن ساڄي ۾ کاٻي ڌر جو سوال اٿاريو. اها ڪيفيت 1968-69ع جي دوران پيدا ٿي. 1974-77ع جي دوران پاڪستان پيپلز پارٽي حڪومت ڪئي. ساڄي ڌر ۾ اسلامي پروگرام رکندڙ پارٽيون هيون. اولهه پاڪستان ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ ۾ اوڀر پاڪستان ۾ عوامي ليگ 1970ع جي چونڊن ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي هئي. انهن ٻنهي پارٽين کي کاٻي ڌر جون جماعتون چيو ويو. اهي ٻئي پارٽيون فوجي عتاب جون شڪار ٿيون. ساڄي ڌر وارن ڪميونسٽ لهر کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج کان مدد طلب ڪئي. ساڄي ڌر جي پارٽين جو ڪميونزم بابت عقيدو هو ته اها اسلام کي تباهه ڪري ڇڏيندي ۾ پاڪستان جي روايتي قدرن ۾ تمدن کي پائمال ڪري ڇڏيندي.

رجعت پسندن ڌرين جي چشم پوشي

اها ڳالهه هاڻي هر ڪنهن تي واضح آهي ته فوج جو ساڄي ڌر جي اسلامي رجعت پسند پارٽين

سان ٽڪراءُ ٿي پيو. فوج هڪ بهانو گهڙي 5 جولاءِ 1977ع تي سول حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو، اهو هڪ موقعو ڪين ملي ويو. حيرت ته ان ڳالهه تي هئي، جو رجعت پسند پارٽين ايتري معصوميت جو ثبوت ڏنو جو هو اها اميد ڪرڻ لڳا ته فوج ڪجهه عرصي تائين مٿن چائنيل رهندي آخر جمهوري نظام ته آٽٺو ئي پوندو. پر پوءِ جلد ئي سندن اکيون کلي ويون فوجي جرنيلن اهو فيصلو ڪري ورتو ته سندن ڪان وڌيڪ بهتر حڪمران ته ڪو ٿي نه ٿو سگهي.

مارشل لا جي نفاذ کي ساڍن پنجن سالن کان وڌيڪ عرصو ٿي ويو آهي. پر ساڄي ڪاٻي ڌر سان ٽڪراءَ جو خطرو اڃا به برقرار آهي. فوجي حڪومت چونڊون ڪرائي اقتدار عوام جي هٿن ڏيڻ ڪان لهرائي رهي آهي. ان کي اهو خطرو آهي ته جيڪڏهن سياٽي چونڊون ڪرايون ويون ته ڪاٻي ڌر جي پارٽي، پاڪستان پيپلز پارٽي اقتدار اچي ويندي. ان ڪان پوءِ آزاد خيال غير رجعت پسند قوم پرست پارٽيون منظر عام تي اچي وينديون، جيڪي پنهنجي علائقن خودمختياريءَ جو مطالبو ڪن ٿيون. يا مارڪسٽ ڪاٻي ڌر وارا بلڪل غائب ٿي ويندا. هوڏانهن ضيا شروعات 90 ڏينهن اندر چونڊون ڪرائڻ جو ڏٽو ڏنو. انهن ساڄي ڌر وارن کي ان چال جو بعد پتو پيو. انهن ضيا کي چونڊون ڪرائڻ سندس ڪابينا کان علحدگي اختيار ڪري حڪومت ڪان ڌار ٿيڻ لاءِ 17 مهينن جو وڌيڪ وقت ڏنو. هاٽي اميد آهي ته انهن ساڄي ڌر جي پارٽين انهن حالتن مان ضرور سبق سکيو هوندو.

ٽمڪندڙ اميدون

پر جلد ئي ساڄي ڌر جي انهن اميدن تي پاٽي ڦري ويو. فوجي ڊڪٽيٽر اسلام جو دهل زور

زور سان وڄائڻ شـروع ڪيـو. سـاڃي ڌر جي چنـد پارٽين سندس ڪابينا ڪان ڌار ٿيڻ باوجود هن ڏانهن ويجهـو وڃڻ جي ضـرورت محسـوس ڪـئي. انهن پـارٽين ۾ جمـاعت اسـلامي ۾ مسـلم ليـگ شـامل هيون. يعني ساڃي ڌر جون پارٽيون پوءِ به سـندس ڪيســي ۾ رهيــون. انهن مــان هڪ پــارٽي جميعت علماءَ پاڪستان جو رخ ٻنهي طرفن هيو. پر فـوجي ٽولو اڃا تائين عوام ۾ غلط فهمي پيدا ڪرڻ ۾ ڪين غلط معلومات مهيا ڪرڻ لاءِ استعمال ڪنـدو آهي. جيتوڻيڪ ساڃي ڌر جا هي ليـڊر اڃـا سـوڌو عـوام جي ٻئي زبان ۾ ڳالهه ڪندا آهن ته جمهوريت پسـند طبقو ڇا ٿو چاهي. جلـد ڪـان جلـد چونـڊون، پـر ان سان گـڏ هـو ڪـو نـه ڪـو سـرخاب جـو پـر لڳـائي ڇڏيندا آهن ته جيئن عوام منجهه وڇوٽي پيدا ڪــرڻ جي پنهنجي منصوبي ۾ ناڪـام نـه ٿي سـگهن. اهـو هڪ سڌو سنئون فرادِ آهي. مان نالا وٺي ڪين ٻچڙو ڪــرڻ نـه ٿي چاهيـان. هڪ متحـد محـاذ جي لاءِ اڻ ڪٿ ڳـالهين جـو سلسـلو هلي رهيـو آهي. ٿاهـه جـا ڪي به آثار نظر نه ٿا اچن، آخرڪار ڇو؟

16 فيــبروري 1981ع تي اســان پاڪســتان پيپلز پارٽيءَ وارا ايم ار ڊي جي قيـام تي متفـق ٿي وياسـين تـه جـيئن پي اين اي (پاڪسـتان نيشـنل الائينس) سـان گـڏجي ڪم ڪيـو وڃي. پي اين اي ٿي اهو ادارو آهي، جنهن جمهـوري نظـام جـو تختـو اونڌو ڪرڻ لاءِ فوجي ٽولي جي مدد ڪـئي هـئي ۾ فوجي ٽولي ان کي لالچ ڏني هئي. فوجي ٽولـو هڪ سال تائين مـڙني وڏين وڏين پـارٽين کي تـوڙڻ جـو منصوبو ٺاهيندو رهيو. هاڻي بـه هـو اهـا غـير يقيـني صورتحال پيدا ڪرڻ ۾ اڪثر ڪامياب ٿي ويــو آهي. پـر چنـد ٻيـون پـارٽيون ڪنهن بـه قيمت تي ڪجهـه شرطن هيٺ اسان سان ملڻ لاءِ هميشه تيار آهن.

ســاڃي ڌر جي ليــڊرن ۾ انهن شــرطن تي ڳالهين ٻولهين جو هڪ اڻ ڪٽنڌڙ سلسلو هلي رهيــو آهي. مختلف مڪتبـه فڪـر جي مـاڻهن ۾ پـارٽين ۾

ڪيــترن ئي پهلــوئن تي اختلاف راءِ موجــود آهي.
گــذريل ٻن ســالن جي دوران ايم آر ڊي ۾ اهــو ئي تجربو منظر عام تي آيو آهي. فوجي حڪمران اهــو چــاهين ٿــا تــه حڪــومت جــوڙڻ جي سلســلي ۾ سياســي اڳــواڻ هڪ راءِ نــه ٿي ســگهن. ايم آر ڊي ڪان ٻاهر ســاچي ڌر جــون ٿي پــارٽيون پاڳــاري جي مسـلم ليـگ، جميعت علمـاءِ اسـلام (جي يـو پي) ۽ جمــاعت اســلامي (جي آءِ) پنهنجي الــڳ ديڳــڙي چاڙهيو ويٺيون آهن. سندن خيـال ۾ نـئين حڪـومت جي قيام لاءِ هڪ نئون معاهدو ضروري آهي. فوجي ٽــولي طرفــان چونــڊن ڪــرائڻ واري عمــل تي رضامندي ڪان اڳ هـرهڪ پـارٽيءَ ڪي گـڏيل طـور تي رضامند هجڻ گهرجي.

دراصـل هيءُ ضـيا جـو نئـون شـرط آهي تـه 1973ع جي آئين کي دفن ڪيو وڃي. ڊڪٽيـٽر ضـيا مختلف ماڻهن جي سامهون مختلف هنڌن ۽ موقعن تي مختلـف ڳـالهيون ڪنـدو آيـو آهي. هن ڪجهـه ڏينهن اڳ چيو هيو ته چونڊن ڪان اڳ نئـون قـانوني ڍانچو تيار ڪرڻو پونـدو. هي پـارٽيون پنهنجـا مقصـد مختلف انداز سان بيـان ڪن ٿيـون. هڪ طـرف تـه هو ضيا تي ذاتي حملو ڪـرڻ کـان لهـرائين ٿيـون ۽ ٻئي طرف هو ضيا جي ٻولي ڳالهائي رهيون آهن.

آخر اسان نئون آئين ۽ نئين حڪـومت ڇـو ٿـا چاهيون؟

مونجهاري جو بنياد

آخر اسلامي جمهوريه پاڪستان جي 1973ع ۾ مرتب ڪيل آئين جو حشر ڪهڙو ٿيـو آهي، جنهن جي متعلق جابر ضيا اهو چوندي نه ٿو ٿڪجي ته هو پاڻ ئي ملڪ جي آخري اميد آهي پر پوءِ به هـو اجـا تائين پردي جي پويان آهي. ٻيون پارٽيون به اهو ئي راڳ آلاپي رهيـون آهن. ممڪن آهي تــه پاڪســتان هڪ ٻئي نئين آئين لاءِ ڪڏهن بـه رضـامند نـه ٿـئي.

پاڪســـتان جي آئين ســـازيءَ جي هڪ ڏکي ۽ المناڪ تاريخ آهي. فوجي حڪمرانن جو مقصد عوام جي ذهنن ۾ وڏيڪ مونجهارو پيدا ڪرڻ آهي. هو اهڙا قدم ان ڪري کڻي رهيا آهن، جيئن سندن نفرت جوڳو حڪومتي نظام وڌيڪ عرصو برقرار رهي سگهي ۽ مختلف پارٽيون متحد ٿي نه سگهن.

اڄو ته اسان ڏسون ته مارشل لا آخر عوام جي سامهون هر روز پنهنجو ڪهڙو رُخ پيش ڪري ٿي. هٿياربند فوج ۽ پوليس وٽ لامحدود اختيار آهن. ڪنهن به شهريءَ کي ڪو به فوجي سپاهي بنا وارنٽ جي گرفتار ڪري اڻ ڄاڻايل عرصي تائين جيل ۾ سڙڻ لاءِ موڪلي سگهي ٿو. اهڙا هزارين مثال ڏئي سگهجن ٿا. حقيقت ۾ هيءَ حڪومت جرنيلن جي حڪومت آهي، جنهن کي سپاهين ۽ نوڪرشاهي نظام جرنيلن لاءِ قائم ڪيو آهي.

آخر حڪومت جو عوام تي ڪهڙو اثر پيو آهي؟ سول ۽ ملٽري نوڪرشاهي آفيسرن ڦرلٽ جو هڪ اڻ کٽندڙ سلسلو شروع ڪري ڇڏيو آهي. اهڙي ڪيفيت هن کان اڳ ڪڏهن به نه ڏٺي وئي آهي. مٿان کان هيٺ تائين رشوت خوري ۽ بدعنواني جي اهڙي بازار گرم آهي، جنهن جو وهم ۽ گمان به نه ٿو ڪري سگهجي. گورنر تائين رشوت خور آهن، منشيات جو ڪاروبار هلائين ٿا. ”دروغ برگردن راوي“ واري چوٽي موجب بدعنوانيءَ جي گرم بازار چين جي علائقي ڪوئنٽا کي به مات ڏئي ڇڏي آهي.

اقتصادي دلال

جيڪڏهن عوام کي پريشاني نه ٿئي ته حڪمران طبقو جيئن چاهي ڪندو رهي. ڪنهن کي به گهٽي ڳٽي نه ٿيندي، پر بدعنواني جي گرم بازار سبب اعلى آفيسر جذباتي طور تي بي حس ٿي چڪا آهن، جنهن سبب عوام کي صبر ۽ قناعت جو

پٹر سيني تي رڪٹو پئجي رهيـو آهي. سـندن زنـدگي جيئري جاڳندي جهنم جهڙي ٿي وئي آهي. حڪومت جو ادنی ملازم به لالچ □ هـوس جـو شـڪار آهي □ واپـاري صـارفين جي استحصـال لاءَ هميشـه چڪـر هلائي رهيو آهي. ان ته هاڻي ناقابل بيـان حـدن کي به پار ڪري ڇڏيو آهي.

ملڪ □ وسيع پيمـاني تي بي روزگـاري آهي. گهڻـا مـاڻهو تـه عـرب ملڪـن □ وڃي آبـاد ٿيـا آهن. وڌندڙ مهانگائيءَ عوام جو جيئڻ حرام ڪـري ڇـڏيو آهي. ننڍو ڪارخانو لڳائڻ به خطري کـان خـالي نـه آهي. صـنعتي سـيڪٽر هـاڻي بيمـار ٿي چڪـو آهي. عوام کي روزگار مهيا ڪرڻ □ صنعتي سـيڪٽر جي افاديت برقرار رکڻ نـاممڪن ٿي ويـو آهي. ان جـو سڌو سنئون سبب اهو آهي تـه حڪـومت کين رلـيز نه ٿي ڪري.

غـير سـرڪاري انـدازن جي مطـابق افـاديت جي صلاحيت 50 ـ□ 60 سيڪڙو کان وڌيڪ نه آهي. اها شرح به ان ڪري برقرار آهي جو ڪيميائي پاڻ، سيمينٽ، ڪنڊ □ تيـل صـاف ڪـرڻ وارن ڪارخـانن جي افاديت جي صلاحيت معقول حد تـائين تسـليءَ جوڳي آهي. ننـڍين وڏين شـين جي صـنعت بـه ڪـا بهـتر نـه آهي. گهريلـو شـين جي صـنعتي پيـداوار مسلسـل زوال پـذير آهي. چاڪــاڻ تــه بــازارن □ پرڏيهه مان گهرايل شين جي ٻوڏ آيـل آهي. خـانگي ڪارخانيدارن سـرمائيڪاري ڪـرڻ کـان هٿ ڪـڍي ورتو آهي. اقتصادي ماهر صنعتڪاري جي زوال جي ڳالهه ڪري رهيا آهن.

ان اونداهي پس منظر جي بـاوجود ضـيا جي حڪومت آزاد درآمدي پاليسـيءَ واري پروگـرام تي عمـل ڪـري رهي آهي. جنهن مقـامي صـنعت کي موت جي منهن □ ڌڪي ڇڏيو آهي. اها حقيقت سج جي روشني جيان واضح آهي ته فوجي ٽولـو اهـڙي پاليسي تي آءِ ايم ايـف □ عـالمي بينڪ جـا اشـاري تي عمــل ڪــري رهيــو آهي. حقيقت اهــا آهي تــه

پاڪستان جي فوجي ٽولي سڄي ملڪ جو ڏيوالو ڪڍي ڇڏيو آهي. ان جي ذهن تي فوجي هٿيار ۾ فوجي سامان حاصل ڪرڻ جو ڀوت سوار آهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو پاڪستان جي آزاد پاليسي ماضيءَ جو قصو بڻجي وئي آهي. اسان جون اڪثر اقتصادي پاليسيون واشنگٽن ۾ آءِ ايم ايف ۾ آءِ جي آر ڊي جي آفيسن ۾ جُڙن ٿيون. فوجي ٽولو اسمگلنگ جي روڪٿام ۾ به ناڪام ٿيو آهي. اسان جي شهرن ۾ ترقي يافته ملڪن جي شين جي ٻوڏ آيل آهي. اهي حوس پرست ملڪ اسان جي غريب ملڪ پاڪستان تي پنهنجو وڪرو نه ٿيندڙ مال سٽي رهيا آهن. اعلى ۾ طاقتور طبقي جي مفادن جي حوصلي افزائي غير سماجي ڪارروايُن جي ذريعي ڪئي پئي وڃي. منشيات جو ڌنڌو پنهنجي عروج تي آهي. ان جي سڄي ذميواري فوجي ٽولي تي عائد ٿئي ٿي.

اها ڳالهه حيرت جوڳي ناهي ته ڪاري ڌنڌي ۾ اسمگلنگ جي معيشت هڪ متوازي معيشت جي شڪل اختيار ڪري ورتي آهي. هڪ اندازي جي مطابق شهري معيشت جو 30 کان 35 سيڪڙو ان متوازي معيشت جي عتاب جو شڪار آهي. هڪ ٻئي اندازي جي مطابق هر سال 30 کان 40 ڪروڙ ڊالرن جي ماليت جو اسمگلنگ جو مال ۾ منشيات جو ڪاروبار اسان جي ملڪ ۾ هلندو آهي. اهو غير سرڪاري درآمدات جو سلسلو آهي.

پورهيت ڌمڪين جي ٻاڇي هيٺ

ڪارخانن جا مزدور ڌمڪين جي ٻاڇي هيٺ زندگي گهاري رهيا آهن. پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي دور حڪومت ۾ جيڪي حق عوام کي ڏنا ويا هيا، اهي هاڻي خطري هيٺ اچي ويا آهن. گذريل ٻن سالن ۾ هڪ نئين ليبر پاليسي آندي وئي آهي. جنهن تحت مزدورن کان سڀ حق ۾ رعايتون

ڪسيون ويندڻيون. يعني ڪين هڙتال ڪرڻ جو به اختيار نه هوندو. هي فوجي ڊڪٽيٽر ورڪرن سان نئين سوديبازي ڪرڻ لاءِ موقعو تلاش ڪري رهيا آهن. ڪوڙن لڳڻ جو عارضي ڌهڪاءُ ئي اسان جي ورڪر کي خوفزده ڪري رهيو آهي.

فوجي ٽولي جي آمراڻي نظام ۾ ئي معيشت جي عظيم ترين ڪاميابيءَ جي دعوى ڪئي پئي وڃي. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته ڪڻڪ جي پيداوار هڪ ڪروڙ ڏهه لک ٽن ٿي آهي. پر ان جو فائدو ڪنهن کي ٿيو؟ ايتري سُٺي پيداوار ڪندڙ ماڻهو غربت ۾ مفلسي جي چڪيءَ ۾ پيسجي رهيا آهن. ڪين مفلس ۾ پنڻ جهڙو ڪيو ويو آهي. ته جيئن هو شهرن جي گندن پاڙن ۾ وڃي آباد ٿين. جتي وٽن ڪرڻ لاءِ ڪجهه به نه آهي، هنن وٽ ان ڪانسواءِ ٻيو ڪوبه چارو نه رهندو ته هو هن ملڪ مان پڄي وڃي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ آباد ٿين. پر ان جي باوجود زميندار مسلسل خوشحال ٿي رهيو آهي. زميندارن کي ننڍن هارين ۾ ڪاشتڪارن جي ڪري ئي سرڪاري طور تي اهميت ملي رهي آهي. ضيا نون ۾ شريف هارين کي تباهه ڪن اگهن تي زمين جي ملڪيت جي منتقليءَ جي اجازت ڏئي ڇڏي آهي. 1982-83ع جي بجيٽ ۾ سرڪاري طور تي زراعت کي هٿي وٺرائڻ جي شروعات ڪئي وئي هئي. عرب شيخن ۾ اهڙين ئي ٻين قومن جي ماڻهن کي وڏا زرعي فارم قائم ڪرڻ جي دعوت ڏني وئي آهي. انهن فارمن جي ايراضي 5 هزار کان 10 هزار ايڪڙن جي وچ ۾ آهي. ان دوران ملازمت تي موجود ۾ رٽائرڊ فوجي جرنيلن جي نوڪرشاهي نظام هلائيندڙ آفيسرن وڏا وڏا زرعي فارم قائم ڪرڻ شروع ڪيا آهن. اهي سڀ قدم غريب شهرين جي ڀلائي واري نام نهاد نعري هيٺ کنيا پيا وڃن.

ٻهراڙين جي اڪثر آبادي بي زمين هارين جي آهي، انهن وٽ ڪو به ڪم ناهي، سندن ڪو به مدد

ڪرڻ لاءِ تيار ناهي ۽ نه وري ڪين ڪا اميد آهي. هنن وٽ شهر جون گندين ڪالونيون آباد ڪرڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه آهي. شهرن جي گندين آبادين جي حالت رحم جوڳي آهي. خوراڪ جي گهٽتائي، ٽي بي، ڏوهه، جسم فروشي ۽ ٻين گناهن جي بازار گرم رهندي آهي. انهن گندين وستين ۾ سماجي خدمتن يا پاڻي، رستن، اسڪولن، گهرن ۽ اسپتالن جي ڪا به سهوليت مهيا نه آهي. حڪومت جون به ان صورتحال تي اکيون ٻوٽيل آهن. عوام گهٽ ۽ ٻوسٽ جو شڪار آهي، هنن وٽ خوابن ۾ تاج محل تعمير ڪرڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه آهي.

زرعي ترقيءَ جو وڏي زور شور سان پٽڪو پٽيو پيو وڃي. ننڍن هارين، آبادگارن ۽ نيم آبادگارن کي حڪومت مڪمل طور نظرانداز ڪري رهي آهي. ننڍن هارين جي بي وسيءَ ۽ لاچاري جي صورتحال اها آهي جو، هو حڪومت طرفان مهيا ٿيندڙ معمولي کان معمولي رعايت ۽ سهوليت مان به فائدو حاصل ڪرڻ کان لاچار آهن. اهي مڙئي سهوليتون ۽ رعايتون به زميندارن تائين محدود آهن.

ٻهراڙيءَ وارن علائقن جون مشڪلاتون

اهوئي سبب آهي جو ٻهراڙيءَ جي عوام جي اڪثريت انتهائي غربت ۽ اقتصادي پريشانين جو شڪار آهي. انهن پريشانين ۽ گهٽتائي بجاءِ ڏينهون ڏينهن اضافو اچي رهيو آهي. بي روزگار ۽ بي زمين هاري زرعي پيداوار ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. پر انهن جو ڪو به حال پائي نه آهي. سندن مٿان مايوسي جا پاڇا وڌيڪ گهرا ٿي رهيا آهن.

ضيا پاڪستان جي معيشت کي اسلامي ڍانچي ۾ آڻڻ لاءِ وڏيون دعوائون ڪري رهيو آهي. اصل ۾ هن ننڍن هارين کي سرمائيدار بگهڙن جي

گهيري ۽ بي يارو مددگار ڇڏي ڏنو آهي. دراصل معيشت جي اسلام ڪاري ضيا جي پروپيگنڊا فيڪٽريءَ مان نڪتل خوبصورت ۽ نمائش ڪرڻ جهڙي شيءِ آهي. دراصل هو مخالف ڌر کي غلط فهميءَ ۾ وجهي رهيو آهي. ۽ انتهائي مايوسيءَ جي ڪيفيت ۾ ”ٻڏندڙ کي ڪک جو سهارو“ وانگر سندس ڪجهه حمايت ۽ تعاون جا طلبگار آهن. هو چاهي ٿو ته عوام اها ڳالهه وساري ڇڏي ته هو غاصب آهي، جنهن سڄي قوم کي مانيءَ جي گرهه کان به محروم ڪري ڇڏيو آهي. ان ڪري عوام پاڻ کي ڪمزور ۽ لاچار سمجهي رهيو آهي. ان ڪري عوام جي دلچسپي ختم ٿي رهي آهي. ان ڪري هو لاتعلق بڻجي رهيو آهي. هر روز سندن مسئلن ۾ واڌ اچي رهي آهي ۽ ڪيس ٻن ويلن جي مانيءَ لاءِ زمين آسمان هڪ ڪرڻو پوي ٿو. روايتي ليڊرشپ به ڪيترن ئي پاسن کان عوام کي مايوس ۽ نامراد ڪيو آهي. پهريان عوام کي سندن حقن کان محروم ڪيو، کين ذليل ۽ خوار ڪيو ۽ پوءِ سندن استحصال ڪرڻ ۾ به ڪا ڪثر نه ڇڏي. اسان جا رهنماءَ سينگاريل ۽ سنواريل ڊرائنگ رومن ۾ ويهي يا ته گپ شپ ڪندا آهن يا پنهنجون يادگيريون لکڻ يا ڪتاب لکڻ ۾ مصروف آهن، هنن جو عوام سان رشتو ڪٽجي چڪو آهي.

پيو اهو ته اهي ليڊر ضيا جي اڳيان پنهنجو پچ لٽڪائڻ ۾ پورا آهن، حقيقت اها آهي ته عوامي انقلاب ضيا ۽ سندس جوڙيوالن کي هوا ۾ پنن اونگر اڏائي ڇڏيندو.

طلسم نيٺ ته ٽٽڻو آهي

حالتون ان حد تائين خطرناڪ ٿي چڪيون آهن جو انهن کي سنڀالڻ آمرانه نظام جي وس جي ڳالهه نه رهي آهي. هتي چونڊن جي اجازت نه ٿي ڏني وڃي. حڪمران ٽولي انتهائي خطرناڪ

غلطيون ڪيون آهن، □ هو پنهنجي وجود کي بچـائڻ □ مستحڪم ڪرڻ لاءِ سـڀ حربـا اسـتعمال ڪـري چڪـو آهي.

ان ڪري جڏهن 1973ع جو آئين جوڙيـو پيـو وڃي ته وزيراعظم ڀٽو کـان وٺي ڪـري مخـالف ڌر جي هڪ هڪ ميمـبر پـوءِ چـاهي انهن □ هٿ مـٿي کڻي حمايت ڪندڙ ئي ڇو نـه هجن، هڪ ٻي فـوجي حڪـومت جي قيـام کي نـاممڪن بڻـائڻ جـو پختـو ارادو ڪيو هيـو. هنن اتفـاق راءِ سـان ان عـزم جـو اظهار ڪيو هو □ آئين □ اهو لکيو هيو تـه جيڪـڏهن ڪو به فوجي جرنيل جمهـوري حڪـومت جـو تختـو اونڌو ڪرڻ جو ڏوهه ڪندو تـه آئين جي آرٽيڪـل 6 هيٺ بغاوت جي الزام □ ڪيس مـوت جي سـزا ڏني وينـدي. ان ڪـري ڦاسـيءَ جـو ڦنـدو ضـيا جـو بي صبريءَ سان انتظار ڪري رهيو آهي.

ضيا جا چند جوڙيـوال تشـدد پسـند سياسـت جي مذمت ڪن ٿا، سندن خيال □ اسـان پاڪسـتان پيپلز پارٽيءَ وارا □ فوجي ٽـولي جي سـاٿارين کـان سواءِ سـڀ سياسـي رهنمـاءَ 1973ع جي آئين جي مڪمل بحـاليءَ تي زور ڏئي رهيـا آهيـون. □ اسـان ذوالفقار علي ڀٽو جي موت جـو بـدلو وٺڻ چـاهيون ٿا، اهو نسورو ڪوڙ آهي. ان ڳالهه □ ڪـو بـه شـڪ نـاهي تـه قـانوني قتـل عـدل □ انصـاف جي سـڌي سنئين بي حرمتي هـئي □ انسـانيت جي خلاف هڪ وڏو ڏوهــه هيــو. مــون کي ســندس قتــل تي هڪ انسان جي حيـثيت □ □ سـندس ڌيءُ جي نـاتي وڏو ڏک پهتو آهي. ڪنهن ٻي مخـالف پـارٽيءَ جي ليـڊر کي اهڙي طرح ذاتي طور تي ملوث نه ڪيو ويو.

سـڄي قـوم آئين جي بحـاليءَ جـو مطـالبو ڪـري رهي آهي، ڇاڪـاڻ تـه اهـو آئين نـئين قـائم ڪيل اسيمبليءَ جو مڪمل طور ترجمان هيـو. ضـيا به ڪيـترائي ڀيرا ان کي تسليم ڪيـو هيـو تـه اهـو ملڪ جي آخري اميد هيو. جيڪڏهن اسان اهـو آئين بحال نه ڪرائي سگهياسـين تـه ملڪ سـان غـداري

هوندي. عوام جي جذبن جو احترام ڪندڙ هر فرد جو اهو ئي خيال آهي. ۾ جيڪڏهن آئين جي نفاذ کان پوءِ ڦاسيءَ جو ڦندو ضيا جي ڳچيءَ ۾ فٽ ايندو ته پلي اچي وڃي. اهو ڦندو ته دراصل ضيا جي آرمي چيف بڻائڻ کان گهٽو اڳ تيار ٿي چڪو هيو. پر ضيا کي ڦاسيءَ جي ڦندي تائين پهچائڻ اسان جو مقصد ناهي. جيتوڻيڪ هو ان جو حقدار آهي. پر جيڪڏهن هو گهٽو بيچين ۾ بي قرار ٿي پنهنجي ڪئي تي پشيمانيءَ جو اظهار ڪري اسان وٽ اچي ٿو ته اسان ڪنهن نه ڪنهن طرح سندس جان بخشائي سگهون ٿا. بدلو وٺڻ اسان جي سياست جو وڙ ناهي، پر قانون جي اکين ۾ ڌوڙ وجهي نه ٿي سگهجي، ان کي ته پنهنجي ڪارروائي ڪرڻي پوندي.

احتجاج جا طريقا

اسان جي ملڪ ۾ ڪهڙو به سياسي ناٽڪ رچايو وڃي، پر مان اها ڳالهه پوري اعتبار سان چوان ٿي ته اسان قطعي طور تي تشدد پسند سياست جا قائل نه آهيون. اسان جمهوري طرز جي احتجاج ۾ چونڊن کي اهميت ڏيون ٿا. پر جيڪڏهن سڀ آئيني دروازا بند ڪيا ويندا، جيئن ضيا گذريل 6 سالن ۾ ڪيو آهي ته پوءِ اسان هٿ تي هٿ رکي ويهي نه رهنداسين. جيئن ٻيا ڪري رهيا آهن. اسان گهٽ ۾ گهٽ اهڙي ڪارروائي ڪنداسين، جنهن سان ڪم بهتر ڍنگ سان ٿي وڃي.

ان باري ۾ ڪا به غلط فهمي ذهن ۾ رهڻ نه گهرجي. اهو ضيا جي پسند تي ڇڏيل آهي ته هو آزاداڻي نموني چونڊون ڪرائڻ گهري ٿو يا آزاد چونڊن جي رهنمائي ڪرڻ گهري ٿو يا ڪجهه به نه، جيڪڏهن هو آخري رستو اختيار ڪرڻ گهري ٿو ته ان جو مطلب اهو ٿيندو ته هو عوام کي چئلينج

ڪري رهيو آهي ته هو ميدان ۾ اچڻ ۽ ڪيس شڪست ڏئي ڪٽهڙي مان ٻاهر ڦٽو ڪن. جيڪڏهن هو ڪجهه به نه ٿو چاهي ته اسان عمل جي ميدان ۾ ڪُڏي ڪاهي پونداسين ۽ ساڻس هڪ هڪاٽي ڪنداسين.

اهڙي صورتحال پيدا ٿيڻ تي مون کي افسوس ٿيندو. ڇاڪاڻ ته اها هڪ ڏکي ۽ خوني جدوجهد هوندي. ڪيترن ئي ماڻهن کي پنهنجيون جانيون قربان ڪرڻيون پونديون. جسماني طور تي معذور ٿيڻو پوندو، پنهنجيءَ ملڪيت کان محروم ٿيڻو پوندو. پر اسان اهڙي طرح حڪومت کي پنهنجو وطن عزيز تباهه ۽ برباد ڪندي ڏسي نه سگهنداسين. اهو سچ آهي ته جيڪڏهن پاڪستاني پنهنجي پاڪستاني ڀائرن کي موت جي منهن ۾ ڏئي ڇڏين ته اسان کي ان جو افسوس ٿيندو. فوجي سپاهي به ته اسان جا مٽ مائٽ آهن. پر حب الوطني ۽ اخلاقي فرض به ته ڪا شيءِ آهي، ان فرض جون به ڪي گهرجون آهن.اسان ان فرض کان اکيون ٻوٽي نه ٿا سگهون ۽ ضيا کي به مان اها ڳالهه چئي سگهان ٿي. اسان رحم جي خيرات نه ٿا گهرون ۽ نه وري رحم ڪيو ويندو.

بحث مباحثي لاءِ ته ڪافي وقت گهرجي. پر اسان وٽ ڪرڻ لاءِ هڪ ڪم آهي. يعني فوجي جرنيلن کي اقتدار مان ڪڍي ٻاهر ڦٽو ڪرڻ. اسان سياسي ۽ اخلاقي نظرئي تي اڻ ڇاٽايل مدي تائين گفتگو ڪري نه ٿا سگهون. اسان ته پنهنجي ذهن کان ڪم وٺندي گهٽ کان گهٽ عرصي ۾ پنهنجي مقصدن جي حاصلات لاءِ مؤثر ترين رستو ڪڍنداسين. جيئن ته مان پهريان ئي چئي چڪي آهيان ته اسان پنهنجي مرضيءَ موجب رستو اختيار ڪنداسين. اسان ڪهڙا ذريعا اختيار ڪريون ٿا. ان جو فيصلو دشمن جون چالون ڏسي ۽ سمجهي ڪيو ويندو.

دشمن اسان سان هڪ هڪاٽي ڪرڻ تي ضد

ٻــڌي بيٺــل آهي، ۾ اســان کي تشــدد جــا ذريعــا استعمال ڪرڻ تي مجبور ڪري ٿو ته اسان به اهي ئي استعمال ڪنداسين. نـه تـه جمهـوري حڪـومت جي قيام لاءِ پرامن رستو اختيار ڪرڻ لاءِ دروازا ته ڪليل آهن. ان جـو فيصـلو تـه خـود ڪيس ڪرڻـو ئي پوندو.

مـــان هڪ ڳالهـــه ايم آر ڊي ســـان لاڳاپيـــل اڳواڻن کي به چوڻ چاهيان ٿي. اها ڳالهه وري وري دهرائڻ جي ڪا به ضـرورت نـاهي تـه اسـان عـوام کي منظم ڪرڻ ۾ فوجي ٽولي جي خلاف جدوجهـد لاءِ پرامن رسـتو اختيـار ڪنداسـين. اسـان نوجـوان هٿ تي هٿ رکي خــاموش رهي نـــه سگهنداســين. جيڪڏهن جنرل ضيا پنهنجون نفرت انگـيز پابنـديون نه ٿو هٽائي ته اسان ڪيس اقتـدار جي ايـوانن کـان ٻـاهر اڇلڻ لاءِ هــر ممڪن قــدم کڻنداســين. اســان انتهاپســـنداڻه ڪـــارروائي جـــو عـــوامي رســـتو اپنائينداسين. عوامي رستي ۾ انتهاپسـندي کي ڪـو به عمل دخل نـه آهي. پـر اسـان گانـڌي جـا پوئلڳ ناهيون. مهاتما گانـڌي ان ڪـري ڪاميـاب ٿيـو هـو، ڇاڪـاڻ تـه سـندس مقـابلو انگريـزن سـان هيـو، جيڪي ڪنهن حد تائين بي حس نـه هيـا. ان ڪـري هنن دوســتاڻي مــاحول ۾ هندســتان ڇــڏي ڏنــو ۾ حڪـومت ڪـانگريس جي حـوالي ڪـري ڇـڏي. ان وقت ڪـانگريس بـه پـارٽي سـرمائيدارن جي ڪٺ پتلي جماعت هئي. اهي پارٽي سرمائيدار، برطانوي سرمائيدارن جي مدد سان پنهنجي ڪاروبار کي واڌ ويجهه ڏئي رهيا هيا. انهن برطانوي حڪـومت سـان پنهنجي مفادن وارو ناهه ڪيو هيو. جنهن جي نتيجي ۾ برطانوي حڪومت ڪا بـه ڳـري قيمت ادا ڪـرڻ کان سواءِ حڪـومت هندسـتانين جي حـوالي ڪـري ڇڏي. اسان جا فوجي جرنيل نه ته ايترا ســياڻا آهن ۽ نه وري ايترا ڊپلوميٽ، هو ڪورا ڪاڳر آهن ۽ بي وقوفيءَ سان وڙهي رهيا آهن.

اسان پنهنجن پراڻن سياسي رهنمائن کي پاڻ

سان گڏائي ڪم ڪنداسين. مان سچي دل سان واعدو ڪريان ٿي ته اسان سندن تجربن ۾ ذهانت مان فائدو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين. اها ڪيفيت ان وقت تائين برقرار رهندي، جيستائين هو اسان سان گڏ ڪم ڪندا رهندا ۽ جدوجهد ڪندا رهندا.

ڊڪٽيٽر جون چالون

دشمن جي چالن تي نظر رکڻي پوندي. اسان سندن هر هڪ چال کي شڪست ڏينداسين. سندن ”ورهايو ۽ حڪومت ڪريو“ واري پاليسيءَ جو پاڻدو وچ ميدان ۾ ڦاڙي پوءِ ئي ساهه پٽينداسين. هو عوام ۾ غلط فهمي ڦهلائڻ جون به چالون هلي رهيا آهن، اسان کي ان صورتحال تي به نظر رکڻي آهي. ان کان سواءِ هو فقط پنهنجي دهلڙي وڄائڻ ۾ پورا آهن. مخالف پارٽيءَ جي ڳالهه عوام تائين پهچائڻ کي هو قطعاً پسند نه ٿا ڪن. ان جو به مؤثر ڍنگ سان توڙ ڪڍڻو پوندو. اهو ڊڪٽيٽراڻه نظام جو سڀ کان وڏيڪ مضبوط هٿيار آهي. ان سان اڻ پختو ذهن رکندڙ نوجوانن جي حوصلي شڪني ٿئي ٿي.

ٿورو تاريخ جي ورقن ۾ ليئو پائي ڏسو، ان مان اسان کي ڪافي مدد ملندي. امن واري زماني جي خود ساخته فيلڊ مارشل ڊڪٽيٽر ايوب خان اهي ئي حربا مؤثر ڍنگ سان استعمال ڪيا هيا. ضيا جا ساٿاري پنهنجن ”وڏڙن“ کان بهتر انداز ۾ اهي ئي حربا استعمال ڪري رهيا آهن. هو سياسي خبرون ۾ هلڪا ڦلڪا تنقيدي جائزه ”تحريري آزادي“ جي نام نهاد دعوى کي نظر ۾ رکندي وقت بوقت پيش ڪندا رهن ٿا. هڪ ئي جهٽڪي سان سندن ڪوڙ وارو واريءَ جو ڪوٽ ڊهي پٽ پئجي ويندو. ايوب اهي حربا ڏهن سالن تائين استعمال ڪيا هيا. آخر سندس حشر ڪهڙو ٿيو؟ آخرڪار

ماڻهو ان نفرت جوڳي ڊڪٽيٽراڻه نظام خلاف متحد ٿي ويا. جيتوڻيڪ اهو اتحاد مڙني سياسي معاملن تي ٻڌل هيو. بهرحال ان ميدان ڪافي حد تائين اتحاد ٿي ويو هيو عوامي ڪارروائي عمل آندي وئي. پارٽين سندن ڪارڪنن اتحاد نه هيو. اولهه اوڀر پاڪستان عوام پارٽين کي ووٽ ڏنو. اهي پارٽيون سماجي معيشت، عوام جي زندگيءَ سڌارا، مڙني شهرين کي جمهوري حق ڏيڻ مذهب تمدن جي تحفظ جي لاءِ ميدان ڪاهي پيون هيون. عوام صرف انهن پارٽين کي ووٽ ڏنو، جن اهي واعدا ڪيا هيا، باقي جن پارٽين اسلامي نظرين جو پٽڪو پٽيو هيو جن جي ڪردار قول زمين آسمان جو فرق هيو. عوام انهن پارٽين کي نظرانداز ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن هڪ پيرو ٻيهر چونڊون ٿين ته عوام انهن عاملن کي ڪڏهن ٻاهر ڦٽو ڪندو، جيڪي اسلامي عقيدن جي انڌي پوئلڳي ڪرڻ جون قائل آهن.

باب ٽيون

ضيا جو سائرن گيت

ڊڪٽيٽر عام طور تي چاهيندا آهن ته هو سورما، بهادر ۽ عظيم هستيون نظر اچن. هو پنهنجا پوز به ان ئي اسٽائيل سان ڇڪرائيندا آهن. عام طور تي پرڏيهي معاملن جي ميدان ۾ اها ئي راند کيڏي ويندي آهي. ضيا به ان انداز سان ايڪٽنگ ڪري رهيو آهي. افغانستان ۾ روسي مداخلت سان کيس اهو سونهري موقعو ملي ويو آهي. هن ڪميونسٽ دشمن ۽ اسلام جي نام نهاد دعويدارن افغان مجاهدن جي پٺي ٺپري. آمريڪا، سعودي عرب ۽ مصر جي گڏيل مدد ۽ تعاون سان انهن مجاهدن کي روپيا پيسا، توبون، گنون ۽ ڌماڪا خيز مادو فراهم ڪيو ۽ هاڻي اينٽي گن شپ راڪيٽ لانچر ڏنا آهن. اهو هو آمريڪي خوشامد سان گڏ مالي ۽ فوجي امداد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪري رهيو آهي. ۽ هو ان ۾ ڪامياب به ويو آهي. اقتدار ۾ رهڻ لاءِ اهو آمريڪي تعاون انتهائي ضروري آهي.

ضيا اهي قدم اهڙي انداز سان کڻي رهيو آهي، جيئن نانگ به مري ۽ لٺ به نه ڀڃي. اهڙي طرح هو روس سان به دشمني جو خطرو نه کڻي. هو روس کي يقين ڏياري رهيو آهي ته آمريڪا ۽ سندس اتحادين کي هو اهڙا قدم کڻڻ کان روڪي نه ٿو سگهي. چاڪاڻ ته قبائلي علائقن سان سندن سرحدون به ملن ٿيون. هيءُ هڪ نسورو ڪوڙ آهي، جيستائين فوجي حڪمرانن جي مفادن جو سوال آهي، ته هو هنن علائقن ۾ پنهنجي مرضيءَ ۽ رضا جي مطابق فيصلائتا قدم کڻندا آهن، اتي کين هر قسم جو اثر ۽ رسوخ، تنظيم ۽ فوج به

فراهم آهي. اُهي اجا تائين اتي خودمختيار آهن ۽ برٽش راڄ جي علامت آهن ۽ ان سان نوڪرشاهي نظام جا ڪيترائي مقصد پورا ٿيندا آهن. ان جي ذريعي افغانستان ۽ هو پنهنجون ناپاڪ چالون به هلي سگهن ٿا. ان جي باوجود هيءُ پنهنجا مقصد پورا ڪري وٺي ٿو. روسين به پنهنجي حرص خاطر سندس انهيءَ حيلي کي تسليم ڪري ورتو آهي. چاڪاڻ ته افغانستان جي سرحدي علائقي ۽ هو به اهڙي چال چلي سگهن ٿا. ۽ هي افغاني قبائلي به طرفي چال هلڻ ۾ انتهائي هوشيار آهن. روايتي طور تي هو 19 صديءَ جي دوران ڪيل جاسوسيءَ جهڙيون ڪارروايون ڪري سگهن ٿا. هو انگريزن جي مخبري ڪندا هيا. انگريزن سوچيو ته سندن مدد سان ٻئي پاسي جون خبرون به ملنديون رهنديون، پر ضيا جي طرفان اهڙو قدم خطري کان خالي نه هوندو. جيتوڻيڪ هيءُ بين الاقوامي پليٽ فارم تي ڪانيِ ڪڍي ويهي سگهي ٿو، هن 30 لک افغان پناهگير اڱواڻ ئي قبول ڪري ورتا آهن. ان ڪري جهڳڙو ختم نه ٿيو آهي.

ان جو هڪ فائدو ته ضيا کي ضرور ٿيو آهي ته اتان جي سياسي زندگيءَ ۾ نفرت ۽ وڇوٽيءَ جو ٻج پوکجي چڪو آهي. سرحد صوبي ۽ بلوچستان جا حساس علائقا خاص طور تي قابل ذڪر آهن. ته جيئن اتان کان حملي جو خطرو ٽرندو رهي. ان دوران فوجي ظلمن جي انتها ٿي وئي آهي. عوام جي شديد استحصال سان گناهن جو اڻ کٽ سلسلو شروع ٿي چڪو آهي. ضيا پاڪستان کي زنده درگور ڪري ڇڏيو آهي. ان سان ڪيترائي اهڙا مسئلا اتي ڪڙا ٿيا آهن، جن سبب هيءُ ملڪ پنهنجي زندگيءَ جي پهرين 25 سالن ۾ غير مستحڪم ٿي ويو ۽ سندس وحدت ٽڪرا ٽڪرا ٿي چڪي آهي. آخر اهي دلين کي ورهائڻ وارا معاملا کهڙا هيا، اهي هيءُ هيا ته 1. نظريه، 2. فيدريشن ۾ يونٽن وچ ۾ اختيارن ۾

فرضن جي ورهاست 3. فيڊرل پارليامينٽ ۾ بنيادي نمائندگي 4. ملڪ جي سربراهه جا خاص حق ۽ 5. پرڏيهي پاليسي.

متحد پاڪستان جي سڄي زندگيءَ ۾ هي مسئلا پاڻ ۾ اختلافن جو سبب رهيا. 1947ع ۽ 1954ع جي وچ ۾ يعني ”مڪمل آزادي“ هڪ اڳوڻي نوڪر شاهي آميز ڊڪٽيٽر جي طرفان مڪمل طور تي حڪومتي اقتدار سنڀالڻ، ٿي پيرا آئين جي مسودن کي مرتب ڪرڻ ۾ ٿئين تي رضامندي جي اظهار تائين اها ڪيفيت ڇانئيل رهي. ان جي باقاعدي منظوريءَ کان اڳ ئي بغاوت جو اعلان ٿي ويو ۽ نوڪرشاهيءَ جي نمائندي کي اقتدار کان محروم ڪيو ويو. هو فوج ۾ نوڪر شاهي نظام جي ميمبرن ۾ اولهه پاڪستان جي امير طبقي جي گهيري ۾ ڦاسي ويو. زميندارن، واپارين ۽ ڪارخانيدارن جي ملي ڀڳت سان ڊڪٽيٽرانه نظام جي شروعات ٿي، هڪ ٻي اسيمبليءَ جو قيام عمل ۾ آندو ويو. ان غير جمهوري طريقي سان هڪ فارمولو تيار ڪيو. جنهن هيٺ اوپر پاڪستان جي 4 سيڪڙو آبادي تحت ايترا ئي نمائندا نئين پارليامينٽ ۾ شامل ڪيا ويا، جيڪي اولهه پاڪستان جي 56 سيڪڙو آبادي طرفان موڪليا ويا هيا. ان آئين هيٺ صدر کي غير معمولي اختيار حاصل ٿي ويا. ان کي فارمولي کي نافذ به ڪيو ويو. پر هيءُ آئين گهٽو عرصو برقرار رهي نه سگهيو. جيئن ئي فيبروري 1959ع ۾ پهرين چونڊن جي تاريخ طئه ڪرڻ لاءِ ڪو نه ڪو فيصلو ڪيو وڃي ها ته پاڪستان جي سربراهه پاڪستاني ايوب خان فوج جي ٻي انتها تعاون سان هڪ ٻي بغاوت جو اعلان ڪري ڇڏيو. ۽ ان آئيني نظام جا ٻکيا اڊيڙي ڇڏيا، جنهن کي 3 سالن جي محنت سان تيار ڪيو ويو هو.

جلد ئي پاڪستاني فوج فيصلو ڪيو ته هوءَ ئي حڪومت ڪرڻ جي وڌيڪ اهل آهي. ان جي

سربراهه پنهنجي عهـدي جي بنيـاد تي خـود سـاخته صدر جي طور تي حڪـومت جـون واڳـون سـنڀالي ورتيــون. پٽــو جي حڪومــتي دور کــان ســواءِ اهــو سلسلو اجا تـائين برقـرار آهي. ايـوب خـان پنهنجي مرضــيءَ ســان آئين مڙهيــو. ان کي فــوجي نمــا شهري مارشل لا جو نالو ڏنو ويو. عوام جي بغاوت کان اڳ اهو سلسلو 6 سالن تائين برقـرار رهيـو. ۽ جـــڏهن اهـــا ڪيفيت رونمـــا ٿي تـــه آرمي پنهنجي سـربراهه کي چيـف مارشـل لا ايڊمنسـٽريٽر (سـي ايم ايل اي) مقـرر ڪـري ڇـڏيو. صـدر جـنرل يحى خان جنهن کي عام طور تي ”ياهو“ چيو وينـدو هـو، خانـــه جنگي جي دوران ملڪ جي بخـــوبي قيـــادت ڪــئي، پــر کيس پــارٽ کــان شڪســـت ۽ ملڪي ورهاڱي جي سانحي کي منهن ڏيڻو پيو.

شهيد ڀٽو باقي بچيل ملڪ جي هڪ هڪ سـر کي ڪــٺي ڪيــو ۽ پاڪســتان جي نــئين ســر تنظيم ڪاري ڪـئي. دراصـل کيس عـوام چاهينـدو هيـو ۽ کيس عوام جو انتهائي گهڻو تعاون حاصل هيــو. هن عام سياســي ڏي وٺ جي اصـول هيٺ آئين سـازي جا سڀ مسئلا طئه ڪـري ورتـا. هن مـڙني پـارٽين کي تعـاون جي اپيـل ڪـئي. ان ۽ سـاڄي ڌر جـون پارٽيون بـه شـامل هيـون. جمهـوري طـريقي سـان چونـڊيل اسـيمبليءَ اتفـاق راءِ سـان هڪ مسـتقل آئين تيار ڪيو. مڙني سياسي پارٽين ان کي تسـليم ڪري ورتو، اهو هڪ لاثاني ڪارنامو هيو ۽ ضـيا بـه ان کي پاڪستان جي اميـد جـو آخـري ڪـرٽـو قـرار ڏنو هيو. پر ان جي باوجود هن ان آئين جون ڌڄيون اڏائي ڇڏيون.

1947ع وارا مسئلا وري ڪند مـتي ڪٽڻ لڳـا. چئن صوبن مان هڪ ۽ مسـتقل اڪـثريت هـئي. ان جي آبادي سڄي ملڪ جي آبـادي کـان 63 سـيڪڙو هـئي (جـڏهن تـه ان کـان اڳ اوپـر پاڪسـتان جي مستقل آبـادي 54 سـيڪڙو هـئي). هيءُ پاڪسـتان جو سڀ کان وڌيڪ ذرخيز ۽ دولت مند علائقو هيو.

ان جو 75 سيڪڙو حصو فوج هيو 85 سيڪڙو ماڻهو نوڪر شاهي نظام جي اعلى عهدن تي فائز هيا. پنجابي شاهوڪار واپار تي ڇانئجي ويا. هنن تقريبن قومي ملڪيت نه ورتل سڀ ڪارخانا وڏا وڏا واپاري ادارا خريد ڪري ورتا. قومي ملڪيت ورتل سيڪٽر تي به گهڻو ڪري پنجابي نوڪر شاهي آفيسرن جو قبضو آهي اهو الزام لڳايو پيو وڃي ته انهن جا سڀ آرڊر پنجابي فرمن کي ئي ڏنا پيا وڃن. مڙني پيشيورانه ميدانن پنجابين جو هولڊ (قبضو) آهي. اڪثر ڪري اقتصادي سياسي شخصيتون پنجابي آهن. 1982ع جڏهن ضيا هڪ پارليامينٽ جو مجلس شورى جي نالي هيٺ اعلان ڪيو، ان جو غور سان مشاهدو مطالعو ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته اسان جون اقتصادي سياسي شخصيتون ان تي به قابض آهن. اهو به واضح رهي ته اسمگلنگ منشيات جي ڌنڌي جي تنظيم سرمائيڪاري به ڪافي حد تائين پنجابين جو هٿ آهي.

ان ڪري ماڻهو هڪ يونٽ جي زور زبردستي قيام کي نفرت جي نگاهه سان ڏسن ٿا. 1955ع مغربي پاڪستان جي چئني صوبن کي ملائي هڪ صوبو بڻايو ويو هيو. اها ڪيفيت 1969ع تائين برقرار رهي، پر پنجابي ان يونٽ جي تنظيم مان انتهائي خوش هيا. اقليتي نمائندا پهريان به پنجابين جي ان استحصال پسندي جي سخت مذمت ڪندا هيا هاڻي به ڪن ٿا. ان ڪري ئي هو بنگالين طرفان مڪمل صوبائي خودمختياري واري مطالبي جي به اندران ئي اندران حمايت ڪن ٿا. پنجابي هميشه اسلامي نظرئي جي حمايت تي زور ڏيندا رهيا آهن. مسلم قوميت يا اسلامي نظام ٻين لفظن اسلامي استحڪام جي نالي هو مرڪز کي وڌيڪ اختيار ڏيڻ جو مطالبو ڪن ٿا.

نقلي اسلاميت

اها ڳالهه ڪيتري لاجواب آهي ته پنجاب ساڃي ڏر جون پارٽيون وڏيڪ مضبوط آهن، چاڪاڻ ته هو اسلامي يا پاڪستاني نظرياتي نظام جي وڏي چڙهي ڪري ڳالهه ڪن ٿيون. اسلامي نظام جي نالءِ تي هو واپار ڪن ٿيون. سندن سياست جو پيو ڪو به بنياد نه آهي. پنجاب جو وچولو شهري طبقو ڪين پسند ڪري ٿو، پر پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جا حامي ان ڪان الڳ آهن. 1971ع ڪان اڳ گڏيل پاڪستان جي ٻين صوبن ان قسم جي سياست جو ڪو به اثر نه هيو نه ئي سنڌ، سرحد بلوچستان ڪا رجعت پسند پارٽي جي يو آءِ جي نالي سان موجود هئي. پر اهو هڪ خاص معاملو آهي. اها هڪ صحيح معتدل رجعت پسند مذهبي پارٽي آهي، ان خودمختياري زمين ڪيڙٽيندڙ جي آهي، واري حق کي تسليم ڪيو آهي. ان سسٽم هيٺ سندن عقيدو آهي ته زمين ان جي آهي جيڪو پنهنجي هٿن سان ان کي ڪيڙي ٿو. ڪاٻي ڏر جي ٻين پارٽين دين جي نشي مبتلا پارٽين ڪيترو فرق آهي، سيڪيولر ڪاٻي ڏر جي پارٽين سان اها ڪيتري ويجهڙائپ آهي.

سڌن لفظن ائين چيو وڃي ته استحصال پسندن اسلام جو چوغو پائي معصوم عوام کي لٽڻ قرڻ لاءِ ڪيترا بهانا گهڙي ورتا آهن. ضيا سندس حامي اهي ئي حرڪتون ڪري رهيا آهن. اسلامي نظام جي قيام جو مطلب موجوده سماجي اقتصادي حالت کي برقرار رکڻ آهي ته جيئن سندن رعايتن حقن تي ڪو به حرف اچي نه سگهي.

اسلام جي ان استحصال جو اسان کي چمي مقابلو ڪرڻو آهي. 93 سيڪڙو مسلم آبادي جي هن ملڪ ڪا به جمهوري حڪومت اسلامي تصورن کان ابتڙ قانون مرتب ڪرڻ جو خواب به ڏسي نه ٿي سگهي. ڪو به جمهوريت پسند سياستدان عوام جي مذهبي جذبن جي خلاف ڪا

بـه پـڙک پـولڻ جي جـرئت کـري نـه ٿـو سـگهي. پاڪستان جهڙي ملک ۾ اسلام جي نوعيت تحريري طور تي واضح ڪئي وئي آهي تـه حقيقي طـور تي آئين ۾ اسلام جو ڪيترو عمل دخل ٿي سگهي ٿـو. جيتوڻيک سپ رجعت پسند پارٽيون اجـا سـوڏو پـاڻ کي اسلامي تصورن لاءِ موزون سمجهن ٿيون. اچـو تـه اسـلامي ليـڊرن کي اسـلامي نعـري بـازي کـان روکيون.

باب چوٿون

نئين نظام جو خاڪو

1973ع جي آئين کي هر اعتبـار کـان پائمـال ڪيو ويو آهي. مـڙني پـراڻن معـاملن تي ان آئين ۾

وسيع طـور تي روشـني وڌي وئي هـئي. جنهن جي بنياد تي صوبن کي پارليـامينٽ ۾ نمائنـدگي حاصـل ٿينـدي. مرڪـز ۽ صـوبن ۾ اختيـارن ۽ فرضـن جي ورهاســت ڪـيئن ٿينـدي. ملڪ جي سـربراهه وٽ ڪهڙا خاص اختيار هوندا. درحقيقت ضيا ڪجهه ٻين معاملن کي منظر عـام تي آڻي رهيـو آهي تـه فـوج جو به لازمي طور تي آئيني ڪردار هجڻ گهرجي.

آخر هو ڇا ٿو چاهي؟ بنگلاديش جي ليفٽيننٽ جنرل ايچ ايم ارشاد وانگـر ڇـا هـو بـه جـرنيلن کي بهتر نموني هلندڙ حڪومت خلاف ويٽـو جي طـاقت اســتعمال ڪــرڻ جــو اختيــار ڏيڻ چــاهي ٿــو. ان مڪروهـه تجـويز کي قلم جي هڪ جنبش سـان رد ڪرڻ گهرجي.

جيســتائين پــراڻن مســئلن کي چــيڙڻ جــو واسـطو آهي تـه، اهـا حقيقت آهي تـه حـاوي ٿيـل پنجـابي فـوج اڳ ئي هڪ يـونٽ قـائم ڪـري ڇـڏيو آهي. فرق صرف ايترو آهي جـو ان جـو گـادي وارو شــهر لاهــور جي بــدران اســلام آبــاد آهي. فــوجي جرنيل هر شيءِ جو فيصلو هر جڳهه تي ڪري وٺن ٿا. ننڍن علائقن جي عوام جـو ڪـو بـه آواز موجـود ناهي، ان معاملي ۾ پنجاب جو عـوام پنهنجي آقـائن جي ڪارن ڪرتوتن ۾ غير ضروري طور تي ملــوث آهي. معاملا ڪهڙي طرح طئه ڪيا وينـدا آهن، انهن ۾ سندن ڪو به هٿ ناهي. پر ان معاملي ۾ ســندن مٿان ٿوري گهڻي ذميواري عائـد ڪـئي وينـدي آهي، ڇاڪاڻ ته کين صحيح پوزيشن جو احسـاس ڏيـاريو ويندو آهي. کين پنهنجي نالي سـان ڪـو ڪم ڪـرڻ کان پري رکيو ويندو آهي. سندن سنڌين، بلــوچن ۽ پٺـاڻن وانگـر ئي استحصـال ڪيـو وينـدو آهي، کين گــاريون بــه ڏنيــون وينــديون آهن، ان ڪــري کين (پنجابين کي) اقليتي علائقن جي استحصـال سـٽيل عـوام سـان ملي ڪـري هڪ مضـبوط گـڏيل محـاذ قائم ڪرڻو پوندو. ان اتحـاد کي عـوام جي امنگن ۽ تمنــائن کي بهــتر زنــدگي ۽ برابــري وارن حقن لاءِ

قائم ڪرڻ گهرجي.

جيڪڏهن ايم آر ڊي جهڙو مورچو قائم ڪري جمهوري پارٽيون هڪ جهنڊي هيٺ متحد ٿي وڃن ته هي سڀ مسئلا آساني سان حل ٿي سگهن ٿا. 1973ع ۾ اهو ئي ٿيو، پر هاڻي اهو آسان نه هوندو.

پوئين پيري 1970ع جي چونڊن ۾ ٻن سببن جي ڪري عوام پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي اقتدار ۾ آندو. پارٽيءَ عوام جي مفادن کي نظر ۾ رکيو، سندن استحصال نه ڪيو، انهن اقليتي حلقن کي پنهنجو حصو ڏيڻ کان نه ڪيٻايو. ان ڪري مشڪل آئيني مسئلا حل ٿي ويا. هاڻي چونڊن جي حق لاءِ سندرو ساهڻو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪا به پارٽي عوام جي نمائندگي ڪرڻ جي مستحق نه آهي. ان ڪري فوجي جرنيل غلط فهميون پيدا ڪري رهيا آهن.

ان ڪري ئي ننڍن صوبن جا نمائندا پنجابي فوج جي خلاف مستحڪم گارنٽيءَ جو مطالبو ڪري رهيا آهن ته جيئن فوج کي آئيني نظام تباهه ڪرڻ کان روڪيو وڃي. آرمي مرڪز کي هر اعتبار کان مضبوط ۾ توانو ڪرڻ چاهي ٿي. پي اين پي صوبن کي مستقبل ۾ 1973ع جي آئين کان به وڌيڪ حق عطا ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهي آهي.

ڪاٻي ڌر جون ڪيترين ئي پارٽيون صوبن کي زياده اختيار عطا ڪرڻ واري سوال تي رضامند ٿي ويون آهن. جڏهن ته ايم آر ڊي جون ٻيون پارٽيون جن ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي جا ڪجهه ميمبر به شامل آهن، ان مطالبي کي تسليم ڪرڻ ۾ تڪليف محسوس ڪري رهيا آهن. صوبائي حڪومتن کي وڌيڪ اختيار ڏيڻ جي معاملي ۾ پنجاب ۾ ننڍن صوبن جي وچ ۾ ٺاهه ٿي نه ٿو سگهي. ڇاڪاڻ ته اهو معاملو اوپر پاڪستان سان به تسلي بخش طور تي حل ٿي نه سگهيو هيو. ساڄي ڌر جون ايم آر ڊي جون پارٽيون هڪ مضبوط مرڪز ٺاهڻ لاءِ فوج جي خيالن جي

حمايت ڪن ٿيون. صوبن ڪي خودمختياري ڏيڻ جي سوال تي ايم آر ڊي ۾ انتشار پيدا ٿي سگهي ٿو. پر حقيقي طور تي هيءُ مسئلو ايترو وقت طلب نه آهي. شرط اهو آهي ته عوام جي مفادن کي حقيقي معنیٰ ۾ آڏو رکيو وڃي.

هتي هڪ سوال جو حل ڪڍڻ جي به ضرورت آهي. ڪيترائي سياستدان، جن ۾ ضيا به شامل آهي، ان قسم جا حيلا بهانا ڪري رهيا آهن ته 1973ع جو آئين ته صحيح سلامت آهي. ان ڪان وڌيڪ ٻي ڪهڙي بيوقوفي ٿي سگهي ٿي. آئين جي اهم ۽ ضروري آرٽيڪلز کي ٽوڙي مروڙي پيش ڪرڻ جي معنیٰ آئين جو موت ناهي ته ٻيو ڇاهي. آئين جي بقا جو حيلو بهانو ڪڍڻ فضول آهي، هاڻي ته ان جي بقا فقط يادن ۾ ئي محفوظ آهي. ممڪن آهي ته ان جا ڪجهه مرتب ڪيل آرٽيڪل مستقبل جي ڪنهن ڪوشش ۾ معاون ۽ مددگار ٿي سگهن. حقيقت اها آهي ته اسان آئيني طور تي اگهاڙا ٿي چڪا آهيون.

خاص معاملو

هڪ ٻئي آئين جي ترتيب واري تصور سان ئي ڪيترائي ماڻهو بيهوش ٿي ڪري پوندا. جيڪڏهن سياسي سمجهه جو ثبوت ڏنو وڃي ته هفتي ٻن ۾ نئين آئين جي ترتيب ڪو مشڪل ڪم ناهي. هڪ طرف ته انتها اها آهي جو نئين چونڊيل اسيمبليءَ کي گهٽ ۾ گهٽ هڪ سڌي سادي قرارداد منظور ڪرڻي پوندي. 1973ع جي آئين جي آرٽيڪلز کي گهڻي بحث کان سواءِ منظور ڪيو وڃي، ان کي متفق طور تي رضامندي سان ترميمن يا ان ڪان سواءِ پاس ڪيو وڃي. ٻئي طرف ڪجهه عرصي اندر يعني هفتي ٻن ۾ مرڪز ۽ صوبن ۾ اختيارن ۽ فرضن تي رضامندي جو اظهار به ضروري آهي. جيڪي ماڻهو اهو سوچين ٿا

تہ 1973ع جي آئين ڪان وڌيڪ بهتر ڪو آئين مرتب ڪري سگهجي ٿو ته ڪين ڏگهي مستقبل تائين ان جو انتظار ڪرڻو پوندو. اسان کي سپ کان پهريان قوم کي هڪ آئين عطا ڪرڻ گهرجي، اعلى سطح تي ترجيح ان موقف کي ڏيڻ گهرجي.

هيو سوال ضيا جي انا جي عبادت جو آهي. 1973ع جي آئين هيٺ چونڊون ٿي نه ٿيون سگهن. هن ان کي ليگل فريم ورڪ (ايل ايف او) جو نالو ڏنو آهي. يحیٰ خان اپريل 1970ع ۾ ايل ايف او نافذ ڪيو هيو. هي نئون سياسي ڍانچو آهي، هو ان تي ڪافي عرصي کان زور ڏئي رهيو آهي. ان جي معنى اها ٿي ته هو .... ايوب خان جي آئين جهڙو پنهنجي مرضيءَ سان آئين عوام تي مڙهڻ گهري ٿو.

اڇو ته ان کي هڪ مسئلو تصور ڪندي ان تي ڳالهه ٻولهه ڪريون. آخر جڏهن آئين ئي ناهي ته چونڊون ڪهڙي اصول ۽ قائدي تحت ٿي سگهن ٿيون. پر اسان کي اها ڳالهه آڏو رکڻ گهرجي ته اهو سوال سياسي نوعيت جو آهي. حقيقي سوال ته هڪ خودمختيار ۽ آزاد اسيمبليءَ لاءِ چونڊون ڪرائڻ جو آهي. اسان کي اهڙا ڪي به شرط وجهڻ نه گهرجن، جن سان ڪنهن نمائندي تي ڪنهن قسم جي فالتو ذميواري عائد ٿي وڃي.

ضيا کي غير مشروط طور تي چونڊون ڪرائڻيون پونديون ۽ غير مشروط طور تي اقتدار کان الڳ ٿيڻو پوندو. اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته هو (ضيا) 1973ع جي آئين جي آرٽيڪل 6 هيٺ ڏني ويندڙ سزا کان بچڻ چاهي ٿو. ”اعتدال پسند“ ماڻهو اسان کي چون ٿا ته عوام جي غم ۽ غصي کي چو ڍيگهه ڏني وڃي. چو نه کيس (ضيا) سندس سلامتي ۽ تحفظ جو يقين ڏياريو وڃي. ان سان ضيا جي دل کي تسلي ٿي ويندي. اها ڳالهه معقول به آهي، اسان بدلو وٺڻ واري ڳالهه سوچي نه رهيا آهيون. پر بنيادي اهميت آئين جي استحڪام جي

آهي، انهن اصولن تي ته ٺاهه ممڪن ناهي. ان ڪان سواءِ ضيا جي قسمت جو فيصلو اسان جي هٿ ۾ ناهي. آئنده بڻجندڙ ”آزاد“ اسيمبلي ئي فيصلو ڪندي. جيڪڏهن اسان ڪو فيصلو ڪريون ٿا يا ان جو اعلان ڪريون ٿا، اهو اسان لاءِ به غلط ٿيندو ۽ ضيا لاءِ به. ان رستي جو حل ڪڍڻ ته اسيمبلي جو ڪم آهي. بهرحال اهو ته ضيا جو ڪم هوندو ته هو پاڻ کي اسيمبلي جي رحم ڪرم تي ڇڏي ڏئي ۽ اها ئي سندس اعمالن جو فيصلو ڪندي. جيڪڏهن هو ۽ سندس ساٿي هاڻي ڪان ئي معقول رستو اختيار ڪن ٿا ۽ هڪ خودمختيار ۽ آزاد اسيمبليءَ جي قيام لاءِ آزاداڻه چونڊن جي راهه هموار ڪن ٿا ۽ ان ۾ غير ضروري طور تي رڪاوٽون نه ٿا وجهن ته سندن سزا جي متعلق نرم رويو اختيار ڪيو ويندو. اسان پاڪستان پيپلز پارٽيءَ وارا دل ۾ ڪو به بغض نه رکندا آهيون. پر ضيا جي اعمالن جو حساب ته ڪرڻو ئي پوندو. باقي حقيقي معنى ۾ حقيقي عوامي پروگرام اپنائڻ ضروري آهي. ايم آر ڊي جي لاءِ لازمي آهي ته هو عوامي پروگرام کي اپنائڻ لاءِ وڌ کان وڌ قدم کڻي. جيڪڏهن ساڄي ڌر جون پارٽيون گهٽ کان گهٽ سياسي پروگرام تي عمل ڪرڻ کان انڪار ڪن ٿيون ته پاڪستان پيپلز پارٽي کي هر قسم جي استحصال کي ختم ڪرڻ لاءِ قدم کڻڻ گهرجن. اهو پروگرام پنجاب ۽ ننڍن صوبن ۾ رهندڙ عوام اپنائيندو. هو فوجي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي خلاف هڪ موثر جدوجهد شروع ڪندا ۽ حقيقي معنى ۾ هڪ اهڙو آواز بڻجي ويندا، جنهن تي ننڍن صوبن جو عوام اعتماد ڪري سگهي ٿو. پاڪستان پيپلز پارٽي عوام جي ان خواهش جي مطابق هر سطح تي سڀ اختيار ڏئي هي مسئلو حل ڪري ڇڏيندي.

ڪنهن به قسم جي دوکي ۽ مڪاريءَ کان سواءِ پاڪستان پيپلز پارٽي، ايم آر ڊي جي جهنڊي هيٺ ان جدوجهد جي رهنمائي ڪندي. پر ان

جدوجهد سان اهڙيون حالتون پيدا ٿي وينديون جو چونڊن جي لاءِ بدلجندڙ حالتن تي گفتگو ڪنداسين. انهن ڳالهين ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي ۽ ٻيون فاتح پارٽيون شامل هونديون. پر جدوجهد جي دوران انهن جي تعاون ۾ ڪنهن قسم جي گهٽتائي نه ايندي.

مسئلن تي ڌيان ڏيڻ

ان قسم جو پروگرام سياسي طور تي سحر انگيز ٿي سگهي ٿو. ان جي معنى اها آهي ته عوام جي حقيقي مسئلن تي ڌيان ڏنو ويندو ۽ جابرن ۽ استحصال پسندن جو خاتمو آڻي انهن مسئلن کي حل ڪيو ويندو. اهڙي اهم پروگرام کان سواءِ اسان فوجي حڪمران ٽولي جي خلاف جدوجهد شروع نه ٿا ڪري سگهون، جيڪو ٽولو روزانو اسلام جي تحفظ جا نوان نعرا هڻي پنهنجن سياسي چالن سان عوام کي بيوقوف بنائڻ جون ڪوششون ڪري رهيو آهي. فوجي ٽولو اهي مسئلا حل به ڪري نه ٿو سگهي. ڇاڪاڻ ته هو سياسي پارٽين ۾ انتشار ۽ نفاق پيدا ڪن ٿا. اسان پاڪستان پيپلز پارٽيءَ وارن کي پنهنجو نظريو ۽ تصور لازمي طور تي واضح رکڻو آهي، ۽ اهڙو پرگرام مرتب ڪرڻو آهي جيڪو ٻين لاءِ سونهون بڻجي سگهي.

ان عوامي پروگرام جي سحر انگيزيءَ کي به سمجهڻ ضروري آهي. شروع ۾ ان جي تشڪيل جي نشاندهي ضروري آهي. ڪجهه ماڻهو اهڙا آهن، جن ۾ سجاڳ ذهن رکندڙ اقليتي طبقو به شامل آهي. جيڪو حالتن جو عوامي نقطي نظر سان تجزيو ڪندو آهي. اصل ۾ سندن ذهني سجاڳي اهڙي هجڻ گهرجي، جنهن سان تبديلي آڻي سگهجي. جابر سماجي ۽ اقتصادي ڍانچي کي ڍاهي پٽ ڪري سگهجي. نئون ۽ وڌيڪ برابريءَ

تي ٻڌل انقلابي سماج جوڙي سگهجي.

جيڪـــڏهن اقليـــتي طبقي جي ان ذهـــانت ۽ بيداريءَ سان هڪ پيرو صـحيح پروگـرام مـرتب ٿي ويو ته اهو عوام جي اميـدن، آرزوئن ۽ تمنـائن جـو مرڪز بڻجي ويندو. جيڪڏهن اقليتي طبقي مان ڪا سحر انگـيز ۽ مقناطيسـي ڪشـش رکنـدڙ هسـتي ميدان ۾ داخل ٿي ته عوام جي علم ۽ عقل ۾ بهـتر اضافو ٿيندو ۽ اقليتي طبقـو ۽ عـوام ٻـئي ڪلهي ۾ ڪلهـــو ملائي عمـــل جي ميـــدان ۾ ســـرگرم ٿي سگهندا. ان سياسي ڪشش سان عوام ۾ جوش ۽ جذبي جي نئين لهر پيـدا ٿينـدي. 1967ع ۽ 1970ع جي دوران پٽي صاحب اهـو ئي ڪارنـامو سـرانجام ڏنو هيو.

اسان اهو ڪارنامو هڪ پـيرو ٻيهـر سـرانجام ڏئي سگهون ٿا. منهنجي چوڻ جـو مقصـد اهـو آهي ته جيڪڏهن ڪـا مقناطيسـي اثـر رکنـدڙ شخصـيت ميـدان ۾ اچي وڃي تـه اهـا عـوام لاءِ مثـال بڻجي سـگهي ٿي. ۽ علم ۽ عمـل جـو پيغـام ڏئي سـگهي ٿي. اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي تـه مـان اهـو نـه ٿي سوچيان ته اهڙي پروگرام کي صرف اقليتي طبقي جي ڪا شخصـيت ئي عملي جـامو پهـرائي سـگهي ٿي ۽ پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن ڪو به مجمـوعي ڪــردار ادا نــه ٿــو ڪــري ســگهي. ســربراهه جي شخصيت پارٽي ورڪر ۽ ان جو پرگرام، اهي ســـ معاملا الڳ الڳ آهن. انهن ۾ هم آهنگي ۽ لڳ لاڳاپـا بلڪـــل ضــروري آهن. عـــوام ۾ گهربـــل سياســـي سجاڳي پيدا ڪـرڻ لاءِ سـرگرم عمـل ٿيڻ ضـروري آهي.

مان پهريان به عرض ڪـري چڪي آهيـان تـه ڪنهن مقناطيســـي ڪشـــش جي متعلـــق فـــوجي جـرنيلن جي طرفـان ڪـئي وينـدڙ پروپيگنـڊا سـان ڪيئي غلـط فهميـون پيـدا ٿي ويـون آهن. انهن کي ختم ڪـرڻ لاءِ بـه رخي سياسـي حقيقت تي ڌيـان ڏيڻ ضروري آهي، مان پهريان چئي چڪي آهيان ته

فوجي حڪمرانن پنهنجن مقصدن جي لاءِ ڪاٻي ۽ ساڄي ڌر ۾ غلط فهميون پيدا ڪري غلط پرپيگنڊا ڪئي. اها پروپيگنڊا انتهائي بوگس ۽ ڪوڙي هئي. سڌي سادي پاڪستان جهڙي گهٽ ترقي پذير ملڪ جي معيشت ۾ ڪاٻي ڌر جي پروگرام جي محدود گنجائش آهي. بنيادي سماجي ڍانچو جاگيردارانه آهي. سپ ڪان پهريان بورزوا جمهوريت جو خاتمو ڪرڻو آهي. هيءَ جمهوريت قديم سرمائيدارانه نظام تي قائم آهي. ان ۾ ڪنهن حد تائين صنعت ڪاري به شامل آهي ۽ سياسي سجاڳي به وقت جي ڪيفيت مطابق موجود رهندي آهي.

سوشلزم جي ضرورت

هڪ گڏيل معيشت وقت جي سپ ڪان وڏي ضرورت آهي، پر جاگيردارانه عنصرن مان سگهه حاصل ڪندڙ جابر ۽ فرعون مزاج حڪمران ان ڪي ساڄي ڌر جي معتدل جمهوريت پسندي قرار ڏين ٿا. ان ڪري 1968-1969ع ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي ڪاٻي ڌر جي پارٽيءَ ۾ ضم ٿي وئي، اها راند اڄ به ڪيڏي پئي وڃي. اسان مان ڪجهه، جن ۾ مان پاڻ به شامل آهيان، سوشلسٽ آهيون. پر اسان سرمائيداريءَ ڪي توقع جي مطابق وڌڻ ويجهڻ جو معقول موقعو فراهم ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. پر ساڄي ڌر جو وجود پنهنجي جڳهه تي برقرار آهي، اهو هر ترقي پسند نقطي نظر ڪان هڪ لعنت آهي.

اچو ته اسان حق جي خاطر جدوجهد ڪريون. ايم آر ڊي سان الحاق جي باوجود جيڪڏهن اسان ڪي ساڄي ڌر سان وابستا ڪيو وڃي ٿو ته پلي ڪيو وڃي. اسان جو هڪ محدود گڏيل پروگرام آهي يعني وڌ ڪان وڌ هڪ سال تائين ايم آر ڊي سان اسان جو الحاق جاري رهندو. ان بعد اسان هڪ ٻي اليڪشن جو مطالبو ڪنداسين.

ان ۾ اسـان پاڪسـتان پيپلـز پـارٽيءَ جي پنهنجي مڪمل پروگرام کي ڪٽي سامهون ايندا سين. ايم آر ڊي رهي يا نه رهي، اسان هڪ هڪ پاڪستاني جي حـق لاءِ هن جـابر طـاقت سـان منهـان منهن ٿينداسين. سـڀ کـان پهريـان اسـان کي ان طـاقت کي کـو نـالو ڏيڻ گهـرجي، فاشـزم ان جـو معقـول ترين نالو آهي. تاريخ ۾ سڌي سـادي سـرمائيدارانه نظـام کي ڪلاسـيڪي آزادي پسـند ۾ سـرمائيداري نظام جو نالو ڏنو ويو آهي. اهو اصطلاح پاڪسـتاني بورزوا طبقي ايجاد ڪيو. پاڪستان ۾ سرمائيداريءَ جي بقا ممڪن ٿي نه ٿي سگهي. پر فاشسٽ چالن سان ان کي گهٽي گهٽ سطح تي ترقي ڪـرڻ جـو موقعو ملي سگهي ٿو. ٻي سياسي حقيقت جو مان پهريان ئي ذڪـر ڪري چڪي آهيان، يعني عوام جي لاتعلقي. عام طور تي چيو وينـدو آهي تـه سـرحدن تي خطـرا وڌي رهيـا آهن. تنهنڪـري ملڪ ڪمـزور ٿي رهيـو آهي. اهـا ڳالهـه ڪنهن حـد تـائين صـحيح آهي. اهـو هڪ وهم آهي تـه جيڪـڏهن پـارت پاڪستان تي اوير واري سرحد کان حملو ڪندو تـه سنڌ، سرحد ۾ بلوچستان صـوبي جـو عـوام ان کي معقـول ڊنـگ سـان منهن ڏئي نـه سـگهندو. ان ۾ پاڪسـتان پيپلـز پـارٽيءَ جي اثـر هيٺ پنجـاب جـو عـوام بـه شـامل آهي. هندسـتاني ڪنهن حـد تـائين فائدي ۾ وجي سگهن ٿا. اهڙي طرح اهـا دعـوى بـه ڪـئي وجي ٿي تـه جيڪـڏهن روس اتـر کـان ڪـا شرارت ڪئي ته واسـطيدار علائقن جي صـورتحال اها ئي هوندي. اهو سوال فوجي جرنيلن کـان پڇيـو وجي ته آخـر اهـڙو شوشـو ڪـير ڇـڏي رهيـو آهي. انهن جرنيلن ملڪ ۾ لاتعلقي جي ڪيفيت پيدا ڪئي آهي. جيستائين اسان جو ۾ ايم آر ڊي جـو واسـطو آهي ته اسان جو نقطي نظر واضح آهي.

پرڏيهي پاليسي

اسـان کي يقين نـاهي تـه روس ۾ پـارت

پاڪستان تي حملي ڪرڻ جو ڪو منصوبو ٺاهي رهيا آهن. اسان کي هر صورت ۾ افغانستان جي ڪارمل حڪومت سان دوستاڻه ناتا برقرار رکڻ گهرجن. اسان کي ڀارت سان دوستي جي معاهدي جي آڇ کي قبول ڪرڻ گهرجي. ٻنهي وڏين طاقتن سان برابري جي بنياد تي دوستاڻه لاڳاپا قائم ڪرڻ گهرجن ۽ گڏيل طور تي اقتصادي مفاد ۾ سماجي ميل جول جي لاءِ تيار رهڻ گهرجي.

ٻئي طرف اسان کي گڏيل ڪوشش سان وقت ضايع ڪرڻ کان سواءِ فوجي جرنيلن جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ گهرجي. لاتعلقي ۽ خطرا ختم ڪرڻ جو اهو ئي بهترين ذريعو آهي. جيستائين فوجي جرنيل اقتدار ۾ رهندا .... سندن پرڏيهي پاليسي اهڙي انداز ۾ هلندي رهندي ته سرحدن تي خطرا لامارا ڏئي رهيا آهن. ۽ هو موزون قدم کڻڻ کان نه فقط پاسو ڪندا رهندا پر انڪار ڪندا رهندا. خيريت ان ۾ آهي ته هو چونڊون ڪرائين ۽ حڪومت کان الڳ ٿي وڃن. اسان کي ملڪ کي يرغمال ڪرڻ واري سندن ذهنيت کي وڏي وڏو ٺيڪ کان روڪڻ گهرجي. ان کي عام زبان ۾ ڏاڙي جو نالو ڏنو ويندو آهي. انهن سياسي ڏاڙيلن تي غالب اچڻ جي ضرورت آهي. هو ڪيترائي ڀيرا اهڙين حرڪتن ڪرڻ سان مسخرا ٺهجي ويندا آهن. اوپر پاڪستان ۾ يحى خان جي حرڪتن مان اهو ثابت ٿي چڪو آهي. مختصر طور تي ان ڪم جو منفي پهلو واضح آهي. اسان ايم آر ڊي جا ماڻهو ۽ خاص طور تي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جا فرد ضيا يا سندس امڪاني وارث يا جرنيل کي عوام ۾ انتشار پيدا ڪرڻ نه ڏينداسين. ضيا جي مخالف پارٽين کي بدنام ڪرڻ ۾ شڪن ۾ شهبن جو ٻج پوکڻ وارين حرڪتن کي مسلسل اوسر ڏني وئي آهي. عوام ۾ انتشار پيدا ڪرڻ جو هيءُ هڪ موثر ترين هٿيار آهي. اسان جو سڀ کان وڏو ڪم فوجي جرنيلن ۽ انهن جي حامين کي

شڪست ڏيڻ آهي. اهو ڪم وڏي محنت ڪان پوءِ پنهنجي انجام تي پهچندو. اها جدوجهد پلي ڪٽي ڪيتري به ڏگهي ڇو نه ٿي وڃي ۽ ان لاءِ اسان کي پرامن رستو اختيار ڪرڻو پوي يا تشدد آميز، ان جو انحصار خود فوجي جرنيلن تي هوندو.

سوال اهو آهي ته اسان کين شڪست ڇو ڏيون؟

ان جو پهريون ۽ نظرياتي جواب اهو آهي ته عوام کي تحرڪ ۾ آندو وڃي. کين منظم ڪيو وڃي. ۽ عوامي جدوجهد جي ذريعي پاڪستان جي فوجي ٽولي کي عوام جي طاقت جي سامهون ڪنڌ جهڪائڻ تي مجبور ڪيو وڃي.

هڪ سوال اهو آهي ته ان ٻليءَ جي ڳچيءَ ۾ گهنٽي ڪيئن ٻڌي ويندي؟ فوجي جرنيل اقتدار ۾ آهن. هو وسيع پيماني تي ظلم ۽ جبر جي بازار گرم ڪيون ويٺا آهن. معمولي ۽ غير موثر سياسي سرگرميءَ لاءِ ايم ايل ار ۽ ايم ايل او ۾ خوفناڪ سزائون درج آهن. ڪيترائي ماڻهو ڪيترن ئي سالن کان قيد ۾ بند آهن. ڪيترن تي وڏي بي رحميءَ سان ڪوڙا وسايا ويا ۽ پڇا ڳاڇا جي طريقي ته ظلم جي انتها ڪري ڇڏي. پڇا ڳاڇا جي معنى فوجي عدالتن طرفان داخل ڪيل ڪيس کان اڳ ڏوهه قبول ڪرائڻ لاءِ تشدد ڪرڻ آهي.

عوام هر ورز ظلم ۽ ستم جي چڪيءَ ۾ پيسجي رهيو آهي. هو عام طور تي ڏگهي عرصي لاءِ اهي سزائون سهي نه ٿو سگهي. خاص طور تي ان وقت جڏهن اهي معمول بڻجي وڃي. ٻين لفظن ۾ ائين چيو وڃي ته مارشل لا جي دوارن اسان پنهنجي ڪارروائي ڪيئن ڪري سگهون ٿا.

فوجي جرنيلن جي چالن کي شڪست ڏيڻ

ان سوال تي اڳتي غور ڪرڻ کان اڳ ٻيو

وڏو بنيادي ڪم آهي، فوجي جرنيلن جي سياسي شرارت جوڳي روزانو هلندڙ پروپيگندا کي منهن ڏيڻ ان کي شڪست ڏيڻ. انهيءَ قدم جي ذريعي انهن چالن کي شڪست ڏئي سگهجي ٿي. هو مسلسل اهي چالون هلي رهيا آهن عوام کي انهن جي خبر هجڻ گهرجي. اسان کي خبر هجڻ گهرجي ته مواصلات جا سڀ ذريعا سندن هٿ آهن. سياسي ليڊرن کي عوام سان رابطا برقرار رکڻ يا ڪين معلومات پهچائڻ کان پري رکيو پيو وڃي. اسان کي عوام کي ان صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ منظم ڪرڻ ڪين تحرڪ آڻو آهي هڪ دشمن خلاف وسيع پيماني تي جدوجهد شروع ڪرڻي آهي. جنهن دشمن شائسته سياست جي اجازت ڏيڻ کان سراسر انڪار ڪيو آهي. اسان گهر ويهي پنهنجي تقدير جو ماتم ڪري نه ٿا سگهون. ان نازڪ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ اسان کي رستا ڳولڻ کان اڳ انهن چالن کي سمجهڻ جي ضرورت آهي. انهن مان اڪثر چالن جو ذڪر پهريان ئي ڪيو ويو آهي. آرمي جڏهن اقتدار آئي ته ضيا ان کي برابري منصفاڻي سلوڪ جي خاص ڪارروائي جو نالو ڏنو. هن 90 ڏينهن جي اندر چونڊون ڪرائڻ حڪومت کان الڳ ٿي وڃڻ جو واعدو ڪيو. ڪيترائي هفتا گذري ويا، هو پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت جو پٽڪو پٽڻ لڳو چونڊن کي اڻ ڄاڻايل عرصي تائين ملتوي ڪري ڇڏيو. آخر ضيا کي نومبر 1979ع چونڊون ڪرائڻ لاءِ هڪ ٻي تاريخ جو اعلان ڪرڻ تي مجبور ٿيڻو پيو.

هن پيري هن هڪ ٻيو بهانو تلاش ڪيو ته جيڪڏهن چونڊن لاءِ تحريڪ هلائي وئي ته ملڪ گهرو ويڙهه جو شڪار ٿي ويندو. ٻيو پيرو چونڊون ملتوي ڪرڻ کان پوءِ هن اسلامي عقيدا نظريا زبردستي لاڳو ڪرڻ جو ڪم پنهنجي هٿ کنيو. هن جي دعوى اها هئي ته ڇاڪاڻ ته چونڊون بعد

ڪرايون وينديون. ان ڪري سماج حڪومت ٻنهي ڪي اسلامي رنگ رنگڻ ضروري آهي. ان لاءِ ڪيس ڪنهن مفتي يا قاضيءَ کان فتوى حاصل ڪرڻ جي ضرورت نه هئي. ان ڪري هو اها ڪارروائي پاڻ ئي ڪندو رهيو. ان کان علاوه هو عوام جي سامهون نظرين جي اها ڏوڙ به اڏائيندو رهيو ته ڇا اسلام جمهوريت جائز آهي؟ ڇا سڀ پارٽيون مڙني پارٽين جي سياست اسلاميت جي قائل آهي؟ آخرڪار ضيا تمام گهٽو بيباڪ ٿي ويو. هو عوام خدا جي ڳالهه ڪرڻ لڳو. هو ان طرح جا حيلا بهانا تلاش ڪندو رهيو ته جڏهن ڪيس مثبت نتيجن جو احساس ٿي ويندو ته ملڪ چونڊون ڪرايون ويندیون. آخر اهي مثبت نتيجا ڇا آهن؟

واضح رهي ته مثبت نتيجن مان مراد اهڙي اسيمبلي آهي، جيڪا يقيني طور تي ڪيس چونڊي. ان ڳالهه کي يقيني بنائڻ لاءِ هو چوي ٿو ته ان نئين آئين کي سياسي ڍانچو ڏيٺو آهي، جنهن هيٺ چونڊون ڪرايون ويندیون. پنهنجي بقا فوجي حلقن کي خوش ڪرڻ لاءِ هو هٿياربند فوج کي هڪ مستقل يا آئيني ڪردار ادا ڪرڻ تي به زور ڏئي ٿو.

اها حقيقت آساني سان واضح ٿي سگهي ٿي ته اهي سڀ اقتدار رهڻ جا حيلا بهانا آهن. پر فوج فقط حيلن بهانن ڳالهه ٻولهه تي ئي دنگ نه ڪيو آهي پر ان اهڙا ذريعا اختيار ڪيا آهن، جن سان سياسي فضا سازگار ٿي وڃي سندن مقصد به پورا ٿي وڃن. ان نام نهاد مجلس شورى جو قيام به شامل آهي. هو ان حد تائين اڳتي وڃي سگهن ٿا ته هو ضيا جي سياسي ڍانچي، ان جي قانونن ٻين اسڪيمن جي توثيق ڪن. ان کان سواءِ ضيا جي مدد ڪرڻ واريون ڪاميٽيون به قائم ڪيون ويون. انهن جو نالو انٽيگرٽي موومينٽ (تحريڪ استحڪام پاڪستان) رکيو ويو. عام طور تي انهن کي ايس آءِ سي چيو ويو.

1983ع جي آخر ۾ چونڊيل مقامي گورنمينٽ باڊيز چونڊون ڪرائڻ جو منصوبو ٺاهيو. انهن ادارن وٽ انتظام سنڀالڻ جو ڪو به اختيار نه هيو. ڇاڪاڻ ته فوجي آفيسرن جي لٽ هيٺان ڏنل هيا. هڪ اڳوڻي ڊڪٽيٽر ايوب خان به بنيادي جمهوري ادارن (بيسڪ ڊيموڪريسيز) جي عنوان هيٺ اهڙا مقامي ادارا قائم ڪيا هيا ته جيئن اهي هن جي ۾ سندس اسيمبلين جي چونڊ عمل ۾ آڻي سگهن.

ان ڳالهه کي يقيني بنائڻ لاءِ اهي ادارا ضيا کي ئي چونڊيندا، پر شرط اهو آهي ته هو ان چال ۾ ڪامياب ٿي سگهي. بهرحال ان مقصد جي لاءِ عارضي طور تي فنڊ به ڏنو ويو آهي. سرڪاري پئسي جي ڳهوڙين جي سلسلي ۾ هي آڊٽ جي معمولي پڪڙ ۾ به نه ٿا اچن. اهڙن ادارن ايوب خان جي خوب خدمت ڪئي، ضيا به ان راهه جو پانڌيئڙو آهي. ان لاءِ فرضن ۾ اضافي ۾ فنڊ ۾ واڌ جون دعوائون ڪري رهيو آهي. ان سان گڏ اهو به چئي رهيو آهي ته معمولي آڊٽ جا اعتراض ان ڏس ۾ نظر انداز ڪري سگهجن ٿا. جيڪا ڳالهه هڪ قصي کان گهٽ نه آهي. ان سان ظاهر ٿئي ٿو ته پاڪستان ۾ ڪهڙن طبقن جي حڪومت آهي. مقامي ادارن جي ڪم ڪار مان ظاهر ٿئي ٿو ته ضيا ڪلي عام ايوب جو هي طريقي استعمال ڪري رهيو آهي. هو اها ڳالهه وساري ويٺو آهي ته هاڻي وقت بدلجي ويو آهي. جيتوڻيڪ عوام ايوب خان جي بوگس جمهوري ادارن جي خلاف بغاوت جو جهنڊو پهريان ئي بلند ڪري چڪو هو.

<u>ريفرينڊم جي چال</u>

ضيا هڪ ٻي چال هلي رهيو آهي. اها آهي راءِ شماري يعني ريفرينڊم جي چال، اها چال اهڙي هوندي جو عوام لاءِ انڪار ڪرڻ ناممڪن هوندو.

عام طور تي اها قياس آرائي ڪئي پئي وڃي ته هو مجلس شوریٰ جي توثيق جي لاءِ اسلامي سياسي ڍانچي کي لاڳو ڪرڻ واري قدم کي پسند ڪندو، اهڙي طرح شوریٰ جي فتویٰ سندس حق صادر ٿي ويندي ملڪ ريفرينڊم ڪرائڻ جي لاءِ به رستو هموار ٿي ويندو. اسلامي ڍانچي لاءِ ڪير انڪار ڪندو. پر هتي به ان چال کي شڪست ملندي. آخر هو اسلام جي نالي تي ته عوام جي آڏو اچڻ جي جرئت ڪيئن ڪري سگهندو.

هي اهي چالون آهن، جن کي ناڪام ڪرڻو آهي. هڪ محدود حد تائين سندس جوابن تي ڪو شڪ نه ٿو ڪري سگهجي. فوجي چالن کي ناڪام بنائڻ جي لاءِ ايم آر ڊي پاڪستان پيپلز پارٽي خاص طور تي اهڙيون تنظيمون آهن جيڪي عوام سان گڏجي ڪم ڪنديون. آخر حڪومت سندن قومي، صوبائي ملڪي سطح جي ليڊرن کي گرفتار ڪيو يا کين قيادت کان محروم ڪيو، ان کان پوءِ به فوجي قيادت عوام وٽ ويندي، اهو ان مسئلي جو بنياد آهي. ان سان وابستگي سان گڏ اهم اهو سوال آهي ته ڪهڙو رستو اختيار ڪيو وڃي، جنهن سان عوام کي مسلسل معلومات فراهم ٿيندي رهي ته ملڪ ڇا ٿي رهيو آهي. اسان جي زبان ڪرادر ڇا آهي. فوجي حڪومت ته پنهنجي قبضي ڪيل موصلاتي ذريعن سان عوام کي بي خبر رکي ٿي. اهي ٻئي ڪم هڪ ٻئي سان لاڳاپيل آهن.

هڪ عملي پروگرام

اسان کي بنيادي چالن کي پنهنجي سامهون رکڻو آهي. عوام ئي فوجي ڊڪٽيٽرن کي شڪست ڏئي سگهي ٿو. اسان کي عوام تي اعتماد ڪرڻو پوندو. کين پنهنجي ڪم شامل ڪرڻو پوندو. پنهنجي غير رجعت پسند چونڊن وارين ڪارروائين

۾ عوام کي وڏ کان وڏ تعداد ۾ شريڪ ڪرڻو پوندو. ايم ايل آر يا ايم ايل او تحت اهڙين ڪارروواين لاءِ ڪو به جوابده ناهي.... انهن ڪارروواين جي بندوبست ۾ تنظيم ۾ ڪهڙن ماڻهن جو هٿ آهي اهو پتو لڳائڻ گهڻو مشڪل هوندو آهي. جيڪڏهن روپوش ٿي اهڙيون ڪارروايون ڪيون وڃن ته عوام کي باخبر رکڻ جو سسٽم ڪو مشڪل ناهي. گهٽائي اهڙا ماڻهو اهو ڪم ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان ڪري وٺندا آهن. مثال طور 1965ع کان پوءِ صدارتي چونڊن ۾ ڪراچي جي عوام ايوب خان جي هٿياربند غنڊن تي حملو ڪري ڏنو، چاڪاڻ ته مس فاطمه جناح صدارتي چونڊن ۾ فاتح قرار ڏني وئي، ماڻهو هوشياري سان ڏينهن رات ڪارروائي ڪندا رهيا. بجلي يا ٽيليفون جي ڪنين کي وڃائي هڪ ٻئي کي فوجي سپاهين جي چرپر کان آگاهه ڪندا رهيا هئا. يا پٽو جي خلاف تحريڪ دوران مظاهرين سڄي رات ڪيترو گوڙ ڪندا هئا، نعرا هڻندا، آذانون ڏيندا يا قرآن شريف جي تلاوت ڪندا هئا.

بهرحال عوام جي شرڪت ئي فيصلي ڪن هوندي آهي. جيڪڏهن حقيقي معنى ۾ وڏ کان وڏ ماڻهو ان ۾ شريڪ ٿي وڃن ته هو هميشه سرگرم عمل رهندا. ۾ قومي ليڊرن کي نوان نوان ماڻهو منظر عام تي آڻڻ جو طريقو اختيار ڪرڻو پوندو. ۾ عوام کي هميشه حالتن کان باخبر رکڻو پوندو. هن ننڍي ڪنڊ ۾ اهو روايتي طريقو آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن وقت يا هنڌ تي ڪنهن تحريڪ يا جدوجهد جي رهنمائي ڪندو آهي ته هر سطح تي عوام کي باخبر رکيو ويندو آهي ۾ وڏ کان وڏ ماڻهن کي آگاهه ڪيو ويندو آهي. جيتوڻيڪ ماڻهو هڪ ٻئي کي سڀ ڪجهه زباني ٻڌائي ڇڏيندا آهن. مسجدن ۾ پنج وقت نماز جي دوران نمازين کي واعظ جي دوران به ٻڌايو ويندو آهي، ڳجهي معلومات مهيا ڪرڻ جو هي هڪ بهترين طريقو آهي. مان ان

طـرف اشـارو كـرڻ چاهيـان ٿي اهـو كـا حقيقي حكمت عملي نه آهي. آخر ذكـر كيـل معـاملي كي اخبـارن تـه شـايع كـرائي نـه ٿـو سـگهجي. صرف هڪ ٻئي كي زباني آگاهه كيو وينـدو آهي يـا ان لاءِ كو ٻيو غير قدامت پسند طريقو اختيار كيـو ويندو آهي. چاكـاڻ تـه غـير يقيـني مسـتقبل هـر علائقي بدلجندڙ حالتن جي متعلق كا اڳكـٿي نـه ٿي كـري سگهجي، نه ئي مقامي ليـڊرن كي كنهن كارروائي جـو انكشـاف كـري سـگهجي ٿـو. هڪ مقناطيسي قيادت مسلسل تبديلي ٿيندي رهي عوام جي لاءِ انفارميشـن ايـتري اهم نـاهي جيـتري پاكسـتاني فـوج جي خلاف جدوجهـد عـوام كي فرضن جي معلومات جي فراهمي، ته هي هٿيارٻنـد فــوج سياســي زنــدگي مــداخلت كــري ٿي استحصال پسند طبقو كهڙي طـرح ان مـان فائـدو حاصـل كـري ٿـو. هي جدوجهـد قـدرتي حقيقي طور تي دسـتياب وسـيلن جي مطـابق ئي هونـدي. عــوام انهن وســيلن جي اســتعمال ســان پنهنجي دشمن كي شكسـت ڏيڻ كاميـاب ٿينـدو پـاڻ حكــومت سـنپالي سـندن استحصـال جـو خـاتمو آڻينـدو. سياسـت هٿارٻنـد فـوج جي مـداخلت كي وڏي تيزي سان ختم كـرڻو پونـدو. بنيـادي طـور تي جڏهن استحصال پسند قوتون ختم ٿي وينـديون تـه عوام پنهنجي تقدير جو پاڻ مـالڪ بڻجي وينـدو. پـر عوام جي جدوجهد جي كاميابي جو انحصـار اسـان جي گهڻ مــدتي پروگــرام، مســتقبل جمهــوري حكـومت جي صحيح پرڙيهي، سياسـي، اقتصـادي دفاعي پاليسين تي عمل كـرڻ سـان هونـدو. انهن پاليسين تي عمل سان ئي آخر كار عوام دوكيباز نام نهاد نجات ڏيندڙن كان محفوظ ٿي ويندو.

باب پنجون

معاشي نظام جي نئين سر جوڙجڪ

8 جولاءِ 1977ع کان فوج جڏهن کان اقتـدار سنڀاليو آهي، فوجي جرنيلن جي اقتصـادي پاليسـي غـير عـوامي ٿي وئي آهي. ٿـورو سـندن گفتـار ۽ سندن ڪردار جو جائزو ورتو وڃي.

هڪ جائزو

استحڪام ۾ وڏيڪ ڪارڪردگي تي زور ڏيڻ سان اها حقيقت پردي پويان ڍڪجي وڃي ٿي ته هو اقتصادي نظام کي بحال ڪرڻ جي وڏي ڪوشش ڪري رهيا آهن. فوجي حڪمرانن سڌارن جي دعوى نه ڪئي آهي، فقط استحڪام ۾ ڪارڪردگيءَ جي ڳالهه ڪئي آهي. ڀٽو شهيد جڏهن اقتدار ۾ هيو ته هن اعتراف ڪيو هيو ته زميندار حڪومت جي سڌارن ۾ ان جي پاليسين جي سلسلي ۾ مڪاري ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪامياب ويا آهن، ۽ حڪومت زمينن جي وڌ کان وڌ چڪبندي ڪرڻ واري مقصد ۾ ناڪام رهي آهي.

1975ع ۾ وزيراعظم ڀٽو هارين کي حق ۾ رعايتون ڏيڻ جو اعلان ڪيو هيو. فوجي نظام سندس هر لفظ کان منڪر ٿي ويو آهي. زميندار پنهنجن هارين سان اڳ جهڙو سلوڪ ڪري رهيا آهن. اهو ئي زبردستي زمين کيڙائڻ جو سلسلو جاري آهي، سڌارا ته فقط ڪاغذ تي موجود آهن.

ڪارخانن جي مزدورن جا حق غصب ڪيا پيا وڃن. ڀٽو جي حڪومت صنعتي ڪارخانن جي بند ٿيڻ واري خوف سبب جيڪي قدم کنيا هيا، انهن تي قطعي عمل نه ٿيو آهي. 77-1976ع کان سواءِ وزيراعظم ڀٽو حقيقي اجرت جي شرح کي ڪرڻ نه ڏنو هيو. پر فوجي جرنيلن جي نظام ۾ ته مزدوريون قوت خريد کان ڏينهون ڏينهن هيٺ ڪري رهيون آهن. فوجي حڪمران وسيع پيماني تي هڙتالن جي خوف سبب نئين ليبر پاليسي آڻڻ ۾ ان کي لاڳو ڪرڻ کان لهرائي رهيا آهن.

ڀٽو صاحب تعليم يافته طبقي ۾ بي روزگاري ختم ڪرڻ لاءِ قدم کنيا، پر هن حڪومت اهي قدم واپس وٺي ڇڏيا آهن. گهٽ پگهار کٽندڙ ملازمن جو پگهارون وڌندڙ قيمتن جي مقابلي ۾ انتهائي گهٽ آهن. نوڪر شاهي نظام جي آفيسرن جي مقابلي ۾ فوجي جرنيلن جي پگهارن ۾ هر روز واڌ اچي رهي آهي ۽ هوڏانهن ٻئي طرف ڪلاس ٽئين ۾

چوٿين جا ملازم ڏينهون ڏينهن مهانگائي جو شڪار ٿي رهيا آهن □ سندن پگهارون منجمد ٿي رهيون آهن.

عام صارف مهانگائيءَ جي چڪيءَ □ پيسجي رهيو آهي. بي روزگارن □ جهڳين □ جهوپڙين □ رهندڙن کي اميد جو ڪو ڪرڻو نظر نه اچي رهيو آهي. مڙني صوبن جي اڌ آبادي بي روزگار آهي، اها ٻهراڙين □ رهي ٿي. هر شهر □ ڪچيون آباديون وڌي رهيون آهن. بجلي، پاڻي، سيوريج، صحت جي سارسنڀال □ اسڪولن جي ڪا به سهوليت نه آهي. خانداني منصوبا بندي جو مشورو ڏيڻ لاءِ ڪو ڊاڪٽر موجود ناهي. سڄي ملڪ جي اڌ آبادي گندين وستين □ آباد آهي.

پڻو حڪومت هڪ پنج مرلا اسڪيم شروع ڪئي هئي يعني جنهن ڳوٺاڻي وٽ پنهنجو ڪو گهر نه آهي، ان کي گهر فراهم ڪيو ويندو. چاڪاڻ ته هارين جا گهر ته زميندارن جي ملڪيت هوندا آهن، ڪين انهن مان ٻاهر ڪڍي سگهجي ٿو. ان ڪري هارين کي 150 چورس وال زمين ڏني ويندي هئي. هاڻي ان اسڪيم کي سرد خاني حوالي ڪيو ويو آهي. پهرين فوجي آمر ايوب خان به سڌارن جي دعوى ڪئي هئي، پر هارين جي قسمت سنوارڻ لاءِ هن به ڪي قدم نه کنيا هيا. عوامي حڪومت جي چارٽر □ پنج مرلا اسڪيم جهڙو هارين لاءِ سڌارن وارو قدم اڃا تائين نه کنيو ويو هو.

دراصل فوجي نظام هڪ استحصال پسند نظام آهي، هاڻي ڏسڻو اهو آهي ته ڪير ڪنهن جو استحصال ڪري رهيو آهي.

استحصال جو شڪار معيشت

شروع کان ئي صديون پراڻو زميندارو نظام ڏيهل □ هيسايل هارين جو استحصال ڪري رهيو

آهي. فقط هاري ئي ان جو شڪار نـه آهن پـر ننـڍا آبادگار به سـندن چنـبي مـان بچي نـه سـگهيا آهن. مڙني ننڍن آبادگارن کي سندن زمين کـان محــروم ڪيو وڃي ٿو. هي اهـا ئي زمين آهي جنهن کي هــو نسلن کان آباد ڪري رهيـا آهن. چاڪـاڻ تـه ملڪي آبادي جو ٽيون حصو هاري آهن، ان ڪري سندن وڏ کان وڏ استحصال ڪيو پيـو وڃي. سـرمائيدار سـڀ ڪـــان وڏيڪ استحصــال پســند آهي. بين الاقـــومي صنعت جو تحفظ ختم ٿي چڪو آهي. ان جـو نـتيجو اهو نڪتـو آهي جـو پـرڏيهي سـرمائيدار پاڪسـتاني صارف جي استحصـال ۾ نمايـان ڪـردار ادا ڪـري رهيــو آهي. ٻهـراڙين ۾ شـهرن ۾ عـوام جي حـالت رحم جوڳي ٿي وئي آهي. هو بيروزگاري جو شـڪار آهن. ٻهراڙين ۾ ڪم ڪـرڻ جي لائـق نوجـوانن جي آبـادي جـو 30 کـان 35 سـيڪڙو مڪمـل طـور تي بيروزگـار آهي. انهن وٽ نـه تـه پنهنجي زمين آهي، نه ٽيڪي جي ۾ نه ئي سندن وٽ ڪـو روزگــار آهي. بيڪار نوجوان شهرن ۾ اچي رهيا آهن. جنهن سـان گنـدين آبــادين ۾ ڏينهــون ڏينهن اضــافو اچي رهيــو آهي. شـــهر جي گنـــدين بســـتين ۾ بي روزگـــاري، عصمت فروشي، ڏوهه ۾ نشي آور دوائن جو ڌنـــڌو زور وٺي رهيو آهي.

مايوسي سبب بيروزگـار پاڪسـتاني نوجـوان نــار جي ملڪن ڏانهن ڀڄي رهيــا آهن، جنهن سـان پاڪسـتان جـو اقتصـادي مسـتقبل تباهـه ٿي رهيــو آهي. نفسياتي طور ڪيـترائي مـاڻهو پنهنجن گهـرن مان نڪري غيرن جي اڳيـان هٿ ڦهلائڻ تي مجبـور آهن. پيـداوار جي اضـافي ۾ رپـئي جي سـپلاءِ جي تناسب ۾ فـرق سـبب نـاٽي واڌ ۾ اضـافو ٿي رهيـو آهي. گهرن جا پاڙا وڏي رهيا آهن. شين جي هٿراڊو کوٽ سبب ڪاري ڌنڌي جو ڪاروبار زور سان هلي رهيــو آهي. پــوليس ۾ انتظــامي عملي ۾ رشــوت خـوري پنهنجي عـروج تي آهي. دوائن جي بليڪ تي وڪري وارو ڪاروبار خوب هلي رهيو آهي.

استحصال جو ٽيون عنصر واپارين جو آهي، هو موقعو ڏسندي ئي اڳهه وڌائي ڇڏين ٿا. رپئي جي سپلاءِ وڌي رهي آهي ان جي سيڙپ گهٽجي رهي آهي. واپارين وٽ فالتو پيسو پيو آهي، جيڪو هو سٽي بازي سيڙائي رهيا آهن. هو منافعي خوري مصروف آهن.

چوٿون استحصال پسند طبقو نوڪري شاهي نظام آهي، ان سول ملازم فوجي ٻئي شامل آهن. عوام جي نمائندن جي غير موجودگي پاليسيون طئه ڪيون وڃن ٿيون.

بدعنواني جا طريقا

نوڪر شاهي نظام ڦهليل بدعنواني مڙني ماڻهن جي سامهون آهي. سڄي نوڪر شاهي نظام جي بدعنواني جي پاڙ فوج آهي. ڪل دفاعي بجيٽ جي شين خدمتن جي لاءِ خرچ ڪئي ويندڙ 20 کان 30 سيڪڙو رقم جو اڌ حصو ڪاري ڌنڌي يا متوازي معيشت هليو وڃي ٿو. ان رقم جو اڌ سينئر آفيسرن جي کيسن پهچي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته سويلين ڪي هو ئي ٺيڪا ڏيندا آهن باقي دفاع جي ٺيڪيدارن ورهاست ٿي ويندي آهي. انهن ٺيڪو ڏيندڙ آفيسرن جا پائر، پائٽيا سالا، پيٽيويا شامل هوندا آهن. مارشل لا جي نفاذ سان هر سال دفاعي بجيٽ وڌي رهيو آهي مشينري، ساز سامان يا وڏن تعميراتي ڪمن جا وڏا وڏا ٺيڪا ته جنرل خود پاڻ معاملا طئه ڪرڻ کان پوءِ ڏيندا آهن.

مارشل لا سان هٿ رنگڻ کان پوءِ نوان نوان موقعا حاصل ٿيندا آهن. نوڪرشاهي نظام جا آفيسر فوجي آفيسر صنعتي ڪارخانا هلائن پيا. انهن گهڻو ڪري رٽائرڊ فوجي افيسر آهن.

سرڪاري صنعتي ڪارخانن جو نظام جهڙي

طرح هلايو پيو وڃي، اهي آفيسر پنهنجي نالائقي ۽ بدعنواني کي لڪائڻ لاءِ شيون مهانگيون خريد ڪندا آهن ۽ انهن جي دل گهري قيمت وصول ڪندا آهن. هنن عوامي مفاد جي اهم صنعتن جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو آهي. سول ملازمن کي اهڙيون ذميواريون گهٽ عرصي لاءِ سونپيون وينديون آهن. ڇاڪاڻ جو انهن وٽ ڪو خاص تنظيمي ليڊر نه آهي. ان ڪري آفيسر پاڻ کان وڏن آفيسرن يا ساٿين کي خوش رکڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ڦرلٽ جي بازار گرم آهي.

اڄ ڪالهه ڪو به ڪم رشوت کان سواءِ نه ٿو ٿئي. اهو رواج هر جڳهه ۽ هر سطح تي عام آهي. هڪ سول ملازم کي رشوت ان ڪري ڏني ويندي آهي ته هو هر ڪم ڪري ڇڏيندو. هتي حالت اها آهي جو رشوت ڪارائڻ بعد به ڪم ٿيڻ جي گارنٽي نه ٿي ملي، ڇاڪاڻ ته اوليت فوجي آفيسرن کي حاصل آهي. ان جو مطلب اهو آهي ته رشوت خوري لڪائڻ لاءِ به رشوت ڏني ويندي آهي.

غريبن تي ظلم ۽ ستم

غريبن جي حالت انتهائي خراب آهي، جيتوڻيڪ اڻ پڙهيل غريب عوام پوليس يا مارشل لا سان لاڳاپيل ڪنهن سپاهيءَ جي چنبي ۾ ڦاسي وڃي ته جان آجي ڪرائڻ مشڪل هوندي آهي. هڪ پوليس جو سپاهي ڪنهن به شهري کي گرفتار ڪري سگهي ٿو. ۽ ان جي خلاف قانوني ڪارروائي جون ڌمڪيون ڏئي سگهي ٿو. هو ڪين فوجي عدالتن کان علاوه شرعي عدالتن ۽ پراڻين روايتي عدالتن ۾ گهليندو رهندو آهي.

فوجي عدالتون وڏيڪ خوفناڪ آهن. هو اڌ ڪلاڪ اندر ئي خراب کان خراب سزا جو حڪم ٻڌائي ڇڏينديون آهن. اها سزا به قيد يا ڪوڙن جي

شڪل هوندي آهي. اهي سزائون ان ڪري به خوفناڪ هونديون آهن جو انهن کان بچڻ لاءِ فوجي آفيسرن کي ڳري کان ڳري رشوت ڪارائڻي پوندي آهي. فوجي حڪومت دفاع سيڪيورٽي سروسز تي وڏيڪ خرچ ڪيو ويندو آهي. مزي جي ڳالهه ته اها آهي جو فوجي جرنيل سڀ ترجيحون رعايتون ماڻڻ چاهيندا آهن. ان ڪري معيشت تباهي جي اونهي غار غرق ٿي رهي آهي.

ٽيڪسن جو وڌندڙ بار

سرڪاري خرچن مسلسل واڌ جا هيٺ ڄاڻايل نتيجا سامهون آيا آهن.

عوام تي ٽيڪسن جو بار وڌندو ويو.

اندرين ٻاهرين ٻنهي ذريعن کان ڳرا قرض ورتا ويا.

آزاد درآمدي پاليسي اپنائي وئي، جيئن ڪسٽم ڊيوٽي سبب سرڪاري خزاني کي وڌ کان وڌ آمدني ٿئي.

هر سال وڌ کان وڌ نوٽ ڇاپيا ويو، جنهن سان ناڻي واڌ ٿي. انهن مڙني پاليسين سان تباهه ڪندڙ نتيجا سامهون آيا.

جڏهن ضيا اقتدار سنڀاليو هو ته 78-1977ع دفاع سيڪيورٽي سروسز لاءِ 105062 ڪروڙ رپيا مخصوص ڪيا ويا، جڏهن ته 83-1982ع 231500 ڪروڙ رپيا مخصوص ڪيا ويا، 6 سالن ان 120 سيڪڙو اضافو ٿي ويو. جيڪو ڪل بجيٽ جو اڌ حصو هو. اسان اهو به ڏنو ته موجوده مالي سال ڪل دفاعي بجيٽ جو چوٿائي مان ٽيون حصو 77855 ڪروڙ رپيا سڌو چئن پنجن ماڻهن جي کيسن وڃي پهتو ان رقم تي ٽيڪس به نه لڳايو ويو. ان رقم مان اڌ تقريبن پنج سو جعلي نالن سان جمع ڪيو ويو. انهن آفيسرن جا

نالا ڪنهن کي به معلوم ناهن.

هاڻي ايتري ئي رقم نام نهاد اقتصادي ترقي تي خرچ ڪئي وئي. جيڪا نوڪرشاهي، آفيسرن ۽ ٺيڪيدارن جي کيسن ۾ هلي وئي ۽ ان جو نتيجو به اهو ئي نڪتو. گهڻا ترقي جا پروگرام ته عوام جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ لاءِ آهن. گهڻي رقم ته آفيسرن جي پگهارن لاءِ رکي وئي. سندن ٽرانسپورٽ جي خرچن ۽ بنگلن تي خرچ ٿئي ٿي ۽ باقي معمولي رقم حقيقي ڪم تي خرچ ٿئي ٿي.

هونئن ته هارين کي سستن اگهن تي ڪيميائي پاڻ، ٻج، جيت مار دوائون، ٽريڪٽر، ٽيوب ويل ۽ ٻيو سامان فراهم ڪيو ۽ قرض به ڏنو پيو وڃي. پر اهو ته سڀ ڄاڻن ٿا ته ننڍا هاري ۽ آبادگار انهن سهوليتن حاصل ڪرڻ کان قاصر آهن. ڪين ته صرف ٻج يا پاڻ وغيره ملي ويندو آهي باقي ته وڏا مانگر مڇ زميندار هڙپ ڪري ويندا آهن.

<u>اميرن جي ڦرلٽ</u>

وڏا وڏا زميندار پنهنجي لڳايل حقيقي سرمائي جو گهٽ ۾ گهٽ 50 سيڪڙو منافعو ڪمائن ٿا. اهو طبقو خوشحال ٿيندو پيو وڃي. پنهنجن لڳ لاڳاپن، واسطن ۽ اثر رسوخ سبب ڪين شيون سستيون ملي وڃن ٿيون. ٺيڪيدارن بعد هي طبقو خوشحال ٿيندو پيو وڃي. اها ڳالهه دلچسپي کان خالي نه آهي ته اهي زميندار، لٽيرا هتي پنهنجي زمين وڪڻي غير ملڪن ۾ پنهنجو ڪاروبار هلائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. هو پنهنجن ٻنهي هٿن ۾ ”تاس جا پتا“ رکن ٿا، هوڏانهن پرڏيهه سان واپار ڪندڙن کي ڪجهه راحت ڏني وڃي ٿي. اها راحت اي اي سي ۽ آمريڪا سان ڪاروبار ڪندڙن کي ڏني وڃي ٿي. ڪچو خام مال انهن ملڪن کان گهرايو وڃي ٿو ۽ راحت جي رقم پاڪستان جي صارفين جي کيسن مان ڪڍي وڃي

ٿي.

غريب شهري صارف کي بــه هڪ راحت ڏني وڃي ٿي، يعني ڪين اٽـو سســتو ملي ٿـو. اٽـو ڪليـل بازار ملي وڃي ٿـو. جـڏهن تـه ٻي عـالمي جنـگ جي زماني کان هلنـدڙ شـهري راشـننگ سسـٽم اڄ تـائين لاڳـو آهي. ان نـوڪر شـاهي آفيسـرن کي روزگار جا موقعا فراهم ڪـرڻ سياسـي اٿـل پٿـل سـبب اوچتــو ٻـيـل روٽي جـا اگهــه وڌي وڃڻ جــو احساس کي عمل دخل آهي. چوڻ لاءِ ته اها راحت گهٽ آمدني رکندڙن جي گروپ جي ماڻهن گندين وسـندين رهنـدڙ عـوام جي لاءِ آهي، پـر ان جــو مطلب اهو ناهي ته ننڍا آفيسر ان ميـدان پنهنجن هٿن جي صـفائي نـه ٿـا ڏيکـارين. البت اهـا راحت اعلى طبقي جي لاءِ ناهي.

گورنمينٽ جي بجيٽ ڪوٽ ڳـرن قرضـن جو عمل دخل آهي، آمدني ڪوٽ، ٽيڪسـن واڌ، دفاعي خرچن اضافي سان ٽي نتيجا سڌو سنئون سـامهون آيـا آهن: نـاٽي واڌ، اعلى وچـولي صـفا هيـٺين طبقي جي تناسـب اضــافو افــراط زر (ناٽي واڌ) اضافو. آءِ ايم ايف آءِ بي آر ڊي جي عــالمي يهــودين آزادانــه درآمــدي پاليســي ســان پاڪستان کي ڳچيءَ کان جهلي رکيو آهي مقامي صنعت جو ساهه ٻوساٽجي چڪو آهي.

آزاد درآمـدي (پـرڏيهي واپـار) پاليسـين مـان صـــرف حڪمـــران طبقـــو ان جـــا غـــير ملڪي شاهوڪار فيضياب ٿي رهيا آهن.

ٻـــار جي ملڪن ڪم ڪنـــدڙ پاڪســـتاني مزدور هونئن تـه پنهنجي گهـرن ڏانهن 15 کـان 20 هـزار رپيـا مـاهوار مـوڪلي رهيـا آهن. ان گهـٽي رقم رشوت جي ڪمائي جو حصو هوندي آهي. اهـا رپيا غريب ڳوٺاڻن يا شـهرن رهنـدڙ غـريب عـوام وٽ ايندو آهن. ان رقم مان هو يا ته پنهنجي مورثي آبادين جي پر زمين خريد ڪندا آهن، بـاقي پئسـو

امـيرن جي ڪيسـن ۾ هليـو ويـنـدو آهي. هـو بهـترين صارفي شيون خريد ڪندا آهن. هو اهو پرڏيهه مـان گهرايل مـال بـه خريـد ڪـنـدا آهن ۽ اسـمگلنگ جـو مال افغانستان ۽ ايران ڪان اچي ٿو.

پاڪستان ۾ درآمدي شـين جي وڏي خريـد ۽ فـروخت هلنـدڙ آهي، هـر سـال 6 ڪـروڙ ڊالـر جي ماليت جو پرڏيهه مان گهرايل مال هتي وڪرو ٿـئي ٿو. ۽ هوڏانهن پاڪستان جي درآمداتي مـال ۾ آفيم مـان ٺهنـدڙ منشـيات وارين دوائن جـو وڪـرو بـه شامل آهي. فوجي جرنيل ان ڌنڌي ۾ سڌو سـنئون ملوث آهن.

ملڪي صنعت جي مايوس ڪندڙ ڪيفيت

آزادانه طور تي درآمد ۽ اسمگل ٿيندڙ شـين جي آزادانــه فــراهمي ســان هلڪي ڦلڪي ملڪي صنعت جـو بـيڙو غـرق ٿي ويـو آهي. صـرف زرعي اوزارن ڪان وٺي دفاعي ساز ۽ سامان ۽ زراعت ۾ ڪم اينـدڙ شـيون مثلن ڪيميـائي پـاڻ وغـيره جي پيـداوار وڏا وڏا ڪارخانـا ڪـنـدا آهن. اهي ڪارخانـا پـوري پيـداوار ڪن ٿـا. غـير سـرڪاري انـدازي جي مطـابق 40 ڪـان 50 سـيڪڙو تـائين اهي ڪارخانـا مفلوج ٿي چڪا آهن. بيڪـاري جي شـرح وڌي رهي آهي. نئون زڪوات سستم به هڪ مـذاق بڻجي ويـو آهي. ٽن سـالن ۾ 2600 ڪـروڙ رپيـا (تقـريبن 20 ڪروڙ ڊالر) ورهايا ويا آهن. ساڍا اٺ ڪروڙ آبـاديءَ جو 20 ڪـان 30 سـيڪڙو سسـت ۽ بيڪـار آهي تـه پوءِ ان ڪان وڌيڪ ڪهڙو خطرناڪ پوگ ٿي سـگهي ٿو.

آزاد درآمـدي پاليسـي ڪـان اوچـو ۽ وچولـو طبقو خوش آهي.

1981-82ع ۾ معمـــول جي قرضـــن جي ادائگيءَ ڪان علاوهه 375 ڪروڙ ڊالر وڌيڪ ادا ڪيا

ويا هيا. اهڙي طرح ملڪ کي 30 جون 1982ع تائين هڪ ارب ڊالر گهاٽو برداشت ڪرڻو پيو، جيڪو ڪنهن به مدد سان پورو نه ٿي سگهيو. پر ايندڙ اڳين سالن ۾ حالتون وڌيڪ خطرناڪ ٿي وينديون. 83-1982ع ۾ جڏهن ڪيترين ئي اڳوٽيون ادائگيون ڏيٺيون هونديون ته غير سرڪاري طور تي ادائگين جو گهاٽو ٽي ارب ڊالرن تائين پهچي ويندو. فقط آءِ ايم ايف کي ئي هن سال 50 ڪروڙ ڊالر ادا ڪرڻا پوندا. ايترو وڏو ناڻو ڪيئن واپس ڪيو ويندو، جڏهن ته درآمد جي نسبت برآمد مان اڌ آمدني به نه ٿيندي.

اها ته حقيقت آهي ته ضيا ۾ ان جي فوجي ٽولي پاڪستان جو ڏيوالو ڪڍي ڇڏيو آهي. ان عذاب مان بچڻ لاءِ فوجي ٽولو پنهنجي آمريڪي آقائن آءِ ايم ايف ۾ آءِ بي آر ڊي کي خوش رکڻ لاءِ ڪجهه به ڪري سگهي ٿو. ان لاءِ ڊسمبر 1982ع ۾ پنهنجي آمريڪي دوري جي دوران ضيا رونالڊ ريگن سان ملاقات ڪان اڳ عالمي بينڪ جي سربراهه سان ملاقات ڪئي هئي. هاڻي ضيا وٽ پنهنجي ملڪ جي آزادي گروي رکڻ کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه هو.

آمريڪا اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته هو حقيقي آقا آهي. هو آمريڪا جي توثيق ڪان سواءِ افغانستان سان ناهه به نه ٿو ڪري سگهي.

هڪ اقتصادي نظام جي غلامي

ضيا جي حڪومت آءِ ايم ايف جي طئه ڪيل پاليسين تي عمل ڪيو آهي. ان سان ثابت ٿئي ٿو ته هن ساڍن اٺ ڪروڙ عوام کي غلام بڻائي ڇڏيو آهي. غلام ڪنهن جو؟

پهريان ته آءِ ايم ايف ۾ آءِ بي آر ڊي وڏائي چڙهائي قرض ڏنا، ته جيئن هڪ طاقت کي نيچو

ڏيکاريو وڃي. 1982ع ۾ جڏهن جنرل ضيا پنهنجي فوجي ٽولي سان گڏ آمريڪا ويو هيو ته اها ڪيفيت رونما ٿي هئي. هن سان بلوچستان جو گورنر به گڏ هيو. بلوچستان اهو علائقو آهي، جنهن تي پنهنجا اڏا قائم ڪرڻ لاءِ آمريڪا جون حريص نگاهون ڪتل آهن. آمريڪا ان دوري دوران جنرل ضيا سان بلوچستان ۾ پنهنجا اڏا قائم ڪرڻ جي ڳالهه ڪري چڪي. ضيا ۾ ان جي ٽولي وٽ محض خالي جڳهه تي صحيحون ڪرڻ کان انڪار ڪان سواءِ ڪو به چارو نه هيو. جيڪڏهن پاڪستان آمريڪا کي هي اڏا به ڏئي چڪيا ته پوءِ سندس وٽ باقي ڇا رهجي ويندو، نه ئي هو نيوڪليئر بم تيار ڪرڻ جي حق کان محروم ٿيڻ جي معاهدي تي صحيحون ڪري سگهي ٿو. ان ڪري ريگن جي ساٿين ۾ اسلام آباد جي فوجي ٽولي جي وچ ۾ ڇڪتاڻ پيدا ٿي پئي. ان جو ثبوت اهو آهي ته 30 جون 1982ع تي ادا ٿيندڙ قرض جي ادائيگي جي تاريخ ۾ مهلت نه ملي سگهي.

انهن ئي پاليسين سبب پاڪستاني عوام جي ڪنڌ ۾ پيل سرڪڻ ڦاهي کي وڌيڪ سوڙهو ڪيو ويو. ۾ ريئي جي قيمت گهٽجي رهي آهي. صرف پنهنجن آمريڪي آقائن کي خوش ڪرڻ لاءِ آمريڪي يهودي ئي پاڪستان جي حقيقي سياسي پاليسي مرتب ڪن ٿا. ان ڪري هو پاڪستان جي موجوده حڪمرانن جي ڪارڪردگيءَ مان ناخوش آهن.

ضيا جي اسلامي معيشت

ضيا معيشت کي اسلامي بنائڻ جي دعوى ڪندي ڪڏهن به نه ٿو ٿڪجي، جڏهن ته اسلامي معيشت بذات خود هڪ اعلى ۾ ارفع نظام آهي، پر ضيا جيڪي ڪارنامه سرانجام ڏيڻ چاهي ٿو ڪجهه انهن کي به ڏسڻ گهرجي.

ضيا پاڪستان ۾ جيڪا معيشت آڻي رهيو آهي، ان جا ڪجهه قدم هيٺيان آهن:

زڪوات ۽ عشر جو نظام، زڪوات آمدني تي ۽ عشر زرعي پيداوار تي ورتو وڃي ٿو.

ڪمرشل بينڪن ۾ پيشگين ۽ ڊپازٽ جي لاءِ هڪ نئين دري کولي پئي وڃي. جنهن ۾ ڪو به وياج ورتو يا ڏنو نه ويندو. ان جي نفعي ۽ نقصان جو ڪاتو پرافٽ اينڊ لاس اڪائونٽ کي پي ايل ايس چيو وڃي ٿو.

هائوس بلڊنگ فنانس ڪارپوريشن وياج جي بدران نفعي ۽ نقصان جي بنياد تي قرض ڏيڻ شروع ڪيا آهن، اهو هڪ پيچيده ۽ پنهنجي مرضيءَ وارو فيصلو آهي.

هڪ سو ٽريڊ ڪارپوريشنن مان هڪ تي پابندي لڳائي وئي آهي. هو ڪنهن بينڪ مان وياج تي ڪو به قرض وٺي نه ٿي سگهي، ان کي پي ايل ايس جي بنياد تي امداد ملندي اها به هڪ حد تائين يعني 9 ڏينهن جي لاءِ اڳوات ڏنل رقم تي سادا ٽي سيڪڙو ڏني ويندڙ امداد پاڻ هرتو طور تي مڙهي وئي آهي. جڏهن ته اها ساليانو 15 سيڪڙو تائين پهچي ٿي. بينڪ گهٽين پيشگين تي 15 کان 16 سيڪڙو تائين وياج وصول ڪري ٿي.

قرآن شريف ۾ زڪوات ۽ عشر جي متعلق اها ڳالهه لکيل ناهي ته زڪوات ۽ عشر حڪومت وصول ڪري سگهي ٿي، اهو ته مڪمل طور تي ذاتي معاملو آهي. پاڪستان حڪومت ته ان کي زڪوات بدران ضيا ڪٽ بڻائي ڇڏيو آهي.

ان جي وصولي جو طريقو به اعتراض جوڳو آهي. اهو به پاڻ هرتو فيصلو آهي. سال ۾ هڪ ڏينهن بينڪن جي مڙني وياج جوڳن کاتن مان اڍائي سيڪڙو يا وياج يا مختلف ننڍن وياج جوڳين اسڪيمن مان ايترو سيڪڙو رقم ڪاٽي وڃي ٿي. جيڪي ماڻهو زڪوات تي يقين نه ٿا رکن، انهن لاءِ

انهن جي ادائيگي لازمي ناهي. ڪرنٽ اڪائونٽ تي ڪجهه به ادا نه ٿو ڪرڻو پوي. شرعي اعتبار کان هر فرد کي پنهنجي آمدني ۽ پنهنجي ماليت جو چاليهون حصو عشر جي طور تي ادا ڪرڻو پوي ٿو. ان جي وصولي جو به هڪ طريقو آهي. جمع ڪاتن، ننڍين اسڪيمن يا ٻين اثاثن کي ڇهيو نه ٿو وڃي. 30 جون 1982ع تائين غريب بيواهن ۽ يتيمن ۾ 9160 ۽ 2600 ڪروڙ ترتيب وار ورهايا ويا. عشر جي ورهاست اڃا تائين باقي آهي. ان ۾ به ڏئي وٺي ڪافي گنجائش آهي.

ملڪي معيشت جي اسلام ڪاري کي نام نهاد ترقي جو ٻيو نالو ڏنو ويو آهي. پي ايل ايس ڊپازٽ کي ته هڪ معمولي ابتدا چيو پيو وڃي، پر ان پهلو طرف اشارو ڪرڻ ضروري آهي ته اهو اقتصادي زوال طرف هڪ اشارو ڪري ٿو. جڏهن ته سرڪاري معاملا ۽ پبلڪ سيڪٽر بزنس وياج تي هلي ٿو. پي ايل ايس جي آمدني ڪنهن ٻي سرگرمي جي ترجماني نه ٿي ڪري صرف سرڪاري ادارا پي ايل ايس کي رقم موٽائن ۽ پيشگيون ڏين ٿا. اهڙي اقتصادي نظام مان ڪهڙي هڙ حاصل ٿيندي.

هڪ ڪوڙ تي ٻڌل نظام

سڄو نظام ئي هڪ ڪوڙ تي ٻڌل چال آهي ته سڀئي بينڪون پي ايل ايس جو منافعو باقاعدي طور تي ادا ڪن ٿيون. اهو وياج جي عام شرح کان هميشه وڌيڪ هوندو آهي. بينڪن ۾ منافعو ڪمائڻ جو ڪو ٻيو لڪل طريقو ناهي، هو گهٽي رقم وياج تي ڏينديون آهن. صرف حڪومت پنهنجي مرضيءَ جي مطابق رقمون موٽائي ٿي. واپاري مقصدن لاءِ وياج ۽ بينڪ جي ڏيتي ليتي ۾ فقط هڪ ٻه سيڪڙي جو فرق آهي. بينڪن کي گهٽو ڪري فوقيت حاصل ٿي ويندي آهي. حڪومت بينڪن کي

وڏيک منافعو ڏيکارڻ تي مجبور ڪندي آهي. ڪجهه انهن پاڪ باز ڪاتيدارن تي نظر ڪرڻ گهرجي، ڇا هو وياج نه ٿا چاهين ۾ ڇا هو هوس پرست ڪاتيدار ناهن. جيڪي وياج تي پنهنجي جان ڏئي ڇڏيندا آهن. اهي به وياج خور آهن. فوجي جرنيل خاص طور تي پنهنجو پئسو اوڌر تي ڏيندا آهن، هو واعدي جو سودو ڪندا آهن ۾ پاڪستاني معيشت کي عالمي معيشت سان وڃي ملائيندا آهن. اها معيشت وياج تي ٻڌل آهي. فوجي جرنيلن جي وياج جي شرح وڏيک آهي. ڇا هو پاڻ وياج تي ٻڌل نظام جو بنياد نه وجهي رهيا آهن؟ پر بنيادي طور تي پاڪستان جو ڪو به اهڙو سيڪٽر ناهي جيڪو وياج کان پاڪ هجي. جيڪڏهن ڪو شخص اعتماد حاصل ڪري رپيا وٺي ٿو ۾ ايمانداريءَ سان وياج سميت رقم موٽائي ٿو. ڇوڻ جو مقصد اهو آهي ته پي ايل ايس اسڪيمون هڪ دوکي کان سواءِ ڪجهه به ناهن.

بينڪون ڪجهه رقم منافعي جي طور تي ادا ڪن ٿيون، پر اهو اسلام آباد ۾ سندن آقائن جو حڪم آهي.

اسلام ۾ واضح طور تي ربا جي منع ڪيل آهي، پر ساڇي ڌر جا جمهوريت جا قاتل ان تي زور ڏئي رهيا آهن. هٺ ڌوڪي اسلاميت زبردستي مڙهي پئي وڃي. پر ڪو به ان تي ٻڙڪ ٻاهر نه ٿو ڪڍي. پر اسان اسلامي معيشت جي قيام لاءِ دل جي سچائي سان ڪوششون ڪنداسين. اسلام جڏهن آمرن جي هٿن ۾ ڪيڏڻ جي اجازت نه ٿو ڏئي، اسلام ڪنهن کي پنهنجون هٿ ڌوکيون ڪارروايون سرانجام ڏيڻ جي لاءِ گنجائش نه ٿو ڏئي... اسلام جي اقتصادي تعليم مڙني مسلمانن جي لاءِ آهي. پر ان حقيقت کان انڪار ممڪن ناهي ته انهن وضاحتن ۾ اختلاف موجود آهي. ان باري ۾ اقليتي طبقي جي خيالن کي جلد بازي ۾ پيش ڪرڻ يا نظر انداز نه ڪرڻ گهرجي. ايتري قدر جو

غير مسلمن جي حقن کي به نظر انداز نه ڪرڻ گهرجي. ڪم شروع ڪرڻ جو اهو اڳواٽ شرط آهي. بنا سوچڻ سمجهڻ جي جلد بازي قومي اتحاد جي لاءِ نقصان ڏيندڙ آهي.

ترجيحن جي ضرورت

پاڪستاني عوام جي بي رحميءَ سان استحصال جي خاتمي جي لاءِ معيشت جي نئين سر تنظيم ضروري آهي. سڀ کان پهريان پاڪستاني عوام کي هن ملڪ جي دستياب وسيلن جي مطابق هر شهري کي سٺي زندگي گذارڻ جي لاءِ حق ڏيڻ جي وڌ کان وڌ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اسان غريب ضرور آهيون، پر اهو صحيح ناهي ته اسان وٽ معقول ذريعا ناهن. ان لاءِ ڪافي خرچن ڪرڻ جي ضرورت پوندي. ان مقصد جي لاءِ سرمائي جي حاصلات کي فوقيت ڏيڻ گهرجي. باقي شيون بعد □ ڏنيون وينديون. اسان کي ترجيحن جو حق لازمي ملڻ گهرجي. ان کان سواءِ حڪومت جي تبديلي فقط چهرن جي تبديلي هوندي، پر حڪومتي نظام جي تبديلي نه هوندي.

هڪ سماجي نظام جي نئين سر جوڙجڪ

ان نظام حڪومت جي تبديليءَ جي لاءِ منصوبابندي هيٺين مقصدن هيٺ ڪرڻ گهرجي.

هر صحتمند بالغ پاڪستانيءَ کي روزگار فراهم ڪيو ويجي، روزگار جي عدم فراهميءَ جي صورت □ هر فرد کي 50 رپيا ماهوار گذارو الائونس ڏنو ويجي.

مڙني تعيلم يافته نوجوانن کي تعليمي برگيڊ □ ڀرتي ڪيو وڃي، جتي کين تعليم ڏيڻ جي ٽيڪنڪن جي ٽريننگ ڏني وڃي.

هڪ پنج سالا پروگرام مرتب ڪيو وڃي، جنهن هيٺ:

مردن □ عورتن ٻنهي □ مڪمل طور تي

جهالت جو خاتمو آندو وڃي.

وسيع پيماني تي پيشيورانه ٽريننگ ڏني وڃي، اها ٽريننگ مختلف نوجوانن جي صلاحيتن کي وڌائڻ لاءِ استعمال ڪرڻ گهرجي ۽ پيداوار وڌائڻ، طريقيڪار، نقل و حرڪت جي ذريعن جي حاصلات ۽ ڪارآمد شين جي ورهاست تي ٻڌل هجڻ گهرجي.

ٽن سالن جي اندر هر ڳوٺ ۽ ڪچي آبادي ۾ پاڻي جي سهوليت پهچائي وڃي ۽ صفائي طرف ڌيان ڏنو وڃي.

ڇئن سالن جي اندر ٽن کان ڇئن ميلن جي حلقي ۾ هڪ پرائمري اسڪول، عام صحت جي يونٽ جي سهوليت، خانداني پلائي جا مشورا فراهم ڪيا وڃن.

ڏهن هزارن جي آباديءَ تي هڪ مڊل اسڪول ۽ 25 هزار جي آباديءَ تي هڪ هاءِ اسڪول کوليو وڃي. اهو ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين ٻنهي جي لاءِ ٽن ميلن جي حلقي ۾ هجڻ گهرجي. اهڙي طرح هڪ موثر عام صحت جو يونٽ جنهن جو سربراهه هڪ ڊاڪٽر هجڻ گهرجي، جيڪو مقامي آباديءَ جي گڏيل ڪوشش سان وڌ کان وڌ بسترا فراهم ڪري. ٻئي سهوليتون مفت هجڻ گهرجن ۽ هاءِ اسڪول ۾ داخلا انهن ٻارن تائين محدود هجڻ گهرجي، جيڪي سيڪنڊري اسڪولن جي فائينل امتحان ۾ سٺا نتيجا ظاهر ڪن، باقي شاگردن کي پيشيورانه ٽريننگ ڏني وڃي.

هر ڳوٺ ۾ پسگردائي ۾ يونين ڪائونسل هجڻ گهرجي. جيڪا عوامي حڪومت جي قيام جي هڪ مهيني بعد چونڊن جي ذريعي هڪ پلاننگ ڪاميٽي قائم ڪري سگهي.

پلاننگ ڪاميٽيءَ ۾ هر ٻن هزارن جي آباديءَ تي هڪ ميمبر هجي. هي ڪاميٽي موجوده يونين ڪائونسل جي طرز جي هجڻ گهرجي. ٻئي مقامي

پارليـامينٽ قـائم ڪن. چونـڊيل ميـئر جي حيـثيت وزيراعظم جهڙي هوندي، جيڪـو مقـامي حڪـومت هلائڻ لاءِ هڪ ننڍي ڪابينا ناهي.

مقامي حڪومت پلاننگ ڪاميٽي جـو گـڏيل اجلاس ٿئي، جيڪو ٽيڪس لڳـائڻ مقـامي سـطح تي اقتصادي ترقي جا قدم کڻي.

صوبائي ڪاميٽيون ٽيڪنيڪل مشورن جي لاءِ ذميوار هونديون، هر سـطح جي تنظيم جي لاءِ فنـڊ ڏنـو وينـدو. منهنجي سـفارش جي مطـابق فنـڊ ٽن سيڪشنن ورهايو ويندو. پهريـان سـڄي فنـڊ جـو 60 سيڪڙو مرڪزي صـوبائي حڪـومتن کي ڏنـو وڃي، ان جي ورهاسـت آبـاديءَ جي بنيـاد مطـابق هجي. علائقي جي تڪڙن ترقياتي ڪمن جي لاءِ بـه سيڪڙو فنڊ ريزرو رکيـو وڃي بـاقي 10 سـيڪڙو فنڊ اسپيشل ريزرو رکيو وڃي.

مقـــامي منصـــوبن جي جـــوڙجڪ ضـــلعي ڪـاميٽين جي طـرف کـان واضـع ڪيـل صـنعتي منصـوبن جي بنيـاد تي ڪـئي وڃي. ان لاءِ صـوبائي حڪـومتن جي مشـاورتي آفيسـرن کـان مـدد ورتي وڃي. اهڙي طرح مرڪـزي منصـوبن جي جـوڙجڪ صوبائي منصوبن جي بنياد تي ڪئي وڃي.

مٿي ڄاڻايـل پرگـرام هيٺ هڪ فـوري عملي منصـــوبو تيـــار ڪيـــو وڃي ٽن مهينن جي انـــدر ڪارروائي ڪرڻ کي ترجيح ڏني وڃي.

مـــڙني فنـــڊن جي هڪ طـــرفي ادائگي کي اهميت ڏني وڃي ان قرضـن جي پيهـر ادائيگي به شامل آهي ان سان گڏ نـئين سـر ادائيگي جـو هڪ ڊگهو پروگرام شروع ڪيـو وڃي تـه جـيئن هـر قرض جي پائي پائي ادا ڪري سگهجي.

درآمدي شين تي مڪمل پابندي لڳـائي وڃي. سـڄي مشـينري ملڪ انـدر تيـار ڪـئي وڃي. ان جي پرڏيهـه مـان گهـرائڻ تي پابنـدي هنـئي وڃي. درآمدي خام مال تي هلندڙ سڀ ڪارخانـا بنـد ڪيـا

وجن. اهـا صـورتحال ان وقت تـائين برقـرار رهي، جيستائين اسان وٽ هتي خام مال تيار نـه تـو تـئي. اصول جي مطابق برآمدات جي آمدني جي مطابق ئي درآمد ڪئي وجي.

ڪارخـانن جي لاءِ انتهـائي ضـروري درآمـدي سـاز ۽ سـامان يـا تـه برآمـدي آمـدني يـا ملڪي سرمائي يا دوست ملڪن ڪان حقيقي نرم شــرطن تي گهرايــو وجي. بچت ڪــرڻ لاءِ قــدم ڪنيـا وجن. گهٽي ضرورت ۽ نه ايندڙ شين جي ٻاهران گهــرائڻ ۾ گهٽتـائي آنـدي وجي. مــڙني مــاڻهن کي مــوزون خـــوراڪ، ڪـــپڙا، صـــفائي، پـــاڻي جي فـــراهمي، اســڪولن جي ســهوليت ۽ صـحت جي سارسـنڀال جي قدمن ۾ گهٽتائي نه اچڻ گهرجي.

زرعي پيداوار ٽن سالن ۾ ٻيٽي ڪئي وجي.

ڪيميائي پاڻ جي پيداوار ۾ اضافو ڪيو وجي ۽ ان جي ورهاست وقت سر ڪئي وجي.

مقامي طور تي دستياب ٽيڪنـالاجي مـان وڌ کـان وڌ فائـدو حاصـل ڪيـو وجي، ان جي لاءِ غـير ملڪي امداد طلب نه ڪئي وجي.

هر مرحلي تي عوام سان مشورو ڪيـو وجي ۽ ڪين مشورو ڏنو وجي.

ڪنهن به شڪل ۾ تمام غـير حاضـر پٽيـداري نظام ختم ڪيو وجي. پاڻ ڏيوالـو قــرار ڏيڻ تي 40 ساله باندِ جي ذريعي برابر جـو معاوضـو ڏنـو وجي. زمينن جي نـــئين ســـر ورهاســـت ڪـــاميٽيءَ جي مشوري سان مقامي ميئر ڪندا. انهن رهنمائن جي چونـدِ پلاننـگ ڪـاميٽي ۽ مقـامي اداري جي گـڏيل اجلاس ۾ ڪئي ويندي. پر شرط اهو آهي ته ان جي قطعي منظـــوري، مقـــامي ســـرڪاري اداري ۽ حڪومت جـو فيصـلو ڪـرڻ جي لاءِ گهرايـل گـڏيل اجلاس ۾ ڏني ويندي.

مقامي آبادي جي شڪايتن جي اپيـل مقـامي

راءِ شـــــماري جي ذريعي رهنمــــائن جي هڪ ڀي ڪـاميٽي جي ٺيـاڪڙيءَ ٺينـدي. زمينن جي نـئين سر ورهاست جو طريقيڪار هيٺين نموني هوندو:

ڪنهن وٽ به باراني يا بزمي ڪنهن به قسـم جي زمين 125 ايڪڙن کان وڌيڪ نه هوندي.

نـئين زمين جي متعلـق شـرعي قـانون لاڳـو ٿيندا. جيڪڏهن ڪنهن کي زمين ملي ٿي ته ان جي قيمت 40 سـاليانن قسـطن جي ذريعي ادا ڪـرڻي هوندي ان جي شرح به اها ئي ٿيندي جيڪا پراڻن زميندارن کي ٻيهر ڏني ويندي.

مضـاربه مشـترڪه جي اسـلامي اصـطلاح جي استعمال جو جرنيلن جو نئـون فـراڊ ختم ڪيـو ويندو. ان هيٺ هو هيل تائين 5 هزار کان 10 هــزار ايڪڙ تائين ايراضي دوڪي مڪـاريءَ سـان ڦٻـائي چڪـا آهن. هـو ان زمين کي سـرمائيدارانه فـارمن جي شڪل استعمال ڪن ٿا ان ڪيـترن غـير ملڪين جو به هٿ هوندو آهي. ان قسم جي پيداوار جي اجازت نه ڏني ويندي.

مـوزون ڍنـگ جي ڪوآپريٽـو سوسـائٽين جي قيام لاءِ هارين جي حوصـلي افـزائي ڪـئي وينـدي. ان پيداوار مارڪيٽنگ به شامل هوندي. مـاهرن جي مشــوري آڊٽ جي خــدمتن جي سلســلي صـــوبائي حڪـومتـــون ڪوآپريٽـــو سوســـائٽين جي معاملي ڪا به دخـل انـدازي نـه ڪنـديون، فقـط رجسٽريشن گوشوارا گڏ ڪرڻ جو ڪم سرانجام ڏينـديون. سـڀئي جهڳـڙا ڪوآپريٽـو سوسـائٽين جي عام اجلاسن طئـه ڪيـا وينـدا جيڪـڏهن ڪنهن چونڊيل ميمـبر جي تحقيـق تي ڪـو دوڪـو يـا ڪـوڙ پڪڙيو ويو ته ان جي خلاف تعلقي ضلعي عدالتن ڪيس هلايا ويندا. جنرل باڊي جا اختيار ڪسـڻ يـا ڪوآپريٽو سوسـائٽين تي قبضـي جـو ڪنهن کي بـه اختيار نه هوندو. پر صـوبائي حڪـومتن جي مـاهرن کي عام ساليانـي اجلاس شـرڪت ڪـرڻي پونـدي

۽ کين عام ڪارڪردگي، پيداوار وڌائڻ، قانوني پهلوئن، مارڪيٽنگ جي بهتر ٽيڪنڪس اپنائڻ جا مشورا ڏيڻا پوندا.

مڙني زرعي شين جو وڪرو ڪوآپريٽو سوسائٽين ذريعي ڪيو ويندو.

تيلي ٻجن جي پيداوار وڌائڻ تي خاص ڌيان ڏنو ويندو. ان ۾ سورج مکي، مڪئي، سرنهن، ناريل، زيتون ۽ تاڙي جي ٻجن جي پيداوار شامل آهي. ان پيداوار کي ٽن سالن ۾ ٻيڻو ڪرڻ جي پروگرام تي عمل ڪيو ويندو. ته جيئن تيلي ٻجن جي پيداوار ۾ ملڪ پاڻ پرو ٿي سگهي.

پالتو جانورن جي نسل وڌائڻ ۽ ڊيري فارمنگ جي پيداوار ٽن سالن ۾ وڌائڻ لاءِ قدم کنيا ويندا ۽ وڻ پوکڻ طرف خاص ڌيان ڏنو ويندو.

زرعي توسيعي ڪارڪنن جو صوبائي سطح تي ڪيڊر ٺاهيو ويندو، جنهن ۾ زرعي گريجوئيٽن کي ترجيح ڏني ويندي. اهو ڪيڊر ضلعي، تعلقي ۽ مقامي سطح تي ٽيڪنيڪل مشورا ڏيڻ لاءِ قائم ڪيو ويندو. ته جيئن واري واري سان فصل پوکڻ جي نئون سسٽم ۾ بهتر زرعي طريقا اپنائڻ، مٽي جو تحفظ، پاڻي جي فراهمي ۾ آبپاشي جي بهتر ذريعا استعمال ڪري سگهجن.

ان ڪيڊر جا سمورا خرچ پورا ڪرڻ لاءِ عملدار پنهنجي طور تي ٽيڪس هڻندا، جن جو مرڪزي، صوبائي يا ضلعي ٽيڪسن سان ڪو به ٽڪراءُ نه هوندو.

مقامي سرڪاري اداري جي سطح تي قائم هر يونين ڪائونسل بي روزگارن جي فهرست تيار ڪندي ۽ ان بعد صوبائي حڪومتن کان انهن جي سماجي تحفظ جو الائونس حاصل ڪندي. صوبائي حڪومتون ان رقم جي ادائيگيءَ جون ذميوار هونديون. فيڊرل ۽ صوبائي حڪومتن ان سلسلي ۾ موزون بجيٽ تيار ڪرڻ لاءِ هڪ قومي ڪانفرنس

منعقد ڪنديون.

قومي سطح تي اقتصادي ڪاروبار اسٽيٽ بينڪ آف پاڪستان ذريعي هلايو ويندو. هي هڪ خودمختيار ادارو هوندو ۽ هي سڄي حڪومتي ڪنٽرول کان مٿانهون هوندو. هي ڪرنسي نوٽ جاري ڪندو ۽ ملڪ ۽ اقتصادي ترقي لاءِ هيٺ ڄاڻايل قدم کڻندو:

رپئي جي قيمت ۽ قوت خريد برقرار رکي ويندي.

اقتصادي پاليسين جو موزون ڍنگ سان جائزو ورتو ويندو.

قومي معيشت ۽ آبادي ۽ ترقي جي متعلق اعتبار جوڳا گوشوارا مهيا ڪيا ويندا.

مڙني سرڪاري ادارن جي هڙني سطحن تي اقتصادي ڪارروائي ۽ مالي ڏي وٺ جي نظام جي نگراني ڪئي ويندي ۽ آڊٽ سروسز ۽ مختلف ڪنٽرولرز آرگنائيزيشن جي ڪم ڪار جي قطعي جاچ ڪئي ويندي ته جيئن هر قسم جي آڊٽ سروسز جو حساب ڪتاب اعلى سطح تي هجي.

باب ڇهون

پرڏيهي پاليسي

فوجي ۽ اقتصادي امداد حاصل ڪرڻ جي لاءِ ضيا آمريڪا جي آڏو جهولي ڦهلائي آهي. سندس ان رويي تي ملڪ اندر ۽ پاڙيسري ملڪ ٻئي شڪ ۽ شهبن جو اظهار ڪري رهيا آهن. ضيا 1981ع ۾ آمريڪا سان معاهدو ڪيو ۽ شخصي لاڳاپا قائم

ڪـرڻ لاءِ هن سـڄي ملڪ کي آمريڪـا وٽ وڪـرو ڪري ڇڏيو. ان معاهدي ۾ آمريڪـا جي مرضـيءَ ۽ خواهش جي مطابق شرط رکيا ويا آهن. جنرل ضيا پاڪســتان ۾ 1950ع کــان اڳ واري ڪيفيت پيــدا ڪري ڇڏي آهي. يعني هو آمريڪا جو اهو ئي پراڻــو پنو بڻجي چڪو آهي.

ضــيا جي افغانســتان جي پاليســي فــوجي حڪومت طرفان اختيار ڪيل پاليسيءَ جو ئي حصو آهي. اها پاڪستان جي لاءِ انتهـائي خطـري جـوڳي پاليسـي آهي. هن هڪ وڏي طـاقت سـان دشـمني پرائي پنهنجي رستي ۾ ڪنڊا پوکيا آهن. هڪ طرف تـه افغانسـتان پاڙيسـري ملڪ آهي. پاڪسـتان جي حڪمـرانن ان جي 2 ڪـروڙ 80 لـک پنـاهگيرن کي پاڻ وٽ پناهه ڏني آهي ۽ ٻـئي طـرف اهي پنـاهگير پنهنجي ملڪ ڪــڏهن بــه واپس نــه وينــدا. روس پنهنجي وچٿري پاليسيءَ تي عمل ڪري رهيـو آهي. جيڪڏهن سندس ڊپلوميٽس ۽ اخبـارن وغـيره اهـو اشارو ڪرڻ شروع ڪيو ته جيڪڏهن افغانســتان ۾ سـندن جاگرافيـائي سياسـي مفـادن کي پاڪسـتان مان خطرو پيدا ٿيو ته هو ڪهڙو رويو اختيـار ڪنـدا. ملڪ جون اندريون حالتون بـه ڳٽـتي جوڳيـون آهن. پاڪستان جي سرحد صـوبي ۽ افغانسـتان جي ٻـک سٽيل صوبن مـان 2 ڪـروڙ 80 لـک پنـاهگيرن جي موجودگي اسان جي معيشت تي ڇيلهه ڇڳي ڪـرڻ جهــڙو بــار آهي، ان ۾ ڪــو بــه شــڪ نــاهي تــه سرڪاري طور تي ڪجهه غير ملڪي امداد به اچي رهي آهي. سـعودي عـرب بـه بي حسـاب سـرمايو لٽائي رهيو آهي ۽ نام نهـاد مجاهـد سـي آءِ اي جي ايجنٽن جي هٿن ۾ کيڏي رهيا آهن. پر اهو پئسـو ان صوبي جي معيشت کي تباهه ڪـري رهيـو آهي. ان کان سـواءِ جيڪـو نـاٽو انهن علائقن ۾ وڏي پيمـاني تي اچي رهيو آهي، اهو پاڪستان جي معيار کان به گهٽ آهي.

سياسـي طـور تي حـالتون انتهـائي ڇڪتـاڻ

واريون آهن. انهن علائقن ۽ سماجي طور تي چڪتاڻ وڌي رهي آهي. انهن صوبن ۽ سياسي پارٽين ۽ نظرياتي هڪ جهڙائي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. سرحد صوبي ۽ جماعت اسلامي جهڙيون رجعت پرست پارٽيون رپيا ورهائڻ جون ايجنسيون بڻجي ويون آهن. ان ڪان سواءِ ٻيون به ڪافي پارٽيون اهڙيون خدمتون سرانجام ڏئي رهيون آهن. ۽ هو چوريءَ هٿيار اسمگل ڪرڻ جي ڪم ۾ ملوث آهن. انهن هٿيارن ۾ هاٿي ڪلهي واري بندوق، راڪيٽ لانچر ۽ سام (ايس اي ايم) شامل آهن. بلوچستان ۾ اهو ڪم گهٽو ڪري شڪي ماڻهن جي ذريعي سرانجام ڏنو پيو وڃي. ان ۾ سياسي قبائلي ليڊر ۽ اسمگلر شامل آهن. هٿيار سپلاءِ ۽ مفت جو مال لٽائڻ ۾ سرڪاري تحفظ وارا ادارا به شامل آهن. ٻئي طرف ان علائقي ۾ ڪجهه جمهوري پارٽيون به موجود آهن. انهن ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي، تحريڪ استقلال، پراڻي نيشنل عوامي پارٽي (اين اي پي) جا جانشين به شامل آهن. جيڪي اين ڊي پي ۽ اين اي پي، پختون والا خاص طور قابل ذڪر آهن. ان ڪان سواءِ جميعت علماءِ اسلام ۽ سندس شاگرد ونگ به گهڻ وڌ ان نقطي نظر جي آهي. انهن ڪابل ۾ ڪارمل حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ جي ڪوشش جي پاليسيءَ جي مخالفت ڪئي. هن ملڪ ۾ باغي عنصرن جي موجودگيءَ سبب جيئڻ حرام ٿي ويو آهي ۽ عوام کي ملڪ مان نڪري وڃڻ لاءِ اڪسايو پيو وڃي. ان عمل ۾ سڀ سياسي پارٽيون ۾ ضيا جي اشاري تي نچندڙ جماعتون ۽ سندن اسلام جا نام نهاد حامي شامل آهن. آمريڪي رجعت پسند طاقتون ڪين هٿيار ۽ رپيا فراهم ڪري رهيون آهن. (چين جو هتي خاص معاملو آهي) ان ڪري هتي هڪ خوفناڪ ٽڪراءَ جو خطرو پيدا ٿي رهيو آهي.

اسان جمهوري پارٽين جا ماڻهو هڪ وڏي

عرصي کان ڪارمل ۾ ان جي حامي حڪومتن کي تسليم ڪرڻ لاءِ ڪلئي عام آڇو ايندا سين ۾ پناهگيرن جي ٻوڏ روڪڻ جي لاءِ انهن افغان حڪومتن سان معاهدي جي لاءِ تيار آهيون. اسان چاهيون ٿا ته انهن پناهگيرن کي ڪابل حڪومت جي تعاون سان واپس موڪليو وڃي. ضيا جون پاليسيون آمريڪا ۾ تيار ٿين ٿيون، چاڪاڻ ته هو ئي سندس پنيرائي ڪري ٿو. انهن مخالف عنصرن سبب گهرو ويڙهه جو خطرو پيدا ٿي ويو آهي ۾ ڪيفيت 1971ع واري گهرو ويڙهه واري ٿي وئي آهي. .... گهرو ويڙهه جهڙن مسئلن جو اڄ سودو ڪو به حل نڪري نه سگهيو آهي، هاڻي وسيع پيماني تي خط و ڪتابت ٿي رهي آهي ۾ ان معاملي کي بنيادي خانگي مسئلي سان وابستا ڪيو پيو وڃي ته اهو خانگي مسئلو ئي افغانستان جي بحران جو ذميوار آهي.

جيئن ته واضع ڪيو ويو آهي ته افغانستان ۾ آمريڪا، مصر، چين ۾ سعودي عرب جو هٿيار ۾ پئسو ڦوڪيو پيو وڃي، ان معاملي تي ضيا جا هزارين پنو اکيون ٻوٽي ويٺا آهن. پاڪستاني فوج افغانستان ۾ بغاوت کي هوا ڏيڻ ۾ ٽوڙ ڦوڙ جي پيچيده ڪم جي سرانجامي کي برقرار رکڻ جي لاءِ اٽتر ڪردار ادا ڪري رهي آهي. ان سان پاڪستان جي سلامتيءَ کي خطرو پيدا ٿي ويو آهي. روس ان صورتحال تي سخت غصي ۾ آهي ۾ موقعي جو منتظر آهي.

هڪ ڳالهه ته طئه آهي ته آمريڪا اهو چاهي ٿو ته روس کي افغانستان تي قبضو ڪرڻ جي مهانگي قيمت چڪائڻي پوي ۾ هيڏانهن پاڪستان آمريڪي پاليسيءَ کي عملي جامو پهرائڻ جي لاءِ پنهنجو بخوبي ڪردار ادا ڪري رهيو آهي. آمريڪا هڪ وڏي طاقت آهي، ان سڄي دنيا ۾ روس سان گهمسان جي ويڙهه شروع ڪري رکي آهي ۾ ان وٽ هيءَ جنگ جاري رکڻ لاءِ طاقت به آهي ۾

ذريعا به آهن. پر اسان مايوسيءَ جي حد تائين غريب ۽ ڪمزور آهيون. اسان ڪيترن ئي طريقن سان روسي دٻاءَ جي ذريعي ڪمزور ۽ نستا ٿي چڪا آهيون. سڀ ڪان پهريان ڳالهه اها آهي ته اسان جو علائقو ئي ڪمزوريءَ جي دلالت ڪري ٿو. روسي طاقت جو نظام ڳرين ٽينڪن، هوائي جهازن ۽ ميزائيلن تي مشتمل آهي. ٿورو پشاور ڪان ٻاهر نڪري ڏسو ته اوهان کي اولهه ۾ اتر اولهه جرمن تائين دفاعي قدمن جو هڪ اڻ ٽٽ سلسلو نظر ايندو. اها ڪيفيت اتر اوڀر ۾ ولادي وسٽوڪ تائين آهي. ڇا ان جي ڪا تُڪ آهي ته اسان هڪ عظيم طاقت سان ناحق جهڳڙو پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهي هلندا وتون، جڏهن ته ان عظيم طاقت کي خبر آهي ته وار ڪٿان ڪيو پيو وڃي. ان کي جنون ڪان سواءِ ٻيو ڇا ٿو چئي سگهجي. وڌيڪ اهو ته سرحد ۽ بلوچستان جي آبادي اتان جي پراڻين پارٽين جي ذريعي اجهان تائين روس ۽ افغانستان جي دوستن سان هڪ ڊگهي مدت ڪان دوستانه لاڳاپا برقرار رکڻ جي خواهشمند آهي. اهو ئي نه پر ڪين اسلام آباد جي حڪمرانن سان بنيادي آئيني معاملن تي سنجيده شڪايتون آهن ۽ هو سياسي تعاون جي لاءِ ڪابل ۽ ماسڪو جي طرف ڏسن ٿا ۽ هو هن وقت گهڻن پاڪستاني محب وطنن ۽ قومپرستن سان گڏ ڪارمل حڪومت کي تسليم ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهيا آهن.

گهڻا پاڪستان مخالف پارٽين جا بي ضرر ڪردار رکندڙ ليڊر خير بخش مري، اجمل خٽڪ، مرتضى پٺو ۽ ان جهڙا ڪيترائي ماڻهو هن وقت ڪابل ۾ ترسيل آهن. انهن تي بغاوت جي الزام هيٺ ڪو به ڪيس نه هليو آهي. اتي اجا سوڌو ڪجهه اهڙا گمراهه قومپرست پناڻ آهن، جيڪي اهو تصور ڪن ٿا ته سرحد صوبي ۽ بلوچستان جي افغانستان سان ڪنهن قسم جي وابستگي آهي.

ڪجهه قومپرست بلوچ گوريلا اڃا تائين سرڪاري طور تي افغانستان رهيل آهن انهن مان ڪجهه پاڻ کي مارڪسٽ چوندا آهن. سندن تعداد گهٽ آهي. انهن مان گهڻا رپيا ڪمائڻ جي لاءِ نار جي ملڪن يا پاڪستان جي اندرين علائقن هليا ويا آهن. بهرحال هو علامت جي طور تي اتي موجود آهن. پاڪستان سندن دوست، ساٿي مددگار موجود آهن. اهي گوريلا آزاداڻي طور تي گهمن ڦرن ٿا. بلوچستان جي سياست هو غير معمولي ڪردار ادا ڪن ٿا، پر اهي سڀ ڪارمل روس جا دوست آهن. فقط ان ڪري جو پاڪستاني فوج پاڪستاني عوام کي جمهوري حق عطا ڪرڻ کان انڪاري آهي ٻين هنڌن تي به ڇڪتاڻ جي ڪيفيت موجود آهي. فوجي ڊڪٽيٽر ڌهڪاءَ وارو ماحول پيدا ڪري رهيا آهن. ڪيترن هنڌن تي ان جي انتها ٿي وئي آهي. ڇاڪاڻ ته ڪيترا ئي علائقائي قومپرست ان نتيجي تي پهتا آهن ته پاڪستان تي پنجابي فوجي ڊڪٽيٽرشپ جو اڻ کٽ سلسلو جاري آهي. گهڻا پاڪستاني فوجي سول سروسز جا ماڻهو، وڏا وڏا واپاري، زميندار هڪ ئي صوبي پنجاب جا رهندڙ آهن. هي هڪ مستقل اڪثريتي علائقو آهي. هتان جا اڪثر سياستدان اقليتي علائقن جي ماڻهن کي رعايتون ڏيڻ جي سخت مخالفت ڪندا آهن. 1982ع واشنگٽن چيو ويو هيو ته هو ته هميشه اقتدار رهندا. جيڪڏهن ضيا هليو ويو ته ان جي جاءِ تي ٻيو جرنيل اچي ويندو. اقليتي علائقن جا قومپرست هاڻي کلي عام اهو چئي رهيا آهن ته واشنگٽن جي ان اعلان جي معنى اها ٿي ته آمريڪا پاڪستاني فوجي جرنيلن پاڻ هڪ ناپاڪ منصوبو سٽيو آهي. ٻئي طرف پاڪستاني عوام کي فوجي آمريت جي چنبي مان ڪڍڻ جو مطلب اهو هوندو ته واشنگٽن سان نون غلامي وارن لاڳاپن جو سلسلو ٽٽي ويندو.

پاڪستاني جرنيلن جي آمريڪا سان سياسي سازباز جي معنیٰ اها ٿي تہ پاڪستانين کي هاٿي پنهنجي جدوجهد آرمي جي خلاف بہ ڪرڻي پوندي آمريڪا جي خلاف بہ. ڇو؟ ڇاڪاڻ تہ ان سودي آمريڪا فوجي جرنيلن سان گڏ آهي. واشنگٽن واضح طور تي جرنيلن کي پاڪستاني عوام تي فوقيت ڏني آهي.

ہي صورتحال جو نتيجو، معقول نوعيت جون علحدگي پسند تحريڪون جنم وٺي رهيون آهن. روس جيڪڏهن پاڪستان کي سبق سيکارڻ جو فيصلو ڪري وٺي ٿو تہ هي ان جي لاءِ بهتر موقعو آهي، پر 1971ع کان بہ سٺو موقعو آهي. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ هڪ متحد جمهوري پاڪستان جي خاطر ڪير ميدان اچي ٿو ان جي لاءِ اسان کي انتهائي اڻ وڻندڙ ڪيفيت کي منهن ڏيڻو پوندو.

پارٽ پاڪستان

ہہ وڏا مسئلا ڌيان طلب آهن، انهن مان هڪ آهي پارٽ سان لاڳاپا. مڙني محب وطن طبقن جا ماڻهو ان ڳالهہ تي متفق آهن تہ انهن لاڳاپن کي سڌارڻ جي ضرورت آهي. واقعي اسان ان جي لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪندا رهنداسين. انهن لاڳاپن ڪجهہ وڏيون وڏيون رڪاوٽون موجود آهن.

پهريون اهو تہ ہنهي ملڪن هٿيارن جي ڊوڙ تيز ٿي رهي آهي. اصول اهو آهي تہ تيز نوڪ سان اوهان ڪجهہ بہ ڪري سگهو ٿا پر ان تي پاڻ ويهي نہ ٿا سگهو. جيڪڏهن ائين ڪيو تہ صورتحال خطرناڪ ٿي سگهي ٿي. پاڪستان پنهنجن ساڍن 5 سالن کان وڌيڪ عرصي جي بدعنوان ناپاڪ فوجي حڪومت کان پوءِ پنهنجي هٿياربند فوج جي ذريعي ملڪ جو بچاءُ ڪري نہ سگهيو. عوام هن حڪومت کان بيزار آهي، جيڪا پنهنجي احمقانہ

پاليسين سان ملڪ کي جنگ جي جهنم جي دروازي تي آڻي بيهاري سگهي ٿي.

اسان ڪنهن سان زور آزمائي ڪيون؟ ڀارت ۽ روس ٻنهي سان؟ روس سان جنگ جي صورت ۾ افغان بڻجي، دراصل هيءَ ڪيترين ڳجهين جنگين جي شڪل اختيار ڪري سگهي ٿي. ان جنگ جي شروعات ته اصل ۾ اسان جي پنهنجي گهرو ويڙهه آهي، جيڪا وڙهي ويندي. روسين، افغانن، آمريڪين ۽ چينين سان گڏ ۾ پوءِ ڀارت به مداخلت ڪندو. اها اصل صورتحال ۾ هڪ شيطاني جنگ بڻجي سگهي ٿي. اسان اهڙين مڙني حالتن ۾ ڦاٿل آهيون. پنجابي جرنيلن جي مهابي آمريڪا سان معاهدو ته ٿي ويو آهي، آمريڪا جي تعاون سان هي پنهنجو اقتدار ته بحال ڪري سگهن ٿا ۽ هي ڊالرن سان ڪيسا ﭘرڻ جو موقعو به هٿ مان ڇو وڃڻ ڏنو وڃي.

پاڪستاني عوام ڀارت سان امن چاهي ٿو، شملا ناهه هيٺ اسان پنهنجا سڀ جهڳڙا پرامن طور تي نبيري سگهون ٿا. ٻئي ملڪ انهيءَ ناهه تي ڪاربند آهن. سڀ پاڪستاني سياسي ليڊر ان طريقيڪار کي تسليم ڪن ٿا. افغانستان جي مسئلي کي اسان گهڻي دير تائين نظرانداز نه ٿا ڪري سگهون. پاڪستان افغانستان جي بغاوت ۾ پنهنجو موجوده ڪردار گهڻي دير تائين ادا ڪري نه ٿو سگهي. اهو ملڪ جي سلامتيءَ جي لاءِ غير ضروري خطرو ڪٽڻ آهي. ضيا جي قيادت هيٺ قائم فوجي جرنيلن جو ٽولو ان ڪيفيت کي وڌيڪ منهن ڏئي نه ٿو سگهي. بهرحال هي ساڇي ڏر جا انتهائي مذهبي جنوني ملا هر جڳهه يعني پاڪستان، اتر اولهه ايشيا ۽ افغانستان ۾ شيطانيت جو ٻج ڇٽي رهيا آهن. اسان کي ان جو خطرناڪ نتيجو ڀوڳڻو پوندو. پر هن وقت سوال افغانستان جو آهي. دراصل ان پاڪستان جو پنهنجو وجود ئي خطري ۾ وجهي ڇڏيو آهي. افغانستان ۾ باغي

گروپن کي هوا ڏيڻ جو پاڪستاني ڪردار جو هـاٽي فـوري طـور تي خـاتمو ٿيڻ ضـروري آهي. ان بعـد ڪارمل حڪـومت کي تسليم ڪيـو وڃي ۾ ان سـان گـڏ پنـاهگيرن جي واپسـيءَ جـو ناهـه ڪيـو وڃي. جنهن بعد افغانستان ۾ روس سان وسيع پيماني تي ڳالهه ٻولهه جو سلسلو شروع ڪيو وڃي ۾ روسـي فـوج جي واپسـيءَ جي لاءِ ڀـارت جي خـيرخواهي حاصل ڪـئي وڃي. يـو اين او جي ذريعي اٽ سـڌي ڳالهـه ٻولهـه ڪـرڻ جي لاءِ آمريڪـا تـه وقت ٿـاري رهيو آهي. جڏهن ته ضيا جو ذهن ان بـاري ۾ آئيـني وانگر صاف آهي ۾ ڪيترائي واضـح مقصـد ۾ قـدم سـندس ذهن ۾ موجـود آهن. ٻين وڏن مسـئلن کي حـل ڪـرڻ جي لاءِ ٻين چونـڊن جـو انتظـار نـه ٿـو ڪـري سـگهجي. پهـرين جمهـوري حڪـومت انهن مسئلن تي وڏي تـيزيءَ سـان ويچـار ڪـرڻ شـروع ڪندي.

ڀارت جي دوستيءَ واري آڇ کي رد ڪري نـه ٿو سگهجي، ان کي قبول ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ان کي آر ڊي ايف ۾ شامل نه ڪيو ويو. ڀارت سان دوستاڻي ناهه سان افغانستان جي بحـران کي حـل ڪـرڻ ۾ ڪافي مدد ملندي.

<u>عرب پاليسي</u>

ان کان پوءِ هڪ عرب پاليسيءَ جي ضرورت آهي. ڏکڻ اوڀـر ايشـيا جي عـرب ملڪن کي اهــو ٻــڌائڻ جي ضــرورت آهي تــه ســاڻن دوســتي ۾ اقتصـادي تعـاون کي لـبيڪ چيـو وينـدو. پـر فـوجي ڊڪٽيٽر ضيا طرفـان ڪيـل ڪنهن بـه فـوجي يـا نيم فـوجي ناهـه کي هڪـدم منسـوخ ڪيـو وينـدو. غـير ملڪن ۾ پاڪستاني فـوج جي ڪنهن بـه قسـم جي شرڪت کي هڪدم ختم ڪيو ويندو.

ضيا جي حڪومت پاڪسـتاني عـوام کي ڏکڻ اولهـه ايشـيا ۾ آمريڪـا طرفـان روسـي مخـالف

اسڪيمن □ اڻ سڌي طرح ملوث ڪري ڇڏيو آهي □ پاڪستان پنهنجي ان معاهدي تي ڪڳيون هڻي رهيو آهي. اهي اسڪيمون هيٺين طرح آهن:

اولهه جي ملڪن جي لاءِ ايراني نار جي تيل جي فراهمي

اولهه جي ملڪن جي حامي شاهي حڪمرانن جي تخت □ تاج جو سندن پنهنجي عوام کان تحفظ. اڃا وقت آهي ته پاڪستاني عوام مڙني واسطيدار ماڻهن کي خبردار ڪري. ان □ اولهه، عرب شيخ □ روس شامل آهن، ته هو (پاڪستان) ان □ پنهنجو ڪو به ڪردار ادا نه ڪندو □ هو ان جو حصو نه ٿو بڻجڻ چاهي. جيئن ئي ضيا جو آمراڻو نظام پنهنجي منطقي انجام تي رسندو ته جمهوري حڪومت ضيا □ سندس فوجي ٽولي جي طرفان ڪيل سڀني معاهدن □ قدمن جو نئين سر جائزو وٺندي.

پاڪستان پنهنجي علائقي کان ٻاهر يا غير ملڪين پاڪستان □ جيڪا به امڪاني ڪارروائي ڪئي آهي، ان کي هڪدم منسوخ ڪيو ويندو. هيءَ حڪومت سڀ واسطيدار دستاويز □ پس منظر پيش ڪندڙ معلومات جي اشاعت عمل □ آڻيندي ته جيئن عوام فيصلو ڪري سگهي ته آزادانه طور تي چونڊيل پارٽيون ڪهڙو قدم کڻن. جيستائين ايم آر ڊي جي فوري ذميواري جو تعلق آهي ته اها هيٺ ڏنل قدم هڪدم کڻندي.

ڪنهن به طاقت جي خلاف ڪيل سڀ فوجي □ سياسي ناهه يا صف بندي منسوخ ڪئي ويندي.

موزون اڻ وابستگيءَ واري پاليسيءَ تي عمل ڪيو ويندو.

ايم آر ڊي جي طرف کان نمائندگي ڪندڙ جمهوري طاقتون، فلسطينين يا آفريڪا جي حبشين جي اڪثريت جي قومي آزادي واري ڪاز جي پرزور تائيد ڪان نه ڪيٻائينديون. هو ڪين پنهنجو

دلي تعاون فراهم ڪنديون. پر ان ڪان وڌيڪ اسان ڪجهه به نه ڪنداسين، پر اتر اولهه ايشيا □ جتي پاڪستان پنهنجي فوج ملوث ڪري رکي آهي، دوست □ دشمن ٻئي جنهن کي شڪ □ شهبي جي نظر سان ڏسن ٿا □ اها عوام جي خلاف آهي، ان کي نار جي ملڪن جي شيخن جي سلطنتن جو اندروني معاملو تصور ڪيو ويندو □ ان □ پاڪستاني فوج جي شرڪت ڪان پاسو ڪيو ويندو. پر ان سان معمول جا اقتصادي لاڳاپا □ تمدني ڏي وٺ □ صديون پراڻا لاڳاپا □ دوستي متاثر نه ٿيندي.

هڪ معمولي خاڪو

جيستائين عراق ايران جنگ جو تعلق آهي، ان جي باري □ سخت اڻ وابستگيءَ واري پاليسي اختيار ڪئي ويندي. ايم آر ڊي اهڙو ڪو به قدم نه کڻندي، جنهن سان جهڳڙي کي هوا ملي سگهي، پر معمول جا لاڳاپا ٻنهي سان برقرار رکيا ويندا. پهرين جمهوري حڪومت □ محدود حد تائين اينٽي فاشست فرمان جاري ڪيا ويندا ته جيئن شهرين جي معمول جي آزادي بحال رکي وڃي □ آزاد جمهوري ادارن جي تعمير □ مدد ڏني وڃي. آزاد سماج جا اهي بنيادي پهلو آهن. ڇهن مهينن □ چونڊن جو نئين سر حڪم جاري ڪيو ويندو. ان □ انفرادي پارٽيون پنهنجو تفصيلي پروگرام پيش ڪنديون □ ڊگهي مدي وارين اقتصادي □ پرڏيهي پاليسين جوڙڻ جي متعلق نئين سر مينڊيٽ حاصل ڪري سگهن.

نيوڪليئر پروگرام

قوم جي سامهون ٻيو وڏو مسئلو نيوڪليئر ريسرچ پروگرام جو آهي. ٻهاني بازيءَ سان ڪجهه حاصل نه ٿيندو. اهو سيني تي واضح آهي ته

نيوڪليئر ريسرچ پروگرام منهنجي والد ۾ جمهـوري طـور تي چونـديل وزيـراعظم ذوالفقـار علي ڀٽـو شروع ڪيو هو. ضيا جي انڪار جي ڪا بـه معنى نـاهي، پــر اڄ ڪلهــه جي بدلجنــدڙ حــالتن ۾ ان پروگرام جو نئين سر جائزو وٺڻ ضروري آهي.

آخر تبديلي ڪهڙي ڪئي وڃي؟

پهريـون اهـو تـه پاڪسـتان هـاڻي سياسـي ۾ اقتصادي طور تي (ايٽم) بم ٺاهڻ گوارا نه ٿو ڪـري سـگهي. بم جي لاءِ سـڀ ڪوششـون لا حاصـل هونـديون، صـرف پـاور جنريشـن جـون سـهوليتون ڪٿان بـه دسـتياب ٿي سـگهن ٿيـون، صـرف ننـڍن ملڪن جي سـپلائيرن جي تحفـظ تي رضـامندي ظـاهر ڪــرڻي پــوي ٿي، خواهــه پــارت هجي يــا پاڪسـتان گهربـل تحفظن کي قبـول ڪـرڻ کـان انڪار جو نتيجو ظاهر آهي.

ٻيو اهو ته ان پروگرام تي عمل ڪندي ضيا ۾ ان جي فـوجي ٽـولي پـارت سـان هٿيـارن جي ڊوڙ لڳائي ڇڏي آهي. پارت هٿيار فراهم ڪري ٿو يا نـه، اهو سندس پنهنجو معاملو آهي. پـر اسـان اهـا ڊوڙ جاري رکڻ جي پوزيشن ۾ ناهيون.

ٽيون اهو ته ان ڳالهه کي نظـر ۾ رکنـدي تـه اسان کي پارت سان ته ڇا پر ڪنهن سان به جنـگ ناهي ڪرڻي، تـه پـوءِ هٿيـارن جـو حصـول ۾ خـاص طـور تي نيوڪليـئر هٿيـارن جي حصـول لاءِ ڊوڙ تـه سمجهه ۾ نـه ٿي اچي. ڊگهـو عرصـو گـذري چڪـو آهي جو اسان صرف بم ٺـاهڻ جي صلاحيت حاصل ڪئي هئي ته فوجي جرنيلن هڪ ڊگهي جنگ ڇـيڙي ڇـڏي. هـو پنهنجي سياسـي بـازيگرين سـبب منهن ڏئي نــه ســگهيا، 1971ع جــو مثــال اســان جي سامهون آهي.

چوٿون اهو تـه جيڪـو ڪجهـه هڪ جمهـوري

حڪومت □ جائز □ موزون هوندو آهي، اهو ضروري ناهي ته دوستن کان محروم فوجي جابرن جي لاءِ به قابل عمل هجي.

ايم آر ڊي جي پرڏيهي پاليسي

جيستائين پيهر چونڊون عمل □ نه ٿيون اچن □ خالص هڪ پارٽي حڪومت قائم ٿي نه ٿي وڃي، تيستائين گهڻ مدي واري پرڏيهي پاليسي مرتب نه ڪئي ويندي. پرڏيهي معاملن تي گهٽ سطح تي ڌيان ڏنو ويندو □ ان جو انداز واپار وارو هوندو. عراق ايران جنگ جي سلسلي □ امن برقرار رکڻ تي زور ڏنو ويندو. ايم ار ڊي گلف ڪوآپريشن ڪائونسل (جي سي سي) جي ڪارروائين کي نه ته تقويت ڏيندي □ نه ئي ان □ رخنو وجهندي. ان کان سواءِ اهڙو ڪو به قدم نه کنيو ويندو، جنهن سان روس، چين □ پارت کي ڪجهه چوڻ جو موقعو ملي سگهي. مان ان □ امريڪا کي به شامل ڪرڻ چاهيان پئي، پر شامل نه ڪري رهي آهيان، چاڪاڻ جو ان طرفان اسان جي پهرين ڪارروائي جي ئي مخالفت ٿيندي. اها ڪارروائي هوندي فوجي جرنيلن جي اقتدار حڪومت کان محرومي □ افغانستان جنگ □ تعاون تان هٿ ڪڻڻ.

جيئن ته مان پهريان ئي عرض ڪري چڪي آهيان ته جيستائين افغانستان جو تعلق آهي، ايم آر ڊي بذات خود هيٺيان قدم کڻندي.

مجاهدن جي کنهن به گروپ کي هر قسم جي فوجي، سلامتي يا سفارتي تعاون يا امداد ڏيڻ کان انڪار.

باغين جي غير ملڪي امداد يا مالي مدد جي روڪٿام.

ٻابرڪ ڪارمل حڪومت کي افغانستان جي واقعي حڪومت طور تسليم ڪرڻ □ پاڪستان □

افغانسـتان جي وچ روايـتي دوسـتي وارا لاڳاپـا تعاون جي بحالي خاص طور تي افغان پنـاهگيرن جي واپسي جي معاملن تي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ.

ايم آر ڊي کي افغانستان روسي فوج جي موجودگيءَ جي مذمت ڪرڻ گهرجي، پـر ان سـان گڏ ان ڳالهه کي به تسليم ڪرڻ گهرجي ته اهــو ٻن آزاد ملڪن افغانستان روس جو قطعي طــور تي پنهنجو گڏيل معـاملو آهي. ان ڪـري پاڪسـتان کي ڪو ڪردار ادا نه ڪرڻـو هونـدو. پاڪسـتان دل جي سچائي سان توقع رکي ته افغانستان اڻ وابستگيءَ واري پاليسي اپنائيندو سـندس پـرڏيهي پاليسـيءَ جـو اهـو ئي رهمنـاءُ اصـول هونـدو. ايم آر ڊي جي حڪمرانيءَ هيٺ پاڪستان افغانستان سان روايـتي اقتصـادي رابطـا قـائم ڪـرڻ انهن کي وڌائڻ يـا سگهه بخشڻ لاءِ جوڳا قـدم کڻنـدو. ان سـان گـڏ ئي افغانستان جي واپـاري حقن جـو تحفـظ ڪنـدو. اهو واپار پاڪستان جي رستي ٿيندو رهيـو آهي. پـر ان سان گڏ ئي هر قسـم جي اسـمگلنگ جي ڌنـڌي جو خاتمو آڻڻ جا حق سـندس وٽ هونـدا تـه جـيئن گـڏيل مفـادن جـو تحفـظ ٿي سـگهي سـامراجي ايجنٽن جي صفائي ٿي سگهي. اسمگلنگ جي يـا ان منشيات هٿيارن جي چرپر به شامل آهي.

ايم آر ڊي پنهنجن مـــڙني پاڙيســـري ملڪن سان خاص طور تي ڀارت سان دوستانه لاڳاپـا پيـدا ڪـــرڻ لاءِ قـــدم کڻنـــدي. ايم آر ڊي ڀـــارت ســـان دوســـتاڻي ڳالهـــه ٻولهـــه جي حڪمت عمليءَ کي تسـليم ڪـري ٿي، ان ڪـري هٿيـارن جي حاصـلات جي ڊوڙ جي شـدت سـان حوصـلي شـڪني ڪـئي ويندي. نيوڪليئر ريسرچ پروگرام جي مـڙني پاسـن جي ڊوڙ جي سختيءَ سان حوصـلي شـڪني ڪـئي ويندي. نيوڪليئر ريسـرچ پروگـرام جي مـڙني انهن حصن کي منجمد ڪيو ويندو، جيڪي پاور جنريشــن جي لاءِ ضروري ناهن. جيڪڏهن ڀارت چاهي تــه ان موضوع تي ڳالهه ٻولهه ڪئي ويندي ته جيئن اسـان

جي ٻنهي حڪومتن جا ماڻهو ان ميدان ۾ امڪاني تعاون جو جائزو وٺي سگهن. ان فيصلي ۾ ڊگهو وقت نه لڳايو ويندو، پر گهربل مڙني اختياري فرقن جي لاءِ راءِ عامه هموار ڪرڻ جي لاءِ ڪوشش ڪئي ويندي.

ايم آر ڊي جنگ نه ڪرڻ جي معاهدي جي ذريعي امن، دوستي ۽ باهمي تعاون ۽ ميل جول لاءِ ٺاهه جي نظرئي کي تسليم ڪري ٿي. ان هيٺ ڀارت سان واپاري، اقتصادي ۽ تمدني تعاون ۽ ميل جول جي موقعن ۾ اضافو ٿيندو. ان سان پاڪ ڀارت سرحد تي ڇڪتاڻ ختم ٿي ويندي ۽ ان سلسلي ۾ نرم رويو اهڙي طرح اپنايو ويندو، جيئن ڪينيڊا ۽ آمريڪا اپنائي رکيو آهي.

ايم آر ڊي علائقائي اقتصادي لڳ لاڳاپن جي نظرئي کي به عملي جامو پهرائڻ جي خواهشمند آهي. اقتصادي تعاون جي لاءِ ان جو علائقائي ڍانچو ASEAN جهڙو هوندو. ايم آر ڊي ڇڪتاڻ ختم ڪرڻ ۾ مستقبل جي ڪنهن به پارٽيءَ جي حڪومت جي ڊگهي مدي واري حڪمت عملي کان سواءِ لاڳاپا بهتر بنائڻ جي لاءِ ڀارت جي مڙني تجويزن کي لاڳو ڪرڻ جي لاءِ آماده هوندي.

ڪشمير جي متعلق ايم آر ڊي جو نظريو شملا ٺاهه جي مطابق هوندو ۽ ان سان گڏ هيءَ فلسطينين، افغانن ۽ خود پاڪستانين جي پنهنجو فيصلو پاڻ ڪرڻ واري مقصد جي حمايت ڪندي.

ايم آر ڊي آمريڪا، برطانيه، جپان، اولهه جرمني، فرانس، ڪينيڊا، آسٽريليا جهڙين وڏين وڏين طاقتن ۾ بين اولهه جي ملڪن سان سياسي، اقتصادي ۽ تمدني لاڳاپا برقرار رکڻ جي لاءِ قدم کڻندي. جيڪڏهن پاڪستان پنهنجي حدن کان ٻاهر ڪو به فوجي يا نيم فوجي ٺاهه ڪندو ته ان کي قلم جي هڪ نوڪ سان منسوخ ڪيو ويندو. جيستائين چين جهڙن سوشلسٽ ملڪن جو

واسطو آهي ته انهن سان به سياسي، اقتصادي ۽ ڪلچرل لاڳاپا رکڻ جي لاءِ اهڙي طرح قدم کنيا ويندا ۽ انهن ۾ ڪنهن به مغربي طاقت جي مفاد تي حرف اچڻ نه ڏنو ويندو.

ايم آر ڊي معقول حد تائين اڻ وابستگيءَ واري پاليسي اپنائيندي. هوءَ عوام جي مڙني آزاديءَ جي تحريڪن جي حمايت ڪندي.جتي سامراجي نوآبادياتي نظام قائم آهي، هو اهڙي هر قسم جي نظام جي مخالفت ڪندي. هوءَ اسرائيل جي جارحانه نوآباديت جي مذمت ڪري ٿي ۽ فلسطينين ۽ ٻين عرب ملڪن جي مقصدن جي حمايت ڪري ٿي، جيڪي اسرائيلي پيرن هيٺان دٻيل آهن. ايم آر ڊي اسلامي ملڪن جي اداري (او آءِ سي) جي هڪ پيرو ٻيهر حمايت ڪري ٿي ۽ اسان جو اهو مؤقف آهي ته يروشلم جي مقدس جڳهن کي يهودين جي قبضي مان آزاد ڪرايو وڃي.

ايم آر ڊي گهٽ ترقي يافته ۽ بنيادي شيون پيدا ڪندڙ ملڪن سان ٿيندڙ ناانصافي ۽ موجوده بين الاقوامي اقتصادي نظام جي طريقيڪار کي ناجائز قرار ڏئي ٿي. هوءَ ان ڳالهه کي تسليم ڪري ٿي ته نيو انٽرنيشنل اڪانومڪ آرڊر (اين آءِ او) وقت جي سڀ کان وڏي ضرورت آهي ۽ مذڪوره آرڊر کي تسليم ڪري ٿي ۽ 77ع ۾ اڀرندڙ ملڪن جي گروپ کي تعاون ڏيڻ ۽ سندن مقصدن کي سگهه ڏيڻ جو واعدو ڪري ٿي.

<u>پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو ڊگهي مدي وارو پروگرام</u>

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي موجوده صدر ۽ ان جي هڪ سرگرم ڪارڪن جي حيثيت سان ٻيهر چونڊون وڙهڻ جي لاءِ مان پارٽيءَ کي هيٺين ڊگهي مدي واري پاليسي اپنائڻ جي لاءِ سفارش ڪريان

ٿي، ان پروگرام هيٺ اسان جي پرڏيهي پاليسي هيئين هوندي:

پاڪستان جون سڀ پاليسيون اڻ وابستگيءَ واري رهنماءَ اصول تي ٻڌل هونديون. پاڪستان جي متعلق اسان ڪنهن به وڏي طاقت طرفان ڪيل سلامتيءَ جي قدمن ۾ شرڪت کان پاسو ڪنداسين. اسان جو ملڪ ڪان ٻاهر يا ڪنهن به ٽين ملڪ جي خلاف ٿيندڙ فوجي يا نيم فوجي قدمن سان ڪو به واسطو نه هوندو.

ڪنهن به ٻاهرين طاقت کي فوجي اڏا قائم ڪرڻ جي اجازت نه ڏني ويندي. ان ۾ ٽين ملڪ جي متعلق اليڪٽرانڪ جي ذريعي معلومات حاصل ڪرڻ يا جاسوسي ڪرڻ جا قدم به شامل هوندا. نه ئي پاڪستاني فوج کي ملڪ کان ٻاهر جنگي خدمتون سرانجام ڏيڻ جي لاءِ موڪليو ويندو. سواءِ ان جي جو ڪنهن پاڙيسري امن پسند ملڪ کي فوجي استاد مهيا ڪري ۽ ملڪ کان ٻاهر تربيت جي لاءِ فوجي آفيسر روانا ڪيا ويندا.

ان پاليسيءَ هيٺ پاڪستان پنهنجن ظاهري يا ڳجهي طور ڪيل انهن معاهدن جو جائزو وٺندو، جن هيٺ پاڪستان ڪنهن ٻئي يا طاقتور گروهن جي خلاف فوجي ڪارروائي ڪرڻ ۾ شريڪ آهي. خاص طور تي 1954ع جي پاڪستان آمريڪا جي گڏيل سلامتيءَ واري ٺاهه ۽ 1959-1981ع ۽ 82ع جي معاهدن جو جائزو ورتو ويندو. ته جيئن يا ته انهن تي نظرثاني ڪئي وڃي يا انهن کي منسوخ ڪيو وڃي، ته جيئن پاڪستان اهڙي ڪنهن به معاملي ۾ ملوث نه ٿي سگهي، جنهن سان ٽئين ملڪ جي خلاف آمريڪا جي شرڪت سان پاڪستاني فوج يا نيم فوجي دستا حملي ۾ استعمال ڪيا وڃن. اهڙن مڙني مقصدن، اسڪيمن يا وابستگين کان پاسو ڪيو ويندو.

ان جو مطلب اهو ناهي ته اسان آمريڪا

سان پرامن ۾ غير فوجي سياسي ۾ اقتصادي تعاون نه ٿا چاهيون. اسان دنيا جي ان طاقتور ۾ خوشحال جمهوري ملڪ کان ڪافي رسد حاصل ڪرڻ جي لاءِ تيار هونداسين.

اهو ئي رويو مڙني معاهدن، ٺاهن ۾ انتظامن سان اپنايو ويندو. جنهن ۾ هر هڪ ملوث طاقت شامل آهي. ان ۾ ڪنهن وقت ڪيل سينٽو ۾ سيٽو جا معاهدا به شامل آهن. جن جي لاءِ گڏيل سلامتيءَ جا ٺاهه يا معاهدا ڪيا ويا هئا. اهو ئي اصول جي سي سي يا ڪنهن ٻئي ملڪ سان ڪيل ٺاهن يا معاهدن تي به لاڳو ٿيندو.

ڪو به پاڪستاني سپاهي جهازي، هوابازي، پيرا ملٽري فوج يا نيم فوجي ڪردار ادا ڪرڻ جي لاءِ ٻاهر نه موڪليو ويندو، جنهن هيٺ هو ڪنهن ٻي طاقت جي سلامتيءَ جي اسڪيمن يا انتظامن ۾ ملوث ٿي سگهي. ان ۾ مڊلنڪ ۾ برائيٽ اسٽار وغيره جهڙيون فوجي مشقون به شامل آهن. پاڪستاني فوجي آفيسرن جي ننڍن ننڍن دستن کي ٻين کي ٽريننگ ڏيڻ يا پاڻ ٽريننگ وٺڻ جي لاءِ ٻاهرين ملڪن موڪليو ويندو، پر ڪنهن به فوجي يا نيم فوجي فارميشن کي پارليامينٽ جي توثيق کان سواءِ فرض سرانجام ڏيڻ لاءِ پرڏيهه نه موڪليو ويندو.

پاڪستان پنهنجن پاڙيسرين سان دوستانه لاڳاپا رکڻ وارن قدمن تي خاص ڌيان ڏيندو. پاڪستان پيپلز پارٽي پارت سان پرامن دوستي ۾ گڏيل ميل جول ۾ تعاون برقرار رکڻ لاءِ معاهدو خوشيءَ سان قبول ڪندي. قدرتي طور تي ان ۾ هڪ ٻئي تي جارحانه ڪارروائي نه ڪرڻ جا نقطا به شامل آهن. حقيقت ۾ ان ڳالهه تي وڏيڪ زور ڏنو ويندو ته ان معاهدي جي نوعيت جنوري 1963ع جي خاص فرانڪو جرمن معاهدي جهڙي هجي. آئنده قائم ٿيندڙ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت افغانستان سان به اهڙو ئي ٺاهه ڪندي.

پاڪستان پيپلز پارٽي، چين سان دوستانه لاڳاپا رکڻ کي خاص اهميت ڏئي ٿي، پر ان جو مقصد ڀارت يا روس جي خلاف بغض جو جذبو بيدار ڪرڻ ناهي. جيڪڏهن روس ۽ چين متفق هجن ته اسان پنهي سان يا فقط هڪ سان اهڙو ناهه ڪرائڻ جي لاءِ تيار آهيون.

ڏکڻ ايشيا ۽ علائقائي تعاون کي اسان پنهنجي مڪمل مدد فراهم ڪنداسين. اهو تعاون مڙني ميدانن ۾ ڪري سگهجي ٿو. گڏيل پوزيشن قائم ڪرڻ جي لاءِ سياسي ڳالهه ٻولهه ئي ان جو مقصد آهي. ان ڪان سواءِ ڏکڻ ايشيا جي مڙني ملڪن ۾ اقتصادي تعاون اچا وڏيڪ وسيع پيماني تي هجي. گڏيل ڪلچر جي ڏي وٺ ۾ اضافو ان جو مقصد آهي. پاڪستان پيپلز پارٽي ڏکڻ ايشيا ۾ منظم ڪيل اي اي سي جهڙن ادارن سان گڏجي ڪم ڪندي.

افغانستان جو حق ڏکڻ ايشيا سان وابستگيءَ سان وڏيڪ آهي. علائقائي تعاون ڏيندڙ ادارن ۾ افغانستان جي شرڪت کي خوش آمديد چيو ويندو.

پاڪستان پيپلز پارٽي، ڏکڻ ايشيا جي عوام جي استحڪام واري تحريڪ ۾ ميزباني وارا فرض سرانجام ڏيندي. ته جيئن جمهوري، سياسي، سماجي انصاف، باهمي مذهبي رواداري ۽ روشن خيالي وارن قدمن کي سگهه ڏني وڃي ۽ انهن جي موزون طور تي تشهير ٿئي. ان ڪان سواءِ مذهبي ظلم پسندي، جاگيرداري، فوجي يا فاشست آمريت جو ڄمي ڪري مقابلو ڪيو وڃي.

پاڪستان ٻه اسلامي نظرين جو قائل آهي ۽ اهي ئي سندس ميراث آهن. هو اقتصادي ۽ تمدني ميدانن ۾ اتر اولهه ۾ ڏکڻ ايشيا جي اسلامي ملڪن سان گهرا رابطا قائم ڪندو. اهي رابطا ڪنهن ٻئي ملڪ جي اندرين معاملن ۾ عدم

مداخلت جي پاليسي تي ٻڌل هوندا. پر پاڪستان ڏکڻ اولهه ايشيائي ملڪن جي گروپ بندي ۽ انهن جي سياسي سلامتيءَ جي ڪنهن به اسڪيم ۾ ملوث نه ٿيندو.

پاڪستان او آءِ سي ۾ پنهنجي رڪنيت برقرار رکندو، پر هو ان سان گڏ ان ڳالهه جو به خيال رکندو ته هي ادارو عوامي سطح تي فلاح ۽ بهبود، تمدني ڏي وٺ، اقتصادي ترقي جا قدم کڻندو رهي، نه هي ادارو مطلق العنان بادشاهن ۽ آمرن جي ڪلب بڻجي رهجي وڃي. ان اداري کي
مضبوط ۽ توانو رکڻ جي لاءِ پاڪستان پيپلز پارٽي روس، چين ۽ ڀارت کي به ان ۾ رڪنيت قبول ڪرڻ جي دعوت ڏيندي. جيستائين ڀارت جو تعلق آهي ته ان کي هندستاني مسلمانن ۽ ڀارت پاڪستان جي اڪثريتي طبقي جي وچ ۾ پيدا ٿيل ذهني ۽ دلي مفاصلن کي ختم ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ گهرجي. آخر انڊونيشيا کان سواءِ او آءِ سي جي ڪنهن به ميمبر ملڪ ۾ مسلم آبادي ڀارت کان وڌيڪ ڪٿي بئي هنڌ ناهي.

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت ڏکڻ ايشيا ۾ هر اعتبار کان هٿيارن ۾ گهٽتائي تي زور ڏئي ٿي. اندروني طور تي امن ۽ استحڪام واري ڏکڻ ايشيا جي قيام تي زور ڏيڻو آهي، ته جيئن پاڻ ۾ هم آهنگي برقرار رهي، هيءَ حڪومت نه ٿي چاهي ته هي ڪنهن وڏي فوجي طاقت جو مرڪز بڻجي وڃي ۽ ايشيا جي بين علائقن ۾ پنهنجو توازن برقرار رکڻ جي لاءِ قدم کڻي، جن ۾ ڏکڻ اولهه ۽ ڏکڻ اوڀر جا ايشيائي ملڪ شامل آهن. اسان ان ڳالهه تي زور ڏيون ٿا ته ڏکڻ ايشيائي ملڪن جي افرادي قوت خام مال، مشينن ۽ ڪاريگرن تي ٻڌل ذريعن کي پرامن مقصدن جي لاءِ استعمال ڪيو وڃي. جيئن ڪروڙين غريب ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي جو معيار بلند ٿي سگهي.

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو هندي وڏي سمنڊ

۾ وڏين طاقتن جي وڌندڙ دشمنيءَ سان ڪو به واسطو ناهي. خاص طور تي آمريڪا، روس، برطانيه، فرانس، چين ۽ ٻين ملڪن جي مضبوط ساموندي دستن جي موجودگيءَ ۾ نئين يو ايس سينٽرل ڪمان ۾ پنجين ٻيڙي جي تخليق ڌيان ۾ رکڻ جهڙي آهي. هٿيارن جي حاصلات جي ڊوڙ سان هن سمنڊ جي ڪنارن تي رهندڙ لاتعداد مزدورن لاءِ خطرو پيدا ٿي ويو آهي، چاڪاڻ جو هي طاقتون ڪاري پاٽيءَ جي لاءِ نه وڙهي رهيون آهن، پر ڪين ته ساموندي معدنيات گهرجي. جيڪڏهن ان خطري کي منهن نه ڏنو ويو ته ڏکڻ ايشيا جي ذريعن کي ضايع ڪرڻ وارن قدمن سان ڪٿي هتي هڪ ٻيو طاقتور مرڪز نه بڻجي وڃي. هي پاڻ هرتو شڪست جو طريقو آهي، هن هيتري غريب ۽ پوئتي پيل علائقي ۾ هٿيارن جي ڊوڙ جي ذريعن کي خرچ ڪرڻ سان غربت وڌيڪ وڌندي ۽ اهڙي طرح هي علائقو وڌيڪ ڪمزور ۽ نستو ٿي ويندو. صرف خوشحال روشن دماغ آزادي جا خواهشمند ۽ پنهنجي آزادي جي تحفظ جا خواهشمند ماڻهو ئي غير ملڪي فوجي طاقتن جي ڌمڪين جو منهن ٽوڙ جواب ڏئي سگهن ٿا. ۽ ڪين مقامي ادارا ۽ نوآبادياتي نظام قائم ڪرڻ کان روڪي سگهن ٿا.

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي هٿ هيٺ پاڪستان ڪنهن به قيمت تي پنهنجا ڪارائتا ذريعا، ڪو به لاڀ نه ڏيندڙ فوجي اڏن جي تعمير تي ضايع نه ڪندو. جڏهن ته عوام انتهائي غربت واري حالت ۾ زندگي گذاري رهيو آهي. اسان اهو ڪافي حد تائين ڏسي ورتو آهي ۽ اسان کي اهو معلوم ٿي ويو آهي ته اهي فوجي اڏا ڪيترا بي مقصد ۽ بي لاڀ آهن. غريب ملڪن ۾ فوجي اڏن جي تعمير ۽ فاشسٽ آمريت کي اسان کي هٿيارن جي ڊوڙ کان ٻاهر ڪڍڻو آهي ۽ ٻين ٻاهرين طاقتن کي به ان ۾ شريڪ ڪرڻو آهي.

پاڪستان پيپلز پارٽي جي هٿ هيٺ پاڪستان وڏي تيزيءَ سان فوجي اسٽيبلشمينٽ ۽ گهٽتائي ڪندو. اسان ڪي آرمي جون ڪجهه ڊويزنون، ايئر فورس جا ڪجهه اسڪواڊرن ۽ معمولي نيوي جي ضرورت آهي، جيڪا جديد ٽيڪنالاجيءَ ڪي برقرار رکي سگهندي.

اسان جي پرڏيهي پاليسي جو خاص مقصد اسان جي عوام جي اقتصادي ۽ تمدني ترقي کي بهتر کان بهتر منزل تي پهچائڻو آهي.

پاڪستان هر وڏي طاقت سان پرامن اقتصادي ۽ ڪلچرل لاڳاپن ڪي لبيڪ چوندو. اهي لاڳاپا ۽ تعاون برابريءَ ۽ هڪ ٻئي جي معاملن ۾ عدم مداخلت جي پاليسيءَ تي ٻڌل هوندا.

پاڪستان پيپلز پارٽي دنيا جي استحصال سٽيل عوام ۾ استحڪام پيدا ڪرڻ جي قائل آهي. ان ۾ اسان جا ايراني ڀائر به شامل آهن. اسان اقتصادي، سماجي ۽ سياسي آزاديءَ جي مقصد جي لاءِ ڪئي ويندڙ هر جدوجهد ۾ سندن مدد ڪنداسين. اسان مڙني جابرن ۽ جاگيردارن، غير ملڪي سامراجين جي پٺوئن، مقامي سول ۽ ملٽري نوڪرشاهي نظام جي ڪارڪنن ۽ هر قسم جي سامراجيت ۽ نوآبادياتي نظام جي خلاف آواز بلند ڪنداسين. ته جيئن ڏاڍ ۽ ڍڪاءَ تي فتح حاصل ڪئي وڃي.

جيستائين ڪلاسيڪي نوآباديت يا لينن جي تشريح ٽيل سامراجيت جو واسطو آهي، اسان سڄي دنيا جي ڏاڍ سٽيل عوام ۾ استحڪام جي لاءِ جدوجهد ڪنداسين. پوءِ چاهي اهو فلسطيني عوام هجي يا ڏکڻ ايشيا جا ماڻهو يا لاطيني آمريڪا يا آفريقا يا ايشيا جو اقتصادي طور تي استحصال سٽيل عوام هجي. عالمي طور تي سامراجيت جو خاتمو ڪرڻ واري عوامي تحريڪ ڪي مقامي، سماجي، اقتصادي ۽ سياسي آزادي جي پروگرامن

جي ذريعي سگهه بخشڻ اسان جو نصب العين هوندو.

پاڪستان پيپلز پارٽي نئين بين الاقومي اقتصادي نظام (نيو انٽرنيشنل اڪانومڪ آرڊر، اين آءِ اي او) جي نظرئي کي تسليم ڪري ٿي. ان جو خيال آهي ته اهو نظام فقط يو اين يا ڪنهن ٻئي اداري ۾ نهراءُ منظور ڪري آڻي نه ٿو سگهجي، هيءُ ته صرف هڪ طرف سڄي دنيا ۾ شديد عوامي تحريڪ جي ذريعي ئي آڻي سگهجي ٿو. ۽ ٻي، ٽين دنيا جي منفرد حڪومتن جي ڪارروائي ۾ گڏيل اقتصادي تعاون جي ذريعي آڻي سگهجي ٿو. خاص طور تي علائقائي ادارا ان ۾ نمايان ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا. پراڻي نظام وارو آرڊر هڪ ڏينهن اندر پنهنجو بسترو گول ڪري اين آءِ آر کي جڳهه نه ٿو ڏئي سگهي. اين آءِ آر ته آهستي آهستي پر مستحڪم انداز ۾ اڀري رهيو آهي. هي دنيا جي مختلف حصن ۾ پکڙجي رهيو آهي. اها ڪيفيت ان وقت تائين برقرار رهندي، جيستائين هو قديم آرڊر يعني پراڻي نظام تي ڇانئجي نه ٿو وڃي.

باب ستون

تڪڙو سياسي ڪم

اسان جو مقصد عوام ڪي متحرڪ ڪرڻو آهي. ڪين پنهنجا ڪسيل حق ييهر ملڻ گهرجن. اقتدار هٿياربند فوج جي سينئر آفيسر طبقي ڪان ڪسيو وڃي.

ان مقصد جي لاءِ آزاديءَ جو مٺ جيترن ماڻهن ڪي احساس ٿي ويو آهي. اهي ماڻهو عوام جي رهنمائي ڪندي فوجي حڪمران ٽولي جي خطرناڪ چالن ڪي شڪست ڏيڻ لاءِ جدوجهد □ مصروف آهن، فوجي حڪمران سياسي طور تي سجاڳ پارٽين □ نفاق جو ٻج ڇٽڻ جي ناپاڪ سازش سٽي رهيا آهن. ان ڪري عوام اهو سڀ ڏسي جوش □ اچي رهيو آهي. فوجي ٽولي جا حوصلا خطا ٿي رهيا آهن. ان ڪري امر حڪمران بي حس ٿي چڪا آهن. جنرل ضياءُ الحق ساجي ڏر جي سياسي پارٽين ڪي رشوتون ڏئي □ جيڪي ماڻهو عوام جي حقن لاءِ آواز بلند ڪرڻ جي دعوى ڪري رهيا آهن، ڪين خريد ڪري پنهنجو مقصد ماٺي رهيو آهي. عوام جي بي حسي □ سندن سياسي بي پرواهي، هن حڪومت جي وجود جي

ڪافي حد تائين ذميوار آهي.

جيڪو به جمهوريت پسند سوشلسٽ آهي، اهو هڪ جهنڊي هيٺ متحد ٿي وڃي، هو ڪهڙيءَ به پارٽيءَ سان لاڳاپو رکندڙ هجي، ان تي ڪو به بحث ناهي. حقيقي طور تي مان پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي ڳالهه ڪري رهي آهيان، جنهن جي مان هن وقت سربراهه آهيان. منهنجي پارٽي انهن ماڻهن جي پارٽي آهي، جن کي هر قسم جي استحصال کان نفرت آهي. اهو استحصال پوءِ چو نه فوج جو هجي. زميندارن جو هجي، سرمائيدارن جو هجي يا وڏن واپارين جو هجي يا مختلف ڪارخانيدارن جو هجي. عوام انهن کان به نفرت ڪري ٿو جيڪي اسلامي عقيدن نظرين جو مدي خارج گنل پينل مال خوبصورت نعرن جي پاڪيٽ وڪرو ڪرڻ جي عمل مصروف آهن. اسان جي پارٽي غير اسلامي يا اسلام مخالف پارٽي نه آهي. اسان جو محبوب رهنماءُ جناب ذوالفقار علي ڀٽو مرحوم اڪثر فرمائيندو هيو ته؛ ”اسان حقيقي اسلامي جذبي، عقيدن نظرين جي ترجماني ڪيون ٿا.“ اسان کي ان جو نعرو ياد ڪرڻ گهرجي.

اسان جي سياست جمهوري آهي، اسان جي معيشت سوشلسٽ آهي اسان جو دين اسلام آهي. ان جي باوجود مان مڙني پاڪستانين کي اها اپيل ڪريان ٿي ته هو يا ته پاڪستان پيپلز پارٽيءَ شريڪ ٿين يا ان ڳالهه جي وضاحت ڪن ته عوامي حقن جي بحاليءَ جي لاءِ آئينده ٿيندڙ جدوجهد صرف پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي جهنڊي هيٺ ڪئي وڃي. مان ڪليل دل سان تسليم ڪريان ٿي ته اهڙا ڪيترائي انسان جمهوريت پسند سوسلسٽ به آهن، جيڪي ماضيءَ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ سان گڏ نه هيا هو اج به ان شامل ٿيڻ جي لاءِ تيار نه آهن. ماضيءَ جي دشمني سندن راهه رڪاوٽ هوندي. مون کي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ کي انهن افسوسناڪ غلط

فهمين تي ڏک آهي، پــر اج خطــرو وڌيــل آهي. خوفناڪ حالتون واضح آهن □ ان موقعي تي اچو ته اسان سڀ خبردار ٿي وڃون. بعـد □ پنهنجـو پـاڻ □ جهڳڙا نبيرڻ جو ڪافي وقت هوندو. پاڪستان پيپلز پارٽي پنهنجي تقدير هرهڪ جمهـوريت پسـند سـان وابستا ڪري ڇڏي آهي. پوءِ اهو چاهي سوشلسـٽ هجي يا غير سوشلسٽ. ان اتحاد جو اسان جو هڪ خاص مقصد آهي. اسان ڪي سينئر فوجي آفيسـرن طرفان مڙهيل هيبتناڪ فاشسٽ آمريت ڪي پاڙئون پٽي اڇلائڻو آهي □ ان ڳالهه جو خيال رکڻـو آهي تـه اهڙي اقتدار جي هميشه جي لاءِ ڇيلهه ڇڀي ڪــري ڇڏڻي آهي.

ٻين لفظن □ اسان جـنرل ضـيا ڪي ان ڳالهـه جي اجازت نه ڏينداسين ته ان جي جاءِ تي ڪو ٻيــو جرنيـل اسـان مٿـان مڙهيـو وڃي. □ نـه ئي ڪنهن جرنيل جي طرفان ٻيهر ظلم □ جبر جي بازار گــرم ڪئي وڃي. اسان هن پيري يقين ڏيارڻ چـاهيون ٿـا ته عوام خود ميدان □ ايندو، پنهنجا نمائندا چونڊيندو □ ڪين ٻيهر ڪڏهن به دوکو نه ڏنو ويندو.

مان فقـط پنهنجي پـارٽيءَ جي جهنـڊي هيٺ متحـد ٿيڻ، مـڙني ميمـبرن □ آزاديءَ جي شـيدائين ڪي ئي نه پر ايم آر ڊي جي معمولي ڪــارڪنن ڪي به اپيل ڪري رهي آهيان. مان هن جهنڊي هيٺ غير مشروط طور ڪم ڪندڙن ڪان به قسـم وٺـان ٿي. مان چاهيان ٿي ته هر شخص پوءِ چو نه هو پاڻ ڪي سوشلسٽ سڏائيندو هجي يا جمهوريت پسـند، اهـو حلف ڪٽي □ پاڪسـتاني فـوج جي فاشسـٽ، ڏاڍ □ ڌهڪــاءَ جي خلاف جدوجهــد جي لاءِ ايم آر ڊي جي اپيل جو موثر جواب ڏئي.

گڏيل مقصد

اسـان جـو آخـري مقصـد پاڪسـتان □ پختـو جمهـوري نظـام قـائم ڪرڻـو آهي. ان □ ڪنهن بـه

ڦورو کي عوام کان سندن حق غصب ڪرڻ جو حق نه ڏنو ويندو. سڀني ماڻهن کي هميشه جي لاءِ حقيقي برابريءَ وارا حق حاصل هوندا. فقط ڪاغذ جي ٽڪري تي تحرير لکي ڇڏڻ ڪافي ناهي، پر ان جي لاءِ ته سخت عملي جدوجهد جي ضرورت هوندي.

انساني حقن ۾ اسان هڪ طرف ته روائتي شهري آزادين، مثلن آزادانه طور تي تقرير، ملڪ ۾ ڪٿي به گهمڻ ۽ رهڻ، تحرير ۽ اشاعت، ڪنهن به مظاهري ۽ جلسي جلوس جي حق وغيره تي زور ڏينداسين. ته ٻئي طرف معمولي سماجي تحفظ به مهيا هوندو، جنهن ۾ روزگار جو حق به شامل آهي. هن ڀيري اسان کي ان ڳالهه جو به خيال رکڻو پوندو ته اهي حق فقط نمائشي نه هجن، پر انهن کي حقيقي معنى ۾ لاڳو ڪيو وڃي. ان لاءِ فقط ڳالهين جا ڳوٺ ٻڌڻ ڪافي نه هوندو.

ملڪ جي حڪومت عوام هلائيندو. جيڪڏهن ڪين فيصلي ڪرڻ جي قوت عطا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ته ان سان ڪين پنهنجو حقيقي ڪردار ادا ڪرڻ جو موقعو ملي ويندو. حڪومت جي طرف کان ڪا به سياسي ڪارروائي انجام ڏيڻ کان اڳ وقت بوقت عوام کان مشورو حاصل ڪرڻ ضروري آهي. انهن سياسي ڪارروائين ۾ قانون سازي به شامل آهي. اها سياسي ڪارروائي آسان هجڻ گهرجي ۽ ان کي عوام تي مڙهيو نه وڃي. پر ملڪ جي سڄي عوام کان ان جي تائيد حاصل ڪئي وڃي.

باقي قدمن جي لاءِ پارليامينٽ جي نگراني لازمي آهي. حڪومت جي رهنمائي ۽ ڪنٽرول اهڙي طرح ڪيو وڃي. اخبارن کي ان حد تائين آزادي حاصل هجي، جو هو هر قدم جو صحيح تجزيو ڪري سگهن ۽ ان تي تنقيد به ڪري سگهن. هڪ سوال اهو آهي ته اسلام، حڪومت ۽ انساني حقن بابت ڇا ٿو چوي. ان جو فيصلو عوام جي هٿ

□ آهي يا نه آهي. اها ڳالهه نه آهي ته اهو تڪراري فيصلو آهي. ها! حڪومت □ انساني حقن جو فيصلو عوام جي ئي هٿن □ آهي. اڄ هڪ آمر عوام تي ان بهاني ظلم □ جبر ڪري رهيو آهي ته هو اسلامي قانون لاڳو ڪري رهيو آهي.

اها الله تعالى سان سڌي سنئين گستاخي آهي. رب پاڪ قرآن شريف □ واضح طور تي چيو آهي ته ان فقط مسلمان کي نه پر انسان کي زمين تي پنهنجو خليفو بڻايو آهي، سڄي عالم انسان جي مفاد جو هو پاڻ (خليفو) ئي ذميوار آهي. □ انساني برابريءَ جي لاءِ خليفو ئي مجموعي طور تي عوام ڌانهن جوابدار آهي. جڏهن ته هن آمر عوام جا حق پائمال ڪيا آهن.

عوام ئي پنهنجن نوس قدمن سان اهو ثابت ڪندو ته الله تعالى پاڪستاني فوج جي سربراهه جنرل محمد ضياءُ الحق جي نالي ڪو به ڳجهو حڪم صادر نه ڪيو ته هو هڪ چونڊيل حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏي. پارليامينٽ منسوخ ڪري عوامي ادارن □ پارٽين کي ٽوڙي ڇڏي □ اسلامي جمهوريه پاڪستان □ عوام جا مڃيل حق لتاڙي ڇڏي، اسلامي جمهوري نظام جي جاءِ تي فوجي حڪومت قائم ڪري ڇڏي. □ اهو چوي ته هي اهو اسلامي نظام آهي، جنهن تي سڄي پاڪستاني عام راءِ متفق □ رضامند هئي. هي سڀ گستاخيون هاڻي مستقبل □ ختم ڪيون وينديون. اها ڳالهه واضح هجڻ گهرجي ته منهنجي چوڻ جو مقصد اهو نه آهي ته ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت هڪ مثالي حڪومت هئي. يا اسان ان کان اڳتي وڌڻ نه ٿا چاهيون. اها حڪومت هڪ مختصر مدي جي لاءِ اقتدار □ آئي هئي، □ اهو دور هڪ ڪڙي امتحان جو زمانو هيو. ان دوران غلطيون به ٿيون. پر اسلام سماجي تنظيم جي متعلق ڇا ٿو چوي. اهو سوال بحث کان الڳ آهي. اپريل 1973ع جي آئين □ قطعي طور تي ان

سوال کي حل ڪيو ويو هيو. باقي ڪيترا ئي مسئلا اسان جي سامهون هيا، شروعات کان عوام بي حساب تڪليفن جو شڪار هيو. اسان پاڪستاني عوام جي نمائندن جي ذريعي انهن مسئلن کي آهستي آهستي تجربن جي روشنيءَ، گهربل وسيلن ۽ موقعن جي مطابق حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

الله تعالى، جنرل ضيا کي پنهنجو خليفو بڻائي نه موڪليو آهي. ۽ نه ئي هو آئينده ڪنهن آمر کي پنهنجو خليفو بڻائي موڪليندو ته هو اعلى اسلامي قدرن ۽ نظرين کي خاڪ ۾ ملائي اسلام جي مٽي پليد ڪري ۽ عوام تي پنهنجو نام نهاد اسلام مڙهي. خدا ۽ عوام جي وچ ۾ ڪو ٽيون فريق نه هوندو آهي، مسلم عوام کي جمهوري طريقي سان خوداراديت جو حق ڏيڻ ئي صحيح اسلام آهي.

اسلام جو ان کان بهتر سماجي ۽ سياسي ڪردار ٿي نه ٿو سگهي. پاڪستان پيپلز پارٽي ۽ يونائيٽيڊ ڊيموڪريٽڪ فرنٽ (1973ع وارو يو ڊي ايف) ۽ ان کان پوءِ پاڪستان نيشنل الائينس (1977ع وارو پي اين اي) هر واري ان موقف تي رضامند ٿيا. ان جي معنى اها ٿي ته پاڪستان جون سڀ سياسي پارٽيون اسلام جي مڪتبه فڪر جي مطابق هم خيال ٿي ويون آهن ۽ هنن سڀ قدم گڏيل رضامنديءَ سان کيا ۽ ان تي هم خيال پارٽين ۾ ڪنهن به قسم جو ڪو جهڳڙو به نه هيو.

هڪ نظام جو بنياد

ان مقصد کي عملي جامو 1973ع جي تسليم ٿيل آئين هيٺ ئي پهرائي سگهجي ٿو. هي آئين هڪ سياسي منصوبي هيٺ مرتب ڪيو ويو هيو. ان تي شروعاتي طور تي اتفاق ڪيو ويو هيو. هي آئين صحيح آزاد سياست کي لاڳو ڪرڻ جا قدم مهيا ڪندو. ان آزاد سياست جو قيام عوام ۾

حڪومت جي ذريعي عمل ۾ ايندو. اهو ئي هن نظام جو بنياد آهي.

سياست جو ڪهڙو تصور هوندو، ان جي متعلق پيشن گوئي نه ٿي ڪري سگهجي. تمدني ترقي جا موقعا گهٽجي رهيا آهن. انهن جي فراهمي تي ڌيان ڏنو ويندو. طبقاتي عدم توازن ۾ بهتري آندي ويندي. روشن خياليءَ جي ذريعي سماجي برائين ۾ خرابين جو خاتمو آندو ويندو. خاص مقصدن ۾ هڪ اهم مقصد سياسي تعليم ۾ مسلسل عوامي ڪارروائي به شامل آهي، ته جيئن آئينده ڪنهن به آمر ڪي جمهوري نظام جون ڌجيون اڏائڻ ۾ ڏاڍ ۾ ڏهڪاءَ وارو نظام قائم ڪرڻ جي ڀيهر ڪڏهن به جرئت نه ٿئي. ڪنهن هٽلر شاهي فاشسٽ پارٽيءَ ڪي اقتدار سنڀالڻ يا اوچتو فوجي انقلاب جي نوبت نه اچي. مفاد پرست عنصرن جي ذريعي جمهوري نظام جو تختو اونڌو ڪرڻ جي خلاف گارنٽي ڏيڻ جو مطالبو به ڪيو ويو آهي.

ڪاغذ جي ٽڪري تي اهڙي گارنٽي ڏيڻ بي مقصد آهي. 1973ع جو آئين به هڪ اهڙي ڪوشش هئي پر هاڻي ڪجهه به حاصل نه آهي. حقيقي گارنٽي ته لوهه جي سانچي ۾ مڙهيل هجي. اها گارنٽي عوام جي چوڪسيءَ تي ٻڌل هوندي آهي ته جيئن هو ڪنهن دوکي ۾ ڪوڙ سان پنهنجا حق غصب ڪرڻ واري ڪنهن به قدم کان انڪار ڪري. جيڪڏهن اهڙي معمولي ڪوشش به ڪئي وئي ته گهٽين ۾ چوواٽن تي سڌو سنئون عوامي ڪارروائي سان آمرن جو مقابلو ڪيو ويندو.

عوامي حڪومت جي پروگرامن جي قطعي منظوري هاڻي طئه ٿي چڪي آهي. جيڪڏهن ڪنهن ايندڙ آمر عوامي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ان جو نتيجو عوامي بغاوت جي شڪل ۾ سامهون ايندو. ان ٽڪراءِ جي

خوني هجڻ جو بـه انديشـو آهي. صـرف باشـعور ۽ پختـو عـزم رکنـدڙ مـاڻهو جيکي آزاد ۽ خودمختيـار حکـــومت جي قيـــام جـــا خواهشـــمند آهن، هک جمهـوري نظـام جي منظـوري ڏئي سـگهن ٿـا. ان منظوري جو سلسلو هميشه برقرار رهڻ گهرجي.

هيءَ گــارنٽي ٻن خطــرن کي منهن ڏينــدي. پهريون اهو ته عوام جا شـهري حـق کـا نـام نهـاد مضبوط يـا سـذارا پسـند حکـومت نهـايت مختصـر کـري پيش کـري سـگهي ٿي يـا انهن اصـولن کـان انحـراف کـري سـگهي ٿي. اهـو خطـرو مـڙني تي واضــح آهي ۽ ان جي خلاف تحفــظ جي ضــرورت آهي. ان کـان فقـط سـجاڳ ۽ چـوکس عـوام جي ذريعي ئي بچاءُ ٿي سگهي ٿو. مـاڻهو ان ڳالهــه جــو خيال رکي سگهن ٿا ته گهٽين ۾ بغاوت ٿيڻ يا خــون جون نديون وهڻ جي خوف کان عــوامي آزادين تي راتاهو هڻڻ نه ڏنو ويندو.

قومي اتحاد کي خطرو

ٻيو خطرو قومي اتحاد کي پيش اچي سـگهي ٿو. مان ڏٺو آهي ته مڙني نظرين ۽ خيالن جا ماڻهو ان ڳالهه سان متفق آهن ته فـوجي آمـريت قـومي اتحــاد کي پائمــال کــري رهي آهي. فقــط حقيقي معنى ۾ کم کندڙ جمهوري نظام ئي عوام منجهــه اسـتحکام آڻي سـگهي ٿـو. 1970ع ۽ 1971ع جي چونڊ مهمن ۾ جن ماڻهن کنهن پارٽيءَ جي لاءِ کم کيو، انهن کي ياد هونـدو تـه سـخت ۽ کـٽر جـذبن جي اظهار جي باوجود قـومي اتحـاد برقـرار رهيـو. ٻنهي مــوقعن تي قــومي يکجهــتي جــو احســاس مضبوط کان مضبوط ٿيندو رهيو. 1977ع ۾ پي اين اي پاکستان پيپلز پارٽيءَ جي خلاف تحــريک هلائي ته ان وقت به قومي اتحاد کي کــو خطــرو موجــود نه هيو. پر اڄ اها کيفيت نه آهي.

چو؟

چاڪاڻ تہ مختلف مقامي عنصر ڪنهن فيصلي ڪندڙ لمحي يا سياسي ڪوشش ۽ ڪو بہ حصو ڏيڻ ڪان انڪاري رهيا آهن. جيڪا ڳالهہ قومي اتحاد جون ڏچيون اڏائڻ جي برابر آهي. عوام جي مڪمل شرڪت جو تحفظ ۽ هر قسم جي آزادي مان حقيقي فائدو، هر قسم جي گارنٽيءَ جو اڻ ٽٽ جزو آهي. اسان ان جي جستجو ڪري رهيا آهيون ۽ اسان ان کي حاصل ڪري سگهون ٿا.

دراصل حقيقي ضرورت ان ڳالهہ جي آهي ته ڪجهه بلوچ ۽ سنڌي ليڊر حقيقي طور تي نئين پختي سماجي ۽ قومي معاهدي جو مطالبو ڪري رهيا آهن. سندن ڏک، مايوسيءَ ۽ محروميءَ کي سمجهي سگهجي ٿو. چاڪاڻ تہ هو ڪن خاص حالتن سان منهن مقابل آهن ۽ ساڻن انتهائي بدسلوڪي ڪئي پئي وڃي.

هي موقعو پراڻيون قبرون کوٽي مردا ڪڍڻ ۽ غلط فهمين ۽ الزام تراشين جو نہ آهي. اهي غلط فهميون ختم ڪرڻ جا اسان وٽ اڄا تائين موقعا آهن. اسان کي قوميت واري سوال کي منهن ڏيڻو آهي. جيڪڏهن سرحد، سنڌ ۽ بلوچستان جا اسان جا پائر ۽ پينرون قوميت واري سوال کي اولين ترجيح ڏين ٿا تہ اسان کي هڪدم ان کي ضروري تصور ڪندي، ان تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. ان ۽ ڪنهن به قسم جي مڪاري يا چالاڪي نہ ٿيڻ گهرجي. هڪ حقيقي جمهوري ۽ اشتراڪي ڪامن ويلٿ ۽ ذاتي غرضن ۽ مطلب پرستيءَ جو ڪو بہ عمل دخل ٿي نه ٿو سگهي. اصل ۽ برابريءَ تي ٻڌل هڪ حڪومت قائم ڪرڻ کان اڳ هڪ صوبي جي طاقت ۽ رعايتن کي ختم ڪرڻو پوندو. ان ڪري قوميت ۽ صوبائي خودمختياري جي ان سوال کي حل ڪرڻ ۽ ڪنهن اعتراض جي ضرورت نہ ٿي رهي، جيتوڻيڪ گارنٽيءَ جو سوال بہ سامهون اچي ٿو. مان اها ئي ڪوشش ڪئي

آهي ته ڪنهن ڳالهه جي تحريري منظـوري ڏيڻ بي معنى آهي. غرض مند ماڻهن جـو گروهـه حڪـومت جو تختو اونڌو ڪري سـگهي ٿـو، جـيئن هيـل تـائين ٿيندو آيو آهي. (1973ع جي آئين سـان بـه تـه ايئن ٿيـو) ضـرورت ان ڳالهـه جي آهي تـه مفـاد پرسـت ماڻهن جي طاقت کي نستو ڪـرڻ جي لاءِ عـام راءِ هموار ڪئي وڃي اهڙن ماڻهن کي ڪيفر ڪـردار تائين پهچايو وڃي. ننـڍين قـومن جـو نـه پـر سـڀني پاڪستانين جو اهو مسئلو آهي.

جيڪڏهن هڪ ڀيرو مفاد پرسـتن جي گروهـه کي ٽوڙيو وڃي، جيڪو اسان جو سڀ کـان پهريـون مقصد آهي، ته پوءِ سـڀ حـالتون بـدلجي وينـديون. هڪ برابريءَ واري سماج ، مـوقعن جي برابـريءَ جي بنياد تي فراهمي جو يقين ڏياريو وڃي ٿو. انهن ٻنهي قدمن کي عملي جـامو پهـرائڻ جي لاءِ اسـان تڪڙا قدم کڻنداسين. سڀني کي روزگـار مهيـا ڪيـو ويندو ته جيئن هيٺين سطح تائين عوام به جمهـوري نظام حقيقي معنى شامل ٿي سگهي. صوبائي خودمختياري جي ڏس ته اهو چئي سگهجي ٿو ته ان ڪيفيت کي ڪٽي جيڪڏهن هو چـاهين تـه سـڄو معاملو حل ڪري سگهن ٿا.

هڪ تڪڙو پروگرام

پر اڄو ته اسـان پنهنجن تـرجيحن جـا اختيـار حاصل ڪرڻ جي به ڳالهه ڪريـون. ان مـرحلي تي ڪيترائي آئيني سوال نئين سر اڀاريا وڃن ٿـا. مفـاد پرسـت مــاڻهو اقتــدار آهن هــو ”ويڙهــايو حڪومت ڪريو“ جي چال هلي رهيا آهن. ان سوال کي شروع ڪرڻ سان ڪيترا ئي تڪرار اٿي پوندا ان سان آمرن کي موقعو ملي ويندو. اڄو تـه سـڀ کـان پهريـان اهي حـالتون پيـدا ڪيـون، جن اهي مسئلا تسـلي بخش نمـوني حـل ٿي سـگهن انهن جو علاج به ڳولي لهي سگهجي ٿو. تڪڙو ڪم هاڻي

گهٽ ۽ گهٽ عوامي پروگرام جي لاءِ عوام کي متحد ڪرڻ آهي. هي پروگرام هڪ جمهوري نظام جو بنياد وجهندو.

اصل ۾ بنيادي طور تي موجوده جاگيردارانه نظام جي جاءِ تي هڪ جمهوري سماج تعمير ڪرڻو پوندو. اسان کي سرمائيداري جي حوصلي افزائي نه ڪرڻي آهي. چاڪاڻ ته اهو تجربو اسان پهريان ڪري چڪا آهيون ۽ ان ۾ اسان ناڪام رهيا آهيون. 1970ع ۾ ان کي منسوخ ڪيو ويو هيو ۽ گذريل 8 سالن ۾ ان کي گهرجي لونڊي بڻايو ويو. اڇو ته اسان اڳتي وڌئون. اسان کي جمهوري ادارن جي بقا تي زور ڏيڻ گهرجي. انهن ۾ اخبار، آزاد عدليه، سخت ڪنٽرول هيٺ نوڪرشاهي نظام، پختگيءَ سان پنهنجي تحويل ۾ ونڻ جهڙي آرمي سيڪيورٽي سروسز شامل آهن. ڪنٽرول انتهائي مختصر هجڻ گهرجي. آزادانه طور تي ڪارروائي ڪرڻ جي لاءِ ٽريڊ يونين، يونيورسٽين، وڪيلن ۽ بيريسٽرن جي بار، صحافين ۽ پنهنجن ٻين پيشور ادارن کي خودمختياري عطا ڪئي وڃي. ۽ انهن کي ريس ڪرڻ جهڙو تحفظ هجڻ گهرجي. اهي ادارا سماج جو بنياد آهن. ڪين قوت عطا ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن اسان جو اهو موقف رهيو ته ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جا ڏينهن پورا ٿي ويندا.

باب اٺون

عوامي پروگرام

اسان کي اڳتي هلي هڪ وڏي ويڙهه وڙهڻي آهي. اڄ اسان جي سامهون سڀ کان وڏو ڪم اهو آهي ته آمرن جي گڏيل مفادن ۽ غرضن جي ٻانهن مروڙي وجي ۽ کين اقتدار کان محروم ڪيو وڃي. ضيا جي فوجي حڪومت ۽ آرمي جي ”آتشين قوت“ تاريخ جي ڪٻاڙ خاني ۾ هلي وئي آهي.

سوال هيءُ آهي ته اهو ڪيئن ٿئي؟

پاڪستان جو متحد عوام هڪ وڏي طاقت آهي. اها ئي طاقت فوجي آمريت جو خاتمو آڻي سگهي ٿي، پر ڇا هو اهو قدم کڻي سگهن ٿا؟

ها! هو اهو قدم کڻي سگهن ٿا. متحد ٿي، اتحاد هميشه هڪ مقصد جي حاصلات لاءِ هوندو آهي ۽ هڪ طاقت جي خلاف هيءُ هڪ عوامي ڪارروائي تي ٻڌل هوندو آهي. انقلاب فقط ڪوڪلا واعظ ٻڌي نه ايندو آهي. يا انهن ماڻهن جون

تقريرون ٻڌي نـه ايندو آهي، جيڪي ڪـردار نـه پـر گفتار جا غازي هوندا آهن. عوام اتحاد فقـط علم عمل جي ذريعي پيدا ٿيندو آهي. عوامي پروگـرام تي عمل ڪري عوام کي ان شامل ڪـري پيـدا ٿينــدو آهي، تــه جــيئن هڪ جهٽڪي ســان فــوجي حڪومت جو تختو اونڌو ڪري ڇڏجي. ان جو تصور ســڌو ســادو آهي، پــر ان لاءِ ڪيــترا ئي شــرط لازمي طور تي پورا ڪرڻا پوندا آهن.

جـيئن تـه پهريـان چـئي چڪـا آهيـون تـه هڪ عــوامي پروگــرام اپنــائڻو پونــدو. ان عــوام جي ضرورتن يا مسئلن اميدن جي جهلڪ هوندي. هي پروگـرام اهـڙو هونـدو جيڪــو عـوام جي دلين جي ڌڙڪن بڻجي وڃي. هيءُ مــڙني دانشــورن کي هڪ جهنــڊي هيٺ آڻي بيهاريـنــدو. ان مــڙني مخــالف پارٽين جا ماڻهو بـه شـامل هونـدا. روائـتي عـام راءِ همـوار ڪـرڻ وارن مـاڻهن تسـليم ٿيـل سياسـي ليــڊرن جي ان شــرڪت ڪــان انڪــار حمــاقت هوندي.

ان ڪري هڪ متحد محاذ قائم ڪرڻـو پونـدو. پر ان جهاز جي ڪپتـاني عـوام جي هٿن هونـدي، جيڪي هن عــوامي پروگــرام جي طريقيڪــار جي مطابق عمل ڪندا. پـر فقـط هڪ پروگـرام تـرتيب ڏيڻ سان ڪجهه به هٿ نه ايندو، سڀ کان پهريــان هڪ اهـڙي رهنمـاءَ جي ضـرورت آهي جيڪــو هڪ سخت جدوجهد جي قيادت ڪري سگهي

الف: عام راءِ کي متحرڪ ڪري سگهي.

ب: عـوامي طـاقت کي منظم ڪـرڻ جي ضرورت آهي.

پارت پاڪستان يعني برصغير جي سياست عوام کي وڏي پيمـاني تي شـريڪ ڪـرڻ جي لاءِ تحريڪون، مظـاهرا، هڙتـالون، لانـگ مـارچ جيـل ڀريو وارا قـدم کڻڻ شـامل هونـدا آهن. اهي مقصـد بنيـادي طـور تي عـدم تشـدد تي ٻـڌل هونـدا آهن.

هاٽي عام هڙتالن، گهيراءُ، مورچابندي ۽ جلوسن جو سهارو ورتو وڃي ٿو. اهي ذريعا تشدد نه هوندا آهن. پر ضروري آهي ته انهن کي وقت سر تيار ڪيو وڃي. هيءُ هڪ موثر ۽ آزمودي جوڳي ٽيڪنڪ آهي. مان عام طور تي انهن جي ئي سفارش ڪريان ٿي.

هي ذريعا ۽ مقصد بنيادي طور تي عدم تشدد جوڳا هوندا آهن. پر انهن جو لب لهجو ۽ تاثر جو راز عدم تشدد نه هوندو آهي. ان جي برعڪس ان ۽ عوامي سطح تي مغالطو پيدا ٿي پوندو آهي. ان ۽ عوام جوش ۽ جذبي سان شريڪ ٿيندو آهي. ان ڪري تشدد کي ترجيح ڏيڻ جي حيثيت ثانوي اجا به بي وقت آهي.

تشدد ۽ آزاديءَ جي مجاهدن جي پسند نه پر جابرن جي سلوڪ کي عمل دخل آهي. صرف احمق يا فاشسٽ ئي تشدد کي پنهنجي غرض جي لاءِ ترجيح ڏئي سگهي ٿو. مڙني انسانن جا حقن ۽ سماجي انصاف جي خاطر جدوجهد ڪندڙن کي عوامي تعاون حاصل ڪرڻ لاءِ اهڙن ماڻهن کي شامل ڪرڻو پوندو آهي. ۽ سندن ئي شرڪت ۽ عمل سان اها جدوجهد ڪامياب ٿي سگهي ٿي. پنهنجي معاملي ۽ اسان اهي سڀ ذريعا استعمال ڪنداسين، جن سان فقط ضيا جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ تي بندش لڳي وڃي پر عوام جي طاقت جي مدد سان ڪيس شڪست جو منهن ڏسڻو پوي ۽ مڪمل طور تي نستو ٿي وڃي.

اسان کي مولن ۽ متن جي فلسفياڻي بحث ۽ پنهنجو وقت ضايع ڪرڻ نه گهرجي. اهي قدم بي معنیٰ ٿيندا. اهو سوال ته ضيا ۽ سندن پنوئن لاءِ ڇڏڻ گهرجي. اسان شخصي حڪومت ڪرڻ کي اسلام ۽ پاڪستاني مسلمان عوام ٻنهي جي توهين سمجهون ٿا.

ضيا جي اها دعویٰ ته عوام سندس حڪومت

کي تسليم ڪري ورتو آهي، يا عوام گهٽين ۾ بازارن ۾ سندس ساراهه جا ڍُڪ پِري رهيو آهي. اهو هڪ نسورو ڪوڙ آهي. ٿورو هڪ ڏينهن جي لاءِ هو پنهنجي مارشل لا هٽائي ته ڏسي. ته ڪيس سندس دعوائن جي خبر پئجي ويندي. ضيا جو اهو چوڻ به صحيح آهي ته فوجي توبون سندس تحفظ نه ٿيون ڪري سگهن. پر ملڪ ۾ ليڊرشپ جي ڪمي آهي، جنهن سبب عوام جدوجهد ۾ حصو وٺڻ کان لهرائي رهيو آهي.

قانوني ڍانچو

ضيا نڪ جي نرڄائيءَ سان قانون جي ڳالهه ڪري ٿو. هو چوي ٿو ته چونڊون ڪرائڻ جي لاءِ ملڪ ۾ ڪو به قانوني ڍانچو ناهي. مان پڇان ٿي ته 5 جولاءِ 1977ع ۾ مڪاريءَ سان اقتدار سنڀالڻ کان پوءِ هن ملڪ کي ڪهڙو آئيني ڍانچو عطا ڪيو آهي. جنهن آئين جي تحفظ جو هن حلف کنيو هو، جنهن ۾ واضح طور تي لکيل آهي ته جمهوري حڪومتن جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ هر قسم جي فوجي انقلاب کي بغاوت تصور ڪيو ويندو. ڏسو ته هڪ باغي ۾ غدار ڪهڙي بي حيائي ۾ نڪ جي پڪائي سان قانون جي ڳالهه ڪري ٿو.

هن تي واضح هجڻ گهرجي ته آزاد چونڊون پلي ڪير به ڪرائي يا ڪنهن به آئين هيٺ ٿين. جيستائين عوام آزادانه طور تي پنهنجو ووٽ ڏيندو رهندو، هو اسان جو ساٿ ڏيندو رهندو. عوام جا نمائندا ئي مڙني قانوني مسئلن ۾ سوالن تي ويچار ڪندا. ضيا کي ان جو فڪر ڪرڻ جي ڪا به ضرورت ڪونهي.

ضيا کي خبر آهي ۾ سڀ پاڪستاني ڄاڻن ٿا ته هو قانوني ڍانچي جي ڳالهه ڪهڙن سببن جي ڪري ڪري رهيو آهي. پهريون اهو ته هو نتائڻ ۾ چونڊون نه ڪرائڻ جا بهانا ڳولي رهيو آهي. ٻيو اهو

ته هو يا ته يحى خان جي نقش قدم تي هلڻ گهري ٿو، جنهن چونڊن جا نتيجا قبـول ڪـرڻ کـان انڪـار ڪـــري ملڪ کي گهـــرو ويڙهـــه جي جهنم □ اڇلي ڇڏيو هو. يحى پاڻ پاڪستان جي هٿياربند فـوج کي پاڪستاني عوام جي قتل عام، خـونريزي □ لڄـالت لاءِ اسـتعمال ڪيـو. □ آخـر وڏي آبـاديءَ رکنـدڙ (بنگالي) هن ملڪ جي اقتدار کان محـروم ٿي ويـا. يحى مجبـوريءَ هيٺ بـاقي بچيـل پاڪسـتان جي حڪومت سياستدانن جي حوالي ڪـرڻ لاءِ مختلـف شرطن تي رضامندي ظاهر ڪـئي. يـا جـنرل ضـيا، ايوب خان جي راهـه تي هلڻ جـو خواهشـمند آهي، جنهن پنهنجا مقصد ماڻڻ جي لاءِ ملڪ کي هڪ آئين عطـا ڪيـو. يحى خـان اپريـل 1970ع □ ملڪ کي هڪ ممڪن نه هجڻ جهڙي نوعيت جو ايـل ايـف او (ليگـل فـريم آرڊر) يعـني قـانوني ڍانچي جـو حڪم نـامو عطـا ڪيـو. ان هيٺ هن 1970ع □ چونـڊون ڪرايـــون، هن ڪجهـــه خوفنـــاڪ شـــرطن هيٺ، حڪومت عوامي نمائندن کي ان وقت تائين سونپڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، جيستائين هو اهڙا قدم کڻي وٺي هـا، جيڪي نـاممڪن هيـا □ جن کـان ڪيس تسـلي نـه ٿي سـگهي. بهرحـال عـوام يحى خـان □ ايـوب خـان ٻنهي کي هڪ ڌڪ سـان خـارج ڪـري ڇڏيو.

ها! ضيا □ سندس پٺوئن کي اهو علم آهي ته اسـان هنن منجهـان اهـا اميـد نـه ٿـا رکـون تـه هـو پنهنجي مرضـيءَ جـون چونـڊون ڪـرائي ڇڏينـدا، جيڪڏهن آزادانه چونـڊون ٿين ٿيـون تـه اهي لازمي طـور تي ٿينـديون. چاڪـاڻ جـو عـوام کين پنهنجـو مطـالبو منظـور ڪـرڻ تي مجبـور ڪـري ڇڏينـدو. عوامي طاقت اهـو ڏسـڻ گهرنـدي تـه ملڪ □ آزاد چونڊون ٿين. حقيقي قانون ته عوام جي طاقت ئي بڻائيندي □ آزادانه چونڊن جو عمل ئي بڻائينـدو. اهـا ڳالهه کين لازمي طور تي ذهن □ رکڻ گهرجي.

پـوءِ بـه اچـو تـه ڏسـون ٿـا تـه اهي چونـڊون

ڪيئن منعقد ٿي سگهن ٿيون. جيڪڏهن ضيا جي حڪومت يا سندس جانشين جرنيل چونڊون ڪرائڻ تي رضامند ٿي وڃن ٿا چونڊون ڪرائڻ جو حڪم ڏين ٿا ته انهن آمرن جو حشر به ايران جي شهنشاهه جهڙو ٿيندو.

مارچ 1981ع سينئر ججن کي بدنام ڪيو ويو. پر ان جي باوجود به هو چونڊن جي نگراني ڪري سگهن ٿا. آزاد چونڊون پنهنجو ماحول پيدا ڪنديون، چاڪاڻ جو ضيا جا مشير انهن ڪان نتائڻ وڏا هوشيار آهن. يا ڪو اهو شوشو ڇڏي ڇڏيندو ته ان وقت اقتداري پارٽي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ، مخالف ڌر پي اين اي تي 4 جولاءِ 1977ع تي سخت وار ڪيو هو.

8 آڪٽوبر 1977ع تي چونڊون ڪرائڻ جو اعلان ڪيو ويو هيو هاڻي ان تي عمل ڪيو ويندو. ايم آر ڊي ان ڪجهه ترميم ڪري سگهي ٿي. اها ڳالهه ناممڪن ناهي. آمرن طرفان اڳواٽ هڪ شرط رکڻو پوندو ته عوام جي طاقت جرنيلن جي هٿن لازمي طور تي سونپي وڃي. ان صورت ”جتي چاهه اتي راهه“ واري چوڻي جي مطابق ٻيو ڪهڙو چارو رهجي وڃي ٿو؟ پوءِ به جرنيلن وٽ ٿيون رستو آهي، هو دفن ڪيل مڙدا ٻيهر ٻاهر ڪڍڻ جي ناڪام ڪوشش ڪندا. هو سڀ ڪان سينئر ججن يونيورسٽين جي وائيس چانسيلرن يا ٻين نامور شخصيتن جي ذريعي چونڊن جي نگراني ڪرڻ جي لاءِ گڏيل ايڊهاڪ يعني عارضي ڪاميٽي قائم ڪري ڇڏيندا. ان جا ڪيترائي شرط طئه ڪيا ويندا. جيستائين آزاد چونڊن جي نگرانيءَ جو واسطو آهي ته اها ڪير به ڪري سگهي ٿو. پر ان جو بنيادي شرط اهو هوندو ته عوام جو هي آزادانه خودمختيار اختيار ظالمن جابرن کي اقتدار ڪان محروم ڪرڻ هوندو.

حڪومت جي تشڪيل

ان ڪان پوءِ ضيا جو فرمان آهي تـه مسـتقبل جي حڪــومت جي تشــڪيل جــو فيصــلو چونــڊن ذريعي ڪيو ويندو. مون کي اهو چوڻ جي ضـرورت ناهي ته ان معاملي تي سڀ محب وطن پاڪستاني هڪ راءِ آهن. عــوام قطعي طــور تي پخــتي عــزم سان هاڻي هميشـه جمهـوريت جي چونـڊ ڪنـدو. چاڪــاڻ جــو اهــا ئي حڪــومت هن ملڪ هلي سگهي ٿي. 1973ع جي متفق طور تي تسليم ٿيـل آئين به اهو ئي لکيل آهي.

پاڪسـتان ڪـير ان ڳالهـه سان متفـق نـه هونـدو تـه 1973ع جي آئين سـان سـڀ مـاڻهو پاڪستان جا عوامي ادارا گهڻي حد تائين متفق هيا. ان ڳالهه کان ڪير انڪـار ڪـري سـگهي ٿـو تـه ان آئين تـان هٿ ڪڻڻ سـان قـومي اتحـاد کي نقصـان پهچندو.

اهـا حقيقت سـڀني مٿـان واضـح آهي تـه هـر اعتبار کان تسـليم ٿيـل متفـق آئين مـرتب ڪـرڻ ڪيترو ناممڪن آهي؟ ايتري قـدر جـو ضـيا بـه چيـو هيـو تـه 1973ع جي آئين جـو متبـادل نـه ٿـو ملي سگهي. هيءُ ملڪ لاءِ اميد جـو آخـري ڪرڻـو آهي، پر اهو سندس نجي حڪومت جو ابتدائي زمانو هيو، هاڻي ان جي ڪيفيت سڙندڙ روم بانسري وڄائڻ واري نيرو کان گهٽ نه آهي. 1973ع جي آئين جي نئين سر نفاذ سان ئي قوم ٻـڏڻ کـان بچي سـگهي ٿي.

ضــيا جي شــرارت کي ســمجهڻ ان کي شڪسـت ڏيـڻي آهي. هن آئين جـون ڌجيـون اڏائي ڇڏيون آهن. هن سـندس حـوارين کي هـاڻي اهـو خــوف ورائي ويــو آهي تــه چونــڊون ان آئين هيٺ ٿينديون. آئينده قـائم ٿينـدڙ جمهـوري حڪـومت جي ذريعي کين پنهنجي ڪيتي جي سـزا ڀوڳـڻي پونـدي. ان موت جي سزا جو به امڪــان آهي. ان ڪــري

هو ”يوم حساب“ کي ٽاري رهيا آهن. هنن مٿان اهو واضح هجڻ گهرجي ته پلي هو پنهنجن بدعنوان هٿڪنڊن ۾ رشوت ذريعي ڪيترن ئي سياستدانن کي پنهنجي جهوليءَ ۾ وجهي ڇڏين، پر تاريخ جو رخ ۽ عوام جو مزاج بدلائي نه ٿو سگهجي.

پنهنجي شخصي حڪومت کي ڊيگهه ڏيڻ جي لاءِ ضيا مداريءَ پنهنجي جادوءَ واري گودڙي کولي ڇڏي آهي. سڀ کان پهريان هن عوام جي سڀ کان وڏي اثاثي 1973ع جي آئين کي پائمال ڪيو. مارچ 1981ع ۾ پنهنجو خود ساخته پروينئل ڪانسٽيٽيوشن آرڊر (پي سي او) نافذ ڪيو. چاڪاڻ ته سپريم ڪورٽ ۽ هاءِ ڪورٽن جي 90 ججن کي ان پي سي او تحت وفاداريءَ جو حلف کڻڻ کان انڪار تي پنهنجي ملازمتن تان هٿ کڻڻو پيو. هاڻي هو هڪ نئين حڪومت قائم ڪرڻ جو ڏوهه ڪري رهيو آهي، ان جي معنى اها ٿي ته هو هڪ ٻئي آئين مرتب ڪرڻ جي تياري ڪري رهيو آهي. چاڪاڻ ته هيءُ ڪم مشڪل سان ئي انجام تي پهچندو، ان ڪري هو ايندڙ ڏينهن ۾ هڪ ٻي حقيقي گهرو ويڙهه جي تياري ڪري رهيو آهي. ڇو؟

ڪيس علم آهي ته جيڪڏهن هڪ ڀيرو رجعت پسند اسلام پرست پارٽيون سندس ڳجهي اشاري تي بنيادي طور تي هڪ غير جمهوري مطلق لاعنان نظام جي حصول تي اصرار ڪرڻ شروع ڪنديون ته ان جي سخت مخالفت ٿيندي. سندس فوج ڪنهن جو ساٿ ڏيندي، اهو اسان کي خبر آهي. عوام کي اهڙي ناپاڪ سازش ڪچلڻي پوندي. ضيا پنهنجي اقتدار جي هوس ۾ عوام منجهه نفاق جو ٻج ڇٽي رهيو آهي ۽ ملڪ کي گهرو ويڙهه جي ڪنڌيءَ تي آڻي بيهاريو آهي.

سيهڙ جو خواب

ضيا انتهائي نڪ جي پڪائي سان چوي ٿو ته

چونڊون ڪو مقصد نه پر ذريعو آهن. آخر اهو ذريعو ڪهڙي مقصد حاصل ڪرڻ جي لاءِ آهي. اهو ته سندس من گهڙت دليل آهي؟ هو ان ڳالهه تي بضد آهي ته هو ان وقت چونڊون ڪرائيندو، جڏهن ڪيس ”مثبت نتيجن“ جو يقين ٿي ويندو. هو ان ڳالهه تي به متفق آهي ته هيءُ چونڊون ڪجهه خاص اميدوارن لاءِ ٿينديون. هو ته لولو لنگڙو دليل به پيش ڪري ٿو ته ان جو مطلب اهو ناهي ته چونڊ صرف انهن جي ٿيندي جيڪي سندس حمايت ڪن ٿا. پر هيءُ ته صرف سندس بهاني بازي آهي. ڏسو ته هيءُ ڪيڏو وڏو ڪوڙ آهي.

ضيا چونڊيل اميدوارن جي اخلاق ۾ اسلامي ڪردار جي ڳالهه ڪري ٿو. آخر ڪير هڪ ٻئي جي شخصي اخلاق، اعتقاد يا ڪردار جو فيصلو ڪندو. اهو فيصلو ته الله تعالى جي هٿ ۾ آهي. عوام پنهنجا نمائندا خدمت خلق سرانجام ڏيڻ جي لاءِ چونڊي ٿو. عوام ته چونڊن ۾ بيهندڙ مختلف اميدوارن جا خيال ٻڌي انهن جي حمايت ڪري سگهي ٿو. هو ڪنهن جي دل ۾ ليئو پائي ڏسي نه ٿا سگهن، آخر ووٽر ڪي اهو يقين ڪيئن ٿي سگهي ٿو ته هي اميدوار اسلامي نظرين جو پيروڪار ۾ ٻئي مسلمان اميدوار ڪان بهتر آهي.

ڪيتري نه بي معنى اها ڳالهه آهي؟

پر ان ديوانگيءَ جو طريقو به عجيب آهي. ضيا جا ڍنڍورچي اسلام جي عقيدت جو رات ڏينهن دهل وڄائي رهيا آهن. هو ان کي نافذ ڪرڻ جي تيارين ۾ آهن. هو ان سازش ۾ ٽن نام نهاد اسلام جي شيدائي پارٽين کي شريڪ ڪري رهيا آهن. هنن ڪيترن ئي موقعن تي بنا پارٽيءَ جي چونڊن ۾ شرڪت تي رضامندي ۾ انهن چونڊن بعد قائم ٿيندڙ حڪومت جي لاءِ اڳواٽ گڏيل معاهدي جو شرط قبول ڪرڻ جو اشارو ڏنو آهي. اميدوارن جو تجزيو ۾ تقريبن هر معاملي تي ڳالهه ٻولهه ٿي چڪي آهي. ضيا ڇا ٿو چاهي، اهو واضح ٿي چڪو

آهي. سندس مثبت نتيجن جي معنیٰ انهن پـارٽين پنهنجن حوارين کي کٽائڻ آهي، اهو آهي چوندن جو ڊرامو.

انهن چالن کي ناڪام بنائڻو پوندو.

ڪنڌ مٿان لٽڪندڙ تلوار

ضيا جي هڪ دل خوش ڪندڙ تجويز هٿياربند فـوج جـو آئيـني ڪـردار آهي. اهـا انتهـائي شـرارت جــوڳي تجــويز آهي. هــر هڪ باشــعور شــخص ان ڳالهه کي تسـليم ڪـري ٿـو تـه 1973ع جي آئين قطعي طور تي هٿياربند فوج جي ڪردار جـو ذڪـر ڪيو ويو آهي. ڪين سرحدن جو دفاع ڪرڻــو آهي سول حڪمرانن جي حڪمن تي عمل ڪرڻو آهي.

ان جي مُدت!

ضيا جي ذهن جيڪا تجـويز ڪـر ڪـٽي رهي آهي، اهـا سـيني تي واضـح آهي. سـندس حـوارين اشارو ڪيـو آهي تـه هـو اهـڙو اعلیٰ سـطحي ادارو چاهين ٿا، جنهن هٿياربند فوج کي اهڙي نمائندگي حاصل هجي، جـو هـو ڪنهن بـه وقت آئين منسـوخ ڪــرڻ جــو فيصــلو ڪــري ســگهي. ان اداري کي امڪاني طور تي حڪــومت جي مــدد جي اڪــثريت حاصــل هونــدي هٿياربنــد فــوج اقتــدار ســنڀالي حڪومت جو نظام سڌو سـنئون هلائي سـگهي ٿي. اهـڙي قسـم جي جمهـوريت مسـتقبل جي عـوامي حڪومتن کان انحراف آهي تـه جـيئن فـوج جي بقـا ممڪن ٿي سگهي. فـوجي ٽـولي کي هميشـه اهـڙا جي حضور گهرجن جيڪي هميشه فــوج جي آڏو پڇ لوڏينــدا رهن. فــوج پنهنجي مرضــيءَ مــوجب ڪارروائي ڪندي رهي. ان ڏوکي جهڙي سازش جو خاتمو آڻڻ ضروري آهي.

ڪم جي نوعيت

بنيادي ڪم فوجي لٽيرن جي حڪمراني جو جادو ٽوڙڻو آهي. هي ٽولو نه صرف عوام جو پر سادن سودن فوجين جو به استحصال ڪري رهيو آهي. هي ٽولو انهن ئي فوجين جي مدد سان عوام تي ظلم ڪرڻ ۽ انهن کي ڦري ماري رهيو آهي. ان ۾ پنجاب، بلوچستان، سنڌ ۽ سرحد صوبي جو عوام به شامل آهي. جيتوڻيڪ هي ٽولو ننڍو آهي پر ڪمزور نه آهي. هي هٿياربند فوج کي مختلف رعايتون ڏئي بدعنواني ڦهلائي رهيو آهي. هي ڊسيپلين جي نالي تي جمهوريت پسند عوام ۽ سياسي پارٽين جي ڪارڪنن کي فوجي گنن جو نشانو بڻائي رهيو آهي. هو صرف پنهنجي فوجي قوت تي نه ٿو ياڙي پر ان فوجي ٽولي کي سيني جاگيردار طبقن، سرمائيدارن، اميرن، ٺيڪيدارن، وسيع واپاري ۽ صنعتي ادارن جو تعاون حاصل آهي. هن ٽولي جو سماجي بنياد ذاتي مفادن ۽ غرضن تي ٻڌل آهي ته جيئن فوجي جرنيل مضبوط ٿيندا وڃن ۽ عوام جي طاقت ڪمزور ٿيندي رهي.

سندن طاقت واضح آهي، هو عوام جو ڌيان هٽائڻ جي لاءِ دوکي تي ٻڌل نعرن، اصولن ۽ خيالن جي پنهنجي ڪنٽرول هيٺ هلندڙ مواصلاتي ذريعن جي ذريعي پروپيگنڊا ڪري سگهن ٿا ۽ ان جي لاءِ ذهين ڪان ذهين فنڪار مقرر ڪري سگهن ٿا. جيڪي ماڻهو پاڪستان جي سموري عوام ۽ مفاد پرست گروهن جي وچ ۾ ٽڪراءَ جي ڳالهه ڪن ٿا، هي گروپ ان کي فقط ڪوڙي بڪواس قرار ڏئي ٿو. اهڙن ماڻهن کي پوليس ٿاڻن ۾ وٺي وڃي وڏي بيدرديءَ سان ماريو ڪٽيو وڃي ٿو. ڪين بوگس فوجي عدالتن ۾ آڻي سندن مٿان ڪوڙا ڪيس هلائي سخت سزائون ڏنيون وڃن ٿيون. ان سزا ۾ وحشياڻي نموني ڪوڙا هڻڻ جي سزا به شامل آهي. ملڪ جي مختلف حصن ۾ اڄ تائين گهٽ ۾ گهٽ 25 کان 35 هزار ماڻهن کي ڪوڙا هنيا ويا

آهن ۽ هزارين ماڻهن کي سرعام رستن تي ڪوڙا هنيا ويا آهن.

ان کان علاوه هي فوجي ٽولو عوام جو ڌيان هٽائڻ جي لاءِ عوام منجهه نفاق ۽ ڪوڙ جو ٻج ڇٽي رهيو آهي. جيستائين عوام جون دليون ورهايل آهن ۽ هو هڪ ٻئي سان ننڍن ننڍن معاملن تي وڙهندا رهندا، فوجي حڪمران ۽ مفادپرست طبقا محفوظ ۽ سلامت رهندا. عوام اتحاد جي گهٽتائي سبب ڪمزور رهندو. هو پنهنجي حقن کان اڻڄاڻ رهندا ۽ حڪمرانن جي ظلم ۽ ستم جو شڪار رهندا.

فوجي ٽولي کان حڪومت کسڻ جي لاءِ سنجيدگيءَ سان جدوجهد شروع ڪرڻ کان اڳ سندن ناپاڪ چالن کي ختم ڪرڻو پوندو.

آخر اسان اهو ڪم ڪيئن ڪري سگهون ٿا؟

عوام جو اتحاد

اسان عوام کي متحد ڪري دشمن جي ان چال کي ناڪام ڪري سگهون ٿا. هڪ مقصد جي لاءِ هڪ دشمن جي خلاف متحد ٿيڻ لاءِ اسان کي گڏيل مقصد يا ڪاز جي وضاحت ڪري ڇڏڻ گهرجي، جڏهن ته اسان کي علم آهي ته دشمن موجود آهي. البت اهي مقصد هيٺيان ٿي سگهن ٿا:

بدعنوان فوجي حڪمرانن ۽ انهن جي حامين جي طاقت کي ٽوڙيو وڃي.

هڪ جمهوري نظام جو قيام نئين سر عمل ۾ آندو وڃي.

هيءُ جمهوري نظام سڄي دنيا ۾ تسليم ٿيل انساني حقن جي فراهميءَ جي ذريعي قائم ڪيو وڃي. يعني انهن حقن جي ذريعي عوام کي راءِ ڏيڻ جو حق ملي ويندو. دراصل عوام پنهنجا حق جدوجهد جي ذريعي حاصل ڪري سگهي ٿو. آمرانه

نظام جو آخري علاج ته عوام جو اتحاد آهي. جڏهن اسان اتحاد جي ڳالهه ڪريون ٿا ته اهو اتحاد فقط اظهار تائين محدود نه ٿو رهي، ان لاءِ ته علم ۽ عمل جي ضرورت هوندي. جيڪڏهن گڏيل ڪارروائي ۽ عمل کان سواءِ اتحاد جي نفاذ جا ڪجهه ٻيا طريقا اختيار ڪيا وڃن ته مصنوعي ۽ غير حقيقي هوندا. گڏيل ڪارروائي عوام جي عملي پروگرام جو ٻيو نالو آهي. ان ۾ گهٽ ۾ گهٽ معاملا شامل ڪيا وڃن ته جيئن وڌ کان وڌ ماڻهو متفق ٿي سگهن. متفق ٿيڻ مان منهنجي مراد بامقصد هجڻ جي لاءِ آهي. مقصدن حاصل ڪرڻ جو نظريو واضح هجڻ گهرجي ۽ هر شي آئيني وانگر صاف ۽ شفاف هجڻ گهرجي.

هتي قيادت جي ڳالهه ڪرڻ به ضروري آهي. هيءُ اهو عنصر آهي، جيڪو گهٽ ۾ گهٽ عوامي پروگرام هيٺ گڏيل عملي ڪارروائي کي عملي جامو پهرائڻ ۽ هڪ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ خاطر ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو. هيءُ بنيادي طور تي عوامي پروگرام جو هڪ حصو آهي.

حڪمرانن وٽ ملڪ جو پئسو به آهي ۽ توبون ۽ گنون به آهن. ان کان سواءِ هو غير ملڪي امداد تي به پاڙي رهيا آهن. انهن طاقتن ۾ گهٽو ڪري سامراجي ملڪ شامل آهن. ڏوڪڙن جي ڏيڍ تي هو عوام منجهه نفاق پيدا ڪرڻ لاءِ هر قسم جون چالون وڙهي رهيا آهن. ته جيئن عوام پنهنجا حقيقي مفاد وساري ويهي.گنن سان هو انهن ماڻهن کي شهيد ڪري ڇڏين ٿا، جيڪي کلي عام سندن منهان منهن ٿيڻ جي لاءِ ميدان ۾ اچن ٿا. حڪومت کي برقرار رکڻ جي لاءِ هنن جي پاليسي واضح آهي. ٻئي طرف عوام هٿين خالي، جاهل، معصوم ۽ ديانتدار هوندو آهي. جيڪڏهن هڪ مقصد جي حاصلات جي لاءِ هو متحد ٿي اڳتي وڌندو آهي ته عوام هڪ بي پناهه طاقت آهي. ان

بي پناهه طاقت کي منهن ڏيڻ کان اڳ ئي آمرن جون متيون منجهي وڃن ٿيون □ هو پاش پاش ٿي وڃن ٿا. غير متحد عوام هڪ بئي سان وڙهي پنهنجي طاقت ضايع ڪندو رهندو آهي. اها ڪا طاقت نه آهي، هو جلد بيحس ٿي □ مايوس ٿي ناانصافي جي غار □ ڪري پوندو آهي.

الجيريا، ويتنام □ هاٽي ايران جي تجربن مان اها ڳالهه پڌري آهي. بندوق □ رپئي جي طاقت هڪ وقتي طاقت آهي. اها ته فقط هڪ گهڙيءَ جي لاءِ ڪم ڪندي آهي. جيڪڏهن حوصلي مند عوام پنهنجو حساب ڪتاب وٺڻ تي اچي ته سندن چئلينج جي آڏو سڄو سارو ڍانچو ڪمزور ٿي ويندو آهي □ چند زوردار حملن سان ڪري چڪنا چور ٿي ويندو آهي. پر عوام سان اها ڳالهه لاڳو نه ٿي ٿئي. هو پنهنجي ڪمزوري مختصر مدت □ پوري ڪري سگهي ٿو. ماڻهو پنهنجين ناڪامين تي مايوس نه ٿيندا آهن پر انهن مان سبق حاصل ڪندا آهن □ جلدي ئي ٻيهر زور آزمائي جي لاءِ تيار ٿي ويندا آهن.

ان جي باوجود اڄ جي حالتن □ فوجي حڪمران طاقتور نظر پيا اچن.

ڇو؟ ڇاڪاڻ جو عوام کين اقتدار □ رهڻ جي اجازت ڏئي ٿو □ هو پنهنجي من ماني ڪري رهيا آهن.

ڪيئن؟

ڇاڪاڻ ته عوام پنهنجن ننڍڙن ننڍڙن مسئلن □ الجهيل رهندو آهي. کين وڏن سياسي مسئلن تي ڌيان ڏيڻ جي فرصت نه آهي يا هو ننڍن وڏن سياسي معاملن □ الجهندا رهندا آهن. جنرل ضيا □ ان جو فوجي ٽولو بنيادي طور تي اسان جي ئي غلطيءَ سبب اقتدار □ آهي. هو اتي آهن، جتي کين نه هجڻ گهرجي. پر ماڻهو چاهين ٿا ته هو اتي رهن، صرف ان ڪري جو ان □ عوام جي بيحسي □

سياسي لاپرواهي شامل آهي، جو هڪ آمر ۾ ان جا ساٿي سياسي اسٽيج تي اڪيلا هلن ٿا ۾ هو پنهنجي پروپيگنڊا جي ذريعن سان پاڻ کي ضرورت کان وڏيڪ وڏائي چڙهائي پيش ڪرڻ جي جرئت ڪن ٿا.

اسان ڏٺو ته هو اڪثر هڪ خطرناڪ ۾ مضبوط طاقت جي طور تي نظر اچن ٿا. اها ڪيفيت ان وقت تائين برقرار رهندي آهي، جيستائين عوامي قوتون منتشر رهنديون آهن. ۾ ماڻهو بيڪار ڳالهين ۾ پنهنجي قوت کي ضايع ڪندا آهن.ڪيتريون ئي سياسي جماعتون حقيقي صورتحال کان ابتڙ پاليسيون ٺاهينديون آهن. هر پارٽي الڳ ۾ مختلف وقتن تي ڪارروائي ڪندي آهي، جيڪا غير فائديمند ڳالهه آهي. شروعاتي دور ۾ يا ته ان کي نظرانداز ڪيو ويندو آهي يا دٻايو ويندو آهي. ضيا جي حڪومت اهو قدم انتهائي مڪاريءَ سان کڻي رهي آهي.

ضيا جي ڏاڍ ۾ ڌهڪاءَ خلاف وڏي انگ ۾ مظاهرا ٿي رهيا آهن، پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جا 25 هزار کان وڌيڪ ڪارڪن ۾ حامي جيلن ۾ بند آهن. يا ته هو نظربند آهن يا انهن تي ڪيس هلي رهيا آهن. يا هو مارشل لا جي مختلف حڪمن هيٺ بوگس ڏوهن هيٺ سزائون ڪاٽي رهيا آهن. انهن ۾ ڪجهه ٻين جمهوري پارٽين جا ڪارڪن آهن. انهن تي به اهڙي طرح ڪوڙا ۾ من گهڙت الزام هڻي کين بند ڪيو ويو آهي. فوجي حڪومت جي خلاف ٿيندڙ مظاهرن جو گهڻو اثر ٿي نه رهيو آهي. چاڪاڻ جو هو بنا سبب جيلن ۾ بند آهن ۾ جيڪڏهن عوام ساٿ ڏئي ته هي مظاهرا هڪ وڏي تحريڪ جي شڪل اختيار ڪري سگهن ٿا. آخر هي تحريڪ ڇو موثر آهي؟ ڇاڪاڻ ته مرڪزي طور تي الڳ الڳ مظاهرا هڪ بهادرانه ڪوشش آهي، پر انهن شين سان حڪومت جو نظام بدلائي نه ٿو سگهجي. فقط منظم تحريڪ ئي ضيا جهڙي

حڪومت کي سبق سيکاري سگهي ٿي.

<u>ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو</u>

ضيا جي حڪومت عـوام کي متحـد ٿيڻ کـان پـــري رکڻ جي لاءِ پنهنجي هڪ خـــاص پاليســـيءَ ۾ انتهائي ڪامياب رهي آهي.

ضيا پنهنجي ڪارروائي ڪـيئن ڪـري ٿـو؟ ان جو جواب انتهائي سـولو آهي، يحيٰ خـان جي نقش قدم تي هلندي ضـيا هـر سياسـي ليـڊر کي رشـوت ڏيندو آهي. اها رشوت خوري رپين پئسن، خوشامد، نظرياتي ڪـوڙڪي يا ڪنهن ٻي چـال جي شـڪل ۾ ٿي سگهي ٿي. هو هـر هڪ پـارٽيءَ سـان سياسـي ٺاهه ڪندو آهي ۽ عوام کي غلـط فهميءَ ۾ رکنـدو آهي ۽ مڙني سياستدانن جـو تعـاون حاصـل ڪـري هـر قسـم جي ڪــوڙي پرچــار ڪنــدو آهي. نظم ۽ ضــبط جـــو خيـــال رکنـــدڙ ميـــڊيا جي ڪـــردار کي نظرانداز نه ڪـرڻ گهرجي. اصل حقيقتن کي بلڪل بليڪ آئــوٽ ڪيــو وينــدو آهي. ســنجيده تحريــري تجزين جي نسبت صرف سـطحي تنقيـد کي منظـر عـام تي آنـدو وينـدو آهي تـه جـيئن ڪـٿي فـوجي حڪمرانن جون چالون وائکيون ٿي نه پون. حقيقت پسند تجزين کي اخبارن، ريڊيو يا ٽيليويزن تي پيش ڪـرڻ جي ڪڏهن به اجازت نه ٿي ڏني وڃي.

ريــــڊيو، ٽيليــــويزن ۽ اخبــــارن ۾ ضــــيا جي شخصيت پرستي ڪئي وڃي ٿي. سندس ڪارنـامن جا راڳ ڳايا وڃن ٿا ۽ اهو ئي چيو ويندو آهي ته هـو ئي ڪــروڙين مــاڻهن جــو نجـات ڏينــدڙ آهي. اهــا خطرنـاڪ پرچـار ملڪ ۾ ڏينهن رات جـاري رهنـدي آهي. عـوام ۾ ٻين آوازن کي نظرانـداز ڪيـو وينـدو آهي. ان سان اڳ ئي انتشار جي شڪار ٿيـل عـوام جو ڌيان ورهائجي ويندو آهي ۽ حڪمـرانن کي غـير ضروري ڪارروايون ڪرڻ ۽ غير واسطيدار مسئلن تي ڌيان ڏيڻ جو موقعو ملندو رهندو آهي.

ان پس منظر ۾ حڪومت ڪي وڌ ڪان وڌ طاقتور ٿيڻ جو موقعو ملي ويندو آهي. 60 هزار ڪان وڌيڪ رائيفلز جي ڪمان هن جي هٿ ۾ آهي. هو ڏينهون ڏينهن سگهه حاصل ڪري رهيو آهي ۽ اها صورتحال ان وقت تائين برقرار رهندي جيستائين عوام سجاڳ نه ٿو ٿئي.

ڇا اسان ڪي جمهوريت ڪي ڇڏي ڏيڻ گهرجي؟ ڇا اسان ڪي مستقل طور تي غلامي قبول ڪرڻ گهرجي؟ ڇا سادا اٺ ڪروڙ عوام بدعنوان ۽ اسڪيم باز جرنلن جي ٽولي جي زنجيرن م جڪڙيل رهي؟

عوام جي طاقت جو راز

مان چوان ٿي ته اها ڪمزوري، اها غلامي اسان جي نه آهي. اهو قطعن غير ضروري آهي، ان ڪي جلد ئي وڏي تيزي سان ختم ڪري سگهجي ٿو. ڪيتري تيزيءَ سان؟ اهو مان نه ٿي چئي سگهان، پر ان جي لاءِ سخت جدوجهد لاءِ ڪيترائي سال گهربل هوندا. ان ڳالهه جو دارومدار ڪيترن ئي پهلوئن تي آهي، ڪيترائي پهلو اهڙا آهن جيڪي سخت ۽ ڊگهي جدوجهد جو مطالبو ڪن ٿا. ان ۾ ڪنهن وقت رت ۽ ست به شامل ٿي ويندو آهي.

هي ٻئي ڳالهيون هڪ ٻئي جو تضاد آهن، پرامید تجزيو به آهي ته مايوس ڪندڙ به. مايوس ڪندڙ پوزيشن جو ذڪر بعد ۾ ڪيو ويندو. متوقع مختصر جدوجهد جو انحصار فوج تي آهي، جيڪا ايتري بدعنوان آهي، جو ان ڪي متحد نه ٿو ڪري سگهجي. مون ڪي سيني جرنيلن جي خبر آهي. ايرانين جي تجربي ڪان پوءِ هو عوام ڪان خوفزده ٿي ويا هيا. پر هاڻي ضيا جي پٺيرائي ڪري رهيا آهن. انهن مان ڪو به جنرل ضيا جو جيئڻ حرام نه ٿو ڪري سگهي، پر منجهن پاڻ ۾ تعاون سگهارو آهي. جوانن ۽ جونيئر آفيسرن ڪي غلط طور تي

استعمال ڪيو پيو وڃي ۽ ان سان گڏ سندن استحصال ڪيو پيو وڃي. هو اڄ ڪالهه ملڪي دولت جي منظم نموني سان ڦرلٽ ۾ پارٽي بنجڻ نه ٿا چاهين.

فوجي حڪمرانن جو ڪو حقيقي حلقو ناهي. انهن ملڪ کي اهڙي انداز سان هلايو آهي، جو ملڪي حالتون خطرناڪ حد تائين خراب ٿي ويون آهن. اهي ڪو به رستو اپنائي نه ٿا سگهن. ملڪي دفاع جو سوال دوکو آهي. ڪين اهو علم ناهي ته جيڪڏهن اسان جي ڪنهن پاڙيسري ملڪ اسان تي حملو ڪري ڏنو ته ڇا هي آرمي اسان جي جاگرافيائي سرحدن جي حفاظت ڪري سگهي ٿي؟ هي ته هاڻي ڊپلوميٽڪ دٻاءَ جو مقابلو به نه ٿا ڪري سگهن. هو مڪمل طور تي عوام کان ڪٽجي چڪا آهن. عوام سندن ڪنهن به پڪار جو جواب ڏيڻ لاءِ تيار نه آهي. هي سياسي خلا ۾ جي رهيا آهن ۽ اها ڳالهه سڀني کي خبر آهي. جيڪڏهن اهو سچ آهي ته هر پاڪستاني ان ڳالهه تي متفق آهي ۽ هوندو ته هي نظام فرسوده ٿي چڪو آهي. ان لاءِ مضبوط ۽ مستحڪم همت ۽ عزم گهرجي، پوءِ هي نظام ڊهي پوندو. مختصرن اهو چئجي ته هي حڪومت گهڻي مضبوط آهي ۽ طاقتور به آهي پر جيڪڏهن اسان (عوام) صحيح معنى ۾ وطن پرست آهيون ته هيءُ ظلم ۽ جبر وارو نظام گهڻو عرصو هلي نه سگهندو. اسان هن ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ واري نظام تي فتح حاصل ڪري وٺنداسين. جيڪو ڪجهه اسان اڄ ڪندي نظر نه ٿا اچون، ان مقصد جي شروعات جيڪڏهن اسان ڪري وٺون ٿا ته ان جي لاءِ پلي اسان کي ڪيتري به قيمت چڪائڻي پوي، اهو ڪم سرانجام ڏيڻ آسان ٿي پوندو. ۽ اڄ شروع ۾ جيترو سولو نظر اچي ٿو، ان کان به تمام سولو ٿي ويندو.

پر خوشفهميءَ ۾ مبتلا رهڻ خطري کان خالي نه هوندو آهي. بهرحال ظلم ۽ جبر تي فتح

حاصل ڪرڻ جي لاءِ اختيار ڪيا ويندڙ ذريعا اهي ئي رهندا ۾ ان جو طريقيڪار به اهو ئي رهندو. جيتسائين دليلن جو واسطو آهي ته اسان خوشفهميءَ ۾ گهڻ مبتلا رهنداسين.

هاڻي ان ڳالهه کي وري ورجائڻ جي گهڻي ضرورت ناهي ته عوامي طاقت جو راز اتحاد ۾ سچائي سان عمل ڪرڻ آهي. اهو ئي اتحاد جو اڻٽٽ جزو آهي. بقا جي لاءِ اتحاد جو اظهار عمل سان ئي ٿيندو آهي.

عمل ڪنهن جو؟ عوام جو. ان عوام جو جيڪو اتحاد جو خواهشمند آهي. عوامي ڪارروائي يا وڏ ڪان وڏ عوام جي ان ۾ شرڪت ئي اتحاد جو پيو نالو آهي ۾ ڪاميابيءَ جي اها ئي ڪنجي آهي.

هاڻي طريقيڪار تي گهڻي گهرائي سان ويچار ڪرڻ جي ضرورت آهي. ان جي شروعات ته عوام جي اتحاد جي ذريعي ٿي وئي. آخر ان ڪارروائي کي ڪيئن اڳتي وڌايو وڃي ۾ ان کي سگهه بخشي وڃي؟ اڄ جي سياسي جدوجهد عوام جي وڏي پيماني تي شرڪت جو ٻيو نالو آهي. ان لاءِ ڪهڙا ذريعا اختيار ڪيا وڃن ٿا، ان تي ڪو بحث ناهي.

عوامي ڪارروائي

جيستائين عوامي ڪارروائي جو تعلق آهي، ان جي متعلق ڪيئي سوال اٿي ڪڙا ٿيا آهن. جيڪڏهن مارشل لا کي سياسي سرگرمين کي روڪڻ جي لاءِ استعمال نه ٿو ڪيو وڃي ته ان جي ڪا به حيثيت ناهي. اخباري دنيا ۾ سياسي خبرن، سياسي ليڊرن جي چرپر جي خبرن ۾ ڊرائنگ رومن ۾ ٿيندڙ اجلاسن جي خبرن تي سخت سينسر هنيو وڃي ٿو. سياسي رهنمائن جي بيانن ۾ انٽرويوز کي ٽوڙي مروڙي پيش ڪيو وڃي ٿو.

دانشـور طبقي جي گهٽ □ ٻوسـٽ واري احسـاس جي اظهـار جي خلاف مارشـل لا سـيفٽي والي جـو ڪم ڏئي ٿــو. پــر حقيقي طــور تي ان جي ذريعي حقيقي سرگرمين تي پابندي لاڳو ڪئي وجي ٿي.

جبر □ ڏاڍ واري هن صـورتحال □ عـام مـاڻهو نه ته ڪٿي ٿي سـگهن ٿـا □ نـه ڪـو عـام سياسـي ڪــارڪن يــا ورڪــر ڪنهن ننــڍي وڏي جلســي ڪي خطـاب ڪـري سـگهي ٿـو. چاڪـاڻ تـه ويهن ٽيهن ڪــوڙن □ جيـل جي چوديــواريءَ پويــان ســڙڻ جــو خـوف ڪـائي وجي ٿـو. عـوام جلـوس ڪـڍي نـه ٿـو سـگهي، ڪنهن مـوقعي تي جيڪـڏهن ڪـو اجتمـاع شـروع ٿـئي ٿـو تـه ان جي مظـاهري يـا مـارچ جي شـڪل اختيـار ڪـرڻ جـو امڪـان هونـدو آهي. ان ڪـري ان اجتمـاع کي زبردسـتي ختم ڪرايـو وجي ٿـو. هٿياربنـد پـوليس جـا جٿـا اسـڪولن، ڪـاليجن، رستن جي چوواٽن □ ناڪن تي مقرر ڪيـا وڃن ٿـا. اهـا هڪ نـئين چـال آهي □ ڪين وڌ ڪـان وڌ طـاقت جي اسـتعمال جـا حڪم ڏنـا وڃن ٿـا. □ جيڪـڏهن اوچتو 500 ڪـان وڌيڪ مـاڻهن جـو مظـاهرو عملي صورت اختيار ڪـري وجي ٿـو تـه ان کي چـالو رکڻ جي اجازت ڏني وجي ٿي □ پوليس □ ٻيا ماڻهو چپ چاپ بيهي ڏسندا رهن ٿا. اخبـارن، ريـڊيو □ ٽي وي وغــيره تي ان جي ڪــا رپــورٽ نــه ٿي ڏني وجي. ننڍن ننڍن جلسـن کي وڏي بي رحميءَ سـان چـٿيو وجي ٿو. ان جو مقصـد اهـو آهي تـه عـوام کي اهـا خــبر نــه پئجي ســگهي تــه ملڪ □ حڪــومت جي ڪنٽرول ڪان ٻاهر مظاهرا ٿي رهيـا آهن □ انهن کي طـاقت سـان ڪـچليـو پيـو وجي، جنهن سـان جـاني نقصان ٿي رهيو آهي.

هيئنر □ وچولي سطح جي هــزارين سياسـي ڪارڪنن کي جيلن جي لوهي پنجرن پويان بند ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن هـو گهـرن □ هونـدا آهن يـا ڪم ڌنڌي تي ويندا آهن ته سي آءِ اي □ پــوليس ســندن چرپــر تي نظــر رکنــدي آهي □ مسلســل خــوفزده

۽ عوام کان کين الڳ ٿلڳ رکڻ آهي. سندن مقصد کين غير موثر ڪرڻ ڪندي آهي.

اهو عام طور تي ڏٺو ويو آهي ته قومي سطح تي سياسي ليڊرن ۾ هر طرح جون غلط فهميون ۽ انتشار پيدا ڪيو وڃي ٿو. ان مقصد جي لاءِ پئسو، مڪاري ۽ فراڊ جهڙا حربا وڏي پيماني تي استعمال ڪيا وڃن ٿا ۽ ضيا پاڻ انهن معاملن ۾ ڪارروائي ڪري ٿو. ان جا نام نهاد مخبر سياستدان عوام ۾ ڪجهه چون ٿا ۽ پنهنجي آقا کي پرائيويٽ طور ڪجهه ٻيو ٻڌائين ٿا. ان سان نه صرف سياستدانن ۾ انتشار پيدا ٿئي ٿو پر عوام تي به خراب اثر پوي ٿو.

ان کان سواءِ سياستدانن ۾ اهڙو انتشار پيدا ٿي وڃي ٿو، جو هو سياسي فضا ۾ خرابيءَ جو باعث بڻجن ٿا ۽ عوام کان مڪمل طور ڪٽجي وڃن ٿا. انهن کي عوام جي ردعمل جو قطعن علم نه هوندو آهي. صرف خطن جي ذريعي يا سڌو سنئون بيانن يا اخبارن ۾ ٿوڙي مروڙي پيش ڪيل بيان ئي مواصلات جو اڪيلو ذريعو هجن ٿا. چوڻ جو مقصد اهو آهي ته مارشل لا جي حڪومت پوءِ ان جو بنياد ڪيتري ئي عرصي جو ڇو نه هجي، پنهنجي ڪاميابيءَ ۾ قوت جو رخ پيش ڪندي آهي. ڦهريون اهو ته هنن وٽ هٿيار آهن، بندوقون ۽ گوليون آهن ۽ هو هر ڪنهن کي پنهنجي لانگ بوٽ سان ڪچلي سگهن ٿا. هي عوام کي پنهنجي صحيح ۽ معقول راءِ جي اظهار جي اجازت نه ٿا ڏين. هنن جي پنهنجي پروپيگنڊا هوندي آهي. جنهن جي صدا سڄي ملڪ ۾ ٻڌڻ ۾ ايندي آهي. ٻيو ته عوام غير منظم آهي، ان ڪري هو پاڻ پنهنجي اڪين سان پنهنجي بي اثر هجڻ جو تماشو ڏسي سگهن ٿا. مارشل لا سندن حوصلي شڪني ڪندي آهي. جلد ئي هو بي حس ٿي ويندا آهن. سياستدانن جي بيڪسي، لاچارگي، علحدگي ۽ تنهائي سان سندن نااميدي ۽ سياسي بي حسيءَ ۾ اضافو ٿي ويندو

آهي. سندن قوت عمل ختم ٿي ويندي آهي.

ان هوندي به هيءَ ڪيفيت مستقل طور تي برقرار نه ٿي رهي ۽ جيڪڏهن اها ئي ڪيفيت هميشه برقرار هجي ته عوام آزاد نه هجي ۽ سياسي دنيا ظلم ۽ ستم جي چڪيءَ ۾ پيسجندي رهي. دنيا جي عوام اڄ جي پاڪستان کان وڌيڪ خطرناڪ ظلم، تشدد، ڏاڍ ۽ ڌڪاءَ جون پانهون مروڙي چڏيون آهن. پاڪستاني عوام به اهڙو قدم کڻي سگهي ٿو ۽ کڻندو.

چاڪاڻ؟

اهو ڪو وڏو مسئلو ناهي، اهو ته جابر جي پنهنجي رويي تي منحصر آهي، ان جو ذڪر مان پهريان به ڪري چڪي آهيان.

جيڪڏهن عوام وٽ تشدد جوڳا ذريعا استعمال ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو نه رهجي وڃي ته ڪو به هوش مند انسان ان تي ڳنڍ ٻڌي ويهي رهڻ جو مشورو نه ڏيندو. تشدد کان پاسو ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي وڃي. عوام مٿان فوج يا سي آءِ اي جي ذريعي ڪنهن آمرانه حڪومت طرفان ڏاڍ ۽ تشدد ڪرڻ جو هر وقت ڀوت سوار هوندو آهي. جيڪڏهن آمر حڪمران شروعاتي مرحلن ۾ ئي عوامي تحريڪ جي رهنمائن کي تشدد جوڳا قدم کڻڻ تي اڪسائين ته ان تشدد جي خاتمي لاءِ سندن ظلم ۽ ستم جي ڪا انتها نه هوندي. روائتي طاقت شڪن عنصرن کي ان تحريڪ کي ڪچلڻ جو موقعو ملي ويندو آهي ۽ تشدد دٻائڻ جي آڙ ۾ هو مختصر مدت ۾ وڌ کان وڌ ظلم ۽ ستم ڪرڻ جو موقعو هٿان نه وڃائيندا آهن. پوءِ چو نه عوام کي نقصان رسي ۽ جدوجهد دگهي ۽ شديد تر صورت اختيار ڪري وٺي. هڪ فاشست حڪومت ۾ هڪ عوامي تحريڪ کي پرامن طور جاري رکڻ جي لاءِ عملي طور تي ذريعا اختيار ڪرڻ جو سوال اهم آهي. مسئلو اهو

آهي ته هڪ آمر حڪومت جي خلاف هلايل مهذب شائسته سياسي تحريڪ ڪي ڪيئن جاري رکيو وڃي؟ ته جيئن ان سان ڪنهن ڪي ڪجهه چوڻ جو موقعو نه ملي سگهي. ان ڏس نه فقط مارچ ريليون منعقد ٿي سگهن ٿيون پر ديوارن تي نعرا لکي سگهجن ٿا عوام جي صحيحن واري مهم هلائي سگهجي ٿي. ان سان عوام جو ڌيان ڪوڙن رسمي سزائن طرف ڏياري سگهجي ٿو. پوليس طرفان پڇا ڳاڇا جي مرڪزن ٿيندڙ ظلم کان به عوام ڪي واقف ڪري سگهجي ٿو.

اخر ان کان سواءِ ٻيو ڪهڙو چارو آهي؟

گهرج

ان سلسلي ٻن معاملن تي ڌيان ڏيڻ جي تڪڙي ضرورت آهي. پهريون اهو ته آزاديءَ جي تحريڪ هلائڻ جاري رکڻ جي لاءِ جيڪا به قيمت چڪائڻي پئي، چڪائي ويندي. ٻيو. جيڪڏهن ايم ايل آر ايم ايل او جهڙيون غير قانوني حرڪتون عمل آنديون وڃن ته ان صورت پرامن طريقي سان قانون جي پڄڪڙي ڪئي وڃي مظاهرا به جاري رکيا وڃن. جابر حڪومت ڪي ڳريون سزائون ڏيڻ تي مجبور نه ڪيو وڃي. ان جو عملي پاسو اهو آهي ته پرامن طريقي سان مظاهرا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي.

هاڻي هتي ليڊرن جي ڪردار جو ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي. سڀ کان پهريان سياسي طور تي سجاڳ عنصرن ڪي هڪ ڪري حرڪت آڻڻ منظم ڪرڻ جو ڪم اڳواڻن جو آهي. انهن عنصرن گهڻا سياسي ڪارڪن تي سگهن ٿا. بعد عوام ڪي شامل ڪرڻ جي ڪاميابي حاصل ڪري سگهجي ٿي. انهن ڪارڪنن عوام ڪي اڳڀرائي ڪرڻ جي ترغيب ڏني وڃي.

اهو ڪم مختلف مرحلن سرانجام ڏئي سگهجي ٿو. سڀ کان پهريان عوام جي سامهون

ڪيفيت بيان ڪئي وڃي ۽ مڪاني صورتحال جي پيٽ ڪئي وڃي. اهڙي طرح پهريان عوام ۾ ڪارڪنن ۾ دلچسپي پيدا ڪئي وڃي، ان ڪان پوءِ ماٺهو ننڍين ننڍين ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ شروع ڪندا. هو مقررن جي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ وقت ڪڍندا. انهن سان ڳالهيون ٻولهيون ڪندا. هو انهن جي سرگرمين بابت عملدارن کي ڪا به رپورٽ نه ڏيندا. مطمئن ٿيڻ تي ڪين ڪجهه ڪرڻ لاءِ چيو وڃي، اهڙي طرح هو ٻيهر سرگرم ٿي ويندا ۽ ترقيءَ جي راهه تي هلڻ شروع ڪندا. هڪ ليڊر جي صلاحيت جو انحصار ان ڳالهه تي آهي ته هو فيصلي ڪن مرحلن لاءِ عوام کي ڪهڙي طرح متحرڪ ڪري پاڻ سان ملائي ٿو.

مختلف چالون

مختلف علائقن بابت مختلف چالون اپنائڻ جي سخت ضرورت آهي. چاڪاڻ ته مقامي آفيسر ظلم ۽ تشدد ڪرڻ جي معاملي ۾ الڳ الڳ مزاج رکندڙ هوندا آهن. ان ڪري تحريڪ جو مرڪزي ليڊر هر شهر، ڳوٺ يا علائقي ۾ ڪهڙيون چالون اختيار ڪيون وڃن، ان جا تفصيل بيان نه ٿو ڪري سگهي، پر ان لاءِ ڪيس پنهنجي ذهن ڪان ڪم وٺڻ گهرجي. هو گفتگو جو عام پهلو ۾ معمول جا رستا اختيار ڪرڻ جو مشورو ڏئي سگهي ٿو.

ذهن جي صفائي (برين واش) دنيا جو سڀ ڪان طاقتور ترين هٿيار آهي. ان تي تحريري پيغامن جي ذريعي عمل ڪيو ويندو آهي. مواصلات جا ٻه شروعاتي ۽ مؤثر ذريعا هوندا آهن. ان ۾ ليڊرن جي طرز عمل جون خبرون يا تقريرون يا نعرا يا حڪمرانن جي بدعنوانين کي وائکو ڪرڻ جا تحريري قدم کڻڻ شامل هوندا آهن. عوام کي پاڻ ۾ ڳالهه ٻولهه ڪرڻ ۽ انهن کي پنهنجي زبان ذريعي خبرون ڦهلائڻ ڏنيون وڃن. شهرن ۾ تعليم

يافته عوام وٽ تحريري پيغام پهچائي سگهجن ٿا. اتي ڪيسٽ ويڊيو ڪيسٽ وغيره به ڪارائتا ثابت ٿي سگهن ٿا. ايران جو مثال سامهون آهي ته اتي ڪيسٽ ويڊيو ڪيسٽ جو استعمال ڪيترو ڪارائتو ثابت ٿيو. پاڪستان ڪيسٽ جو استعمال گهٽو وڌيڪ نه آهي. پر هڪ خانه بدوش ڪارڪن ٻهراڙي وچي ڪيسٽ استعمال ڪري سگهي ٿو. ان سان گهٽا ماٺهو فائدو حاصل ڪري سگهن ٿا زباني، تحريري يا ڪيسٽ جي ذريعي جيڪڏهن پرڪشش اعلان جاري ڪيا وڃن ته تحريڪ جلد شروع ٿي سگهي ٿي. پر فقط ڳالهه ٻڌي ڇڏڻ ڪافي ناهي، هر شهري جدوجهد لاءِ تيار امڪاني مجاهد جي لاءِ لازمي آهي ته هو خطن تحريرن جاري ڪرڻ جو هڪ سلسلو جاري رکي انهن کي هڪ ٻئي تائين پهچائيندو رهي. پر اها ڳهٽ ڳهٽ ڪارروائي صرف شروعاتي دور جي لاءِ ڪافي آهي. وڌيڪ ڪارروائي مقصد جي نوعيت جي مطابق سرانجام ڏني وڃي. اڳيون مرحلو مظاهرن ٽي ٻڌل هوندو آهي، ان وڏ ڪان وڏ عوام جو تعاون شرڪت ضروري هوندي آهي ان بيجا تشدد جوڳو رويو اپنائڻ جي ضرورت نه هوندي آهي. ڳوٺن ٻهراڙين مقامي اجتماعي ڪارروائي جي لاءِ مقامي مسئلن کي سامهون رکڻ ضروري هوندو آهي. انهن سياسي سوالن مطالبن کي بلڪل نظرانداز ڪيو ويندو آهي، اهي ڳوٺ مقامي مجموعي ڪارروائي جا بي مثال مورچا هوندا آهن.

جڏهن ان نوعيت جو ڪم شروع ٿي وڃي ته اسان کي اهي سڀ قدم کڻڻا پوندا. جيڪي ڪلاسيڪي انقلاب لاءِ پمفليٽ جاري ڪرڻ وارن روپوش پريس هڪ آمر حڪومت جي دور سرانجام ڏنا هيا. پاڪستان بنيادي طور تي ٽيڪنالاجيءَ جي اعتبار کان هڪ ترقي يافته سماج ناهي. ان ڪري غير قانوني طباعتي سهوليتن جو

سلسلو محدود حد تائين برقرار رهندو، اجتماعي ڪارروائي جو اڻ ڪٽ سلسلو برقرار رکڻ جي لاءِ تحريري يا تقريري پيغامن جو سلسلو برقرار رهندو.

انهن طريقن مان ڪيترن طريقن کي ته فقط ابتدائي حيثيت حاصل آهي، ان ڪري هڪ ڊگهو عرصو ڪپندو. جيڪڏهن هي ڪم هڪ سسٽم هيٺ انجام ڏنو ويو ته ان کي ڪجهه مهينن کان وڌيڪ عرصو نه لڳندو. ان کان پوءِ اسان ننڍي سطح جي ٻئي دور ۾ داخل ٿي سگهون ٿا. پر وڏن سياسي مظاهرن جي لاءِ هڪ ئي وقت تي ڪجهه سو ماڻهو ئي ڪافي ٿي سگهن ٿا. وڏن شهرن جي چوواٽن ۾ نياڪن تي اعلان ڪرڻ جي ضرورت نه هوندي آهي. وڏن شهرن ۾ هڪ ئي وقت تي ڪيترائي مظاهرا مختلف حصن ۾ ٿي سگهن ٿا. پر خاص ڳالهه اها آهي ته اهي مظاهرا وقت بوقت ۾ برجستي انداز ۾ ٿيندا رهن. سي آءِ ڊي جي خوف کان سواءِ هڪ جاءِ کان ٻي جاءِ تي مظاهرا ٿيندا رهن، ضرورت ان ڳالهه جي آهي.

شروعاتي مرحلن ۾ ان ڳالهه جو احتياط ڪيو وڃي ته پوليس سان ٽڪراءَ جي امڪان کان وڌ کان وڌ پاسو ڪيو وڃي. ٻئي دور ۾ ان کي درگذر نه ڪيو وڃي ۾ جڏهن ٽڪراءُ پليگ جي مرض وانگر چنبڙي وڃي ته ان جو خيرمقدم نه ڪرڻ گهرجي. جڏهن ۾ جتي اهي ٽڪراءُ ٿين ته اسان کي گهرجي ته جاني نقصان گهٽ کان گهٽ ٿئي، معصوم عوام جو خون ايترو سستو ناهي، جو ان کي ناحق وهايو وڃي. اهڙي خونريزي کي ڏسي نه ته خوشي ٿئي ٿي ۾ نه ئي خواهش.

ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته هن ڊگهي جدوجهد جي پهرين مرحلي تي ئي اسان کي قيمت چڪائڻي پوندي. جيستائين ٻئي دور جو تعلق آهي، ان لاءِ وڌيڪ ڳري قيمت ادا ڪرڻي پوندي. اسان جي قسمت ۾ وڌيڪ گرفتارين، وڌيڪ سزائن ۾ پڇا

ڳاڇا وغيره جا ظلم لکيل آهن.

مختصر مدت کان پوءِ جڏهن تحريک شروع ٿئي ٿي ۽ زور وٺي ٿي ته ان ۾ وڏ کان وڏ ماڻهو ملوث ٿي وڃن ٿا ۽ جهڪڻ جي بدران غم ۽ غصي جو اظهار پختي ارادي سان ڪندا آهن. شروعاتي مرحلن ۾ جيتوڻيک دهشت ننڍي پيماني تي هوندي آهي پر ان کي وسيع پيماني تي ڪچلي ڇڏڻ جو خطرو موجود رهندو آهي. ان سان مايوسي ۽ نااميدي کي سگهه ملندي آهي. اڳواڻن کي اها ڳالهه ذهن ۾ رکڻ گهرجي.

جيکا تحريک اسان چاهيون ٿا، ان جي لاءِ ڪجهه بنيادي ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ ضروري آهي. هک اڳواڻ کي پيدا ٿيندڙ حالتن جو علم هجڻ گهرجي ته جيئن هو تحريک جي رهنمائي ڪري سگهي. جيکڏهن ضرورت پوي ته ان جي لاءِ قيمت به چڪائي سگهي. هو عوام تائين موزون ۽ اهڙا پيغام پهچائي سگهي، جيکي انهن ۾ علم ۽ عمل جو نئون جوش پيدا ڪري سگهن ۽ کين سڌي سادي تنظيمي ڍانچي جي قيام جو مشورو ڏئي سگهن. ان سان عوامي ڪارروائي جي وچ ۾ ڳانڍاپو پيدا ٿي سگهندو ۽ اڳواڻن ۽ عوام جي وچ ۾ به رخو مواصلاتي سلسلو قائم ٿي ويندو. ان ۾ معلومات فراهم ڪرڻ جو سسٽم به شامل آهي. انهن واضح ضرورتن مان ڪنهن هک کي اهميت ڏيڻ مشڪل آهي. پر خاص اهميت تحريک جي متعلق معلومات ڪٺي ڪرڻ ۽ پرچار کي حاصل آهي.

جيتوڻيک هيءُ هک ڏگهو سسٽم نظر اچي ٿو ۽ آهي به، پر ڪا به عوامي تحريک ان کان سواءِ هلائي نه ٿي سگهجي. نموني طور مقامي روايتن جو جائزو وٺڻو پوندو. پاڪستان ۾ تحريڪون ڏيون آهن، 69-1968ع جي تحريک ۽ 1977ع جي تحريک. برصغير ۾ سڀ تحريڪون مهاتما گانڌي جي تحريڪن کان بي حد متاثر هيون، چاڪاڻ جو

گانڌي جي تحريڪن ۾ عـوام جـو وڏو تعـداد شـامل هيـو. انهن تحـريڪن ۾ مقـامي حـالتن جي مطـابق اختيار ڪيل ٽيڪنڪون ۾ سپ طريقا پراڻـا هئـا. پـر ان جي بـاوجود پرڏيهـه ۾ هلنـدڙ اختلاف، تحـريڪن جي ٽيڪنڪ ڪان وڌيڪ موزون ٿي نه پيا سگهن. پـر ٻيون ڳالهيون وڌيڪ صحيح ناهن.

آخر تبديلي ڪهڙي آئي؟

انهن تحــريڪن ســان هڪ فطــري ۾ بنيــادي تبديلي آئي. برطانوي حڪمرانن پنهنجن ســامراجي مقصدن جي لاءِ اهڙو نظام قائم نه ڪيو هــو، جنهن جي پيٺ هڪ آمرانــه حڪــومت واري نظــام ســان ڪئي وڃي. جيســتائين پاڪســتان جي ٻن تحــريڪن جـــو تعلـــق آهي، ان حقيقت کي وســـاري نـــه ٿـــو سـگهجي، جـڏهن اسـان کي اهـو چيـو وڃي ٿـو تـه سڄي ڪارروائي ڳجهن هٿن ذريعي پهريان ڪـان ٿي رهي هئي. جنهن ۾ مقامي ۾ پرڏيهي هٿ ملوث هيا ۾ حڪـومت شـهري عـوامي مطـالبن تي مـزاحمت ڪــري رهي هــئي ۾ ان تحــريڪ کي آزادانــه طــور ڪچلڻ جي لاءِ پنهنجي پــوليس ۾ ســي آءِ ڊي جـــو ڪليل نموني استعمال ڪري رهي هئي. چون ٿـا تـه ان تحريڪ ۾ هٿياربنـد فـوج جـو اسـتعمال بـه ڪيـو ويو. پر اها ڳالهه واضح هئي ته هٿياربند فوج ايــتري ڳري قيمت تي هڪ مخصوص حڪومت جو دفاع نه پئي ڪري سگهي.

اڄ اسان هڪ ڳالهه واضح ڪـري ڇـڏيون تـه موجوده نظام ۾ آفيسر ڪور جي ڪهـڙي ذميـواري آهي. اصل ۾ هيءَ هڪ فوجي ٽـولي جي حڪــومت آهي، جنهن ۾ ســپ يــا گهٽـا سـينئر فـوجي آفيســر شامل آهن. سياسي طـور تي جـيئن تـه اسـان ڏنـو آهي. فوج هن وقت سپ ڪـان وڌيڪ رعـايت يافتـه طبقو آهي. هتي استحصـال جـو ذڪـر نـه ٿـو ڪيـو وڃي. ان فوجي ٽولي کي ٻين رعايت يافته جماعتن جو مڪمل تعاون حاصل آهي. مارشل لا جي ڊگهي عرصي ڪان نفاذ سان هڪ ڳالهه ته منظـر عـام تي

آئي آهي ته سماجي ڍانچو ۾ ملڪي دولت جي ورهاست جو نظام رعايت يافته طبقي وٽ هوندو آهي ۽ اهو طبقو عوام کي لٽيندو آهي. ان جو وجود صرف آرميءَ جي جابر آمريت ۾ ئي برقرار رهي سگهي ٿو. ان ڪري رعايت يافته طبقو آرمي جي پٺي ٺپري رهيو آهي. ان ڪري هاٽي سازشون ۽ بغاوتون نه ٿيون ٿين. هي نظام سڀني رعايت يافته گروهن خاص ڪري هٿياربند فوج کي راس آيو آهي.

ان ڪري فوجي نظام جي خلاف تحريڪ جي هٿياربند فوج طرفان سخت مزاحمت ٿيندي. آرمي شروعاتي مرحلي ۾ ئي هن تحريڪ کي ڪچلڻ لاءِ هر ممڪن قدم کڻندي. اسان کي ان جي خلاف لوهه جي ديوار بڻجڻو پوندو.

موجوده نظام کي فوج جي تعاون جو هڪ ٻيو سبب به آهي، پهرين دور ۾ ئي هن تحريڪ عوام جا ذهن پنهنجي طرف منتقل ڪري ڇڏيا ۽ ان کي آسانيءَ سان دٻائي نه ٿو سگهجي. فوجي ٽولو اسان جي هن تحريڪ کي ختم ڪرڻ جي لاءِ فيصلي جي صورت ۾ جنرل ضياءُ الحق کي اوچتو حڪومت کان الڳ ڪري ڇڏيندو. سندس جاءِ تي نئون جرنيل آندو ويندو. هن تحريڪ کي جيڪڏهن ختم ڪرڻ جي نه ته عوام جو ڌيان هٽائڻ جي لاءِ حڪومت ڪنهن ٻئي شخص کي سونپي ويندي. اها سندن ڪريل چال هوندي. اسان ان قسم جي چال کي هڪدم رد ڪيون ٿا. اسان کي ته هميشه ان ڳالهه تي زور ڏيڻ گهرجي ته اسان فوجي نظام جو خاتمو چاهيون ٿا ۽ ان کي پاڙئون پٽي اڇلڻ گهرون ٿا. آمرن جون حمايت يافته سياسي تنظيمون ۾ آئيني طور تي هي نظام ڍاهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هي سڄو نظام استحصال پسند آهي ۽ عوام تي ظلم ۽ ستم ڪري ٿو.

ان مقصد جي خاطر سڀني مفاد پرست جماعتن جي سربراهي ڪندڙ هٿياربند فوج هاٽي

هن تحـريڪ کي بيـدرديءَ سـان ڪچلڻ تي سـندرو ٻـڌي بيـٺي آهي. هـو وڏ ڪـان وڏ طـاقت، مڪـاريءَ وارن طريقن ۾ ڪوڙ ۾ دوکي جو سـهارو وٺي رهي آهي. هيءَ لـڙائي ڏگهي ۾ خـونريز ٿي سـگهي ٿي. ان ۾ ڪيـتري مـدت لڳنـدي ۾ ڪيـترن مـاڻهن جـو ناحق خون ظالمن ۾ جابرن جي جهـوليءَ ۾ پونـدو، ان متعلق ڪجهه چئي نه ٿو سگهجي.

اچو ته اسان هڪ ڏگهي ۾ خوني جدوجهد لاءِ تيار ٿي وڃون. جيتوڻيڪ ان جو بنياد اڃا تائين اسان کي سولو نظر اچي رهيو آهي. پاڪستان آرميءَ جا حوصلا هارايل آهن. ان کي ڏسـي سـگهڻ مشـڪل آهي، چاڪاڻ جو شاهه ايـران وٽ ايـراني هٿياربنـد فوج اهڙو ئي سلوڪ ڪري رهي آهي. جيتوڻيڪ اها فوج بـه هن فـوج جهـڙو رعـايت يافتـه طبقـو آهي. ممڪن آهي مـزاحمت عـوام سـان ٿـئي، ڪجهـه شروعاتي شديد ۾ سفاڪانه مقابلن کان پوءِ يـا تـه تحريڪ ختم ٿي وڃي يا عوام ان جو موزون جـواب ڏيندو. ان وقت اها عوام جي هڪ صحيح مزاحمـتي طاقت هوندي. جيڪا آخرڪـار سـوڀاري ٿي وينـدي. ڪجهـه اهـڙن مقـابلن کـان پـوءِ هٿياربنـد فـوج جـا منحرف طبقـا بغـاوت تي آمـاده ٿي وينـدا. پـر اهـو انـــدازو لڳـــائڻ لا حاصـــل آهي تـــه آرمي ڪجهـــه مخصوص حالتن ۾ ڪهڙو رويو اختيار ڪندي. تـرقي پسند سياسي عنصرن جي عملي نقطي نظر سـان اهــو محســوس ڪــرڻ اهم آهي تــه آرمي لڳاتــار سخت مزاحمت ڪنـدي. ان کي سـوڀارو ٿيڻـو آهي. هڪ جابر طاقت جو مقابلو دلـيريءَ ۾ بهـتر طـاقت سان ڪرڻو پوندو. ان جدوجهد جو ثمـر ان ڳالهـه ۾ ئي لڪل آهي. هن مـوقعي تي هڪ مثـالي تحـريڪ جي قيام جو سوال به موزون رهنـدو. برصـغير جي روايتي طرز مـوجب عـوام جي فتح اٽل تـر آهي پـر پاڪستاني فـوج جـو هڪ نمايـان پهلـو اهـو آهي تـه هوءَ سياسي اسٽيج تي وڏن وڏن ايڪٽرن مـان هڪ بڻجي وئي آهي. ۾ نـــاموزون پـــراڻين ٽيڪنڪن تي

عمـل ڪـري رهي آهي. اسـان ڪي پنهنجي تحـريڪ ڪي ڪاميـاب بنـائڻ جي لاءِ خـاص عـدم تشـدد جي آئيــني يــا نيم آئيــني طــريقن ڪي اپنــائڻو پونــدو. جيتوڻيڪ تحريڪ جي مڙني سـطحن تي تشـدد جي تلخ ذريعن ڪي به منهن ڏيڻو پوندو.

چاڪاڻ تـه حڪـومت هن تحـريڪ ڪي ڪچلڻ لاءِ فاشسـٽ طريقـا وڏي پيمـاني تي اختيـار ڪـري رهي آهي، ان ڪري اسـان ڪي 1940ع جي يـورپ وارن اينــٽي فاشســٽ طــريقن تي نظــر وجهــڻي پوندي. مقبوضا فرانس جي ماڪوس □ ڪيل تجربا □ مشقون اسان ڪي خـوب راس اينـديون. چاڪـاڻ تــه اســان بــه هڪ بــدنام جــابر جي چنبن □ ڦاٿــل آهيــون. مختصــر طــور تي تــه پهــرين مــرحلي □ تنظيمي عنصر تي گهٽ ڌيان ڏنو ويندو، پر تحــريڪ ســرگرم مــاڻهن □ پيغــامن □ وڌ ڪــان وڌ نشــر و اشاعت تي ٻڌل هوندي. پر جڏهن هي تحـريڪ ٻـئي مرحلي □ داخل ٿيندي ته ان جي لاءِ وڌيڪ سـگهارا قدم ڪڻڻا پوندا. اهي ڪارروائيون عوام جي وڌ ڪــان وڌ شـرڪت جي ذريعي عمــل □ اينــديون □ اهــڙي طرح نسبتن هڪ معقول تنظيم جـو عمـل وجـود □ ايندو. ان جو قيام هڪ تحـريڪ تي ٻـڌل ڪـارروائن جي ذريعي عمــل □ اينــدو. هي ســرگرم ڪــارڪنن منجهه رابطن جو هڪ ٻيو ذريعـو آهي. نـئين مثـالي تحـريڪ يـورپ جي اينـٽي فاشسـٽ جي مزاحمـتي تحـريڪن مـان سـبق پـرائي اسـان جي حـالتن جي مطــابق هلائي وينــدي. خــاص طــور تي هڪ عملي پروگرام هيٺين نقطن هيٺ هلايو ويندو:

ان تحــريڪ جــو مقصــد عــوام جي مقــامي شڪايتن جو ازالو ڪـرڻ □ ڪين فلاح □ بهبـود جـون معمولي سهوليتون فراهم ڪرڻ لاءِ متحرڪ ڪــرڻ آهي. ان سلسـلي □ حڪـومت جي ادارن ڪي ڌيـان ڏيڻو پوندو. انهن □ مقامي ادارن جا چونـديل ميمـبر □ نام نهاد مصـالحتي عـدالتن جي ميمـبر، زڪـوات ڪــاميٽين جــا ميمــبر، ميونســپل □ ڊســٽرڪٽ

كائونسلن جا ميمبر يا عهديدار ۽ مركزي يا صوبائي مشاورتي كائونسلن جا ميمبر شامل هوندا. شكايتن جو ازالو كرڻ جي لاءِ مظاهرن جي ذريعي عوامي دٻاءُ وڌو ويندو ۽ اهڙي طرح سندن شكايتون ختم كرائڻ لاءِ قدم كنيا ويندا. ڪچين آبادين ۾ رهندڙ غريب عوام جي مقامي مسئلن حل كرڻ تي به زور ڏنو ويندو. كين بنيادي سهوليتون مثلن صحت جي حفاظت، رهڻ جي لاءِ گهر، گڏيل باٿ روم ۾ جهوپڙين ۾ نه ته سندن علائقن ۾ بجلي ۽ پاڻي جي سهوليتن جي فراهميءَ تي زور ڏنو ويندو. هفتي ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڀيرو 25 كان 30 ماڻهن تي مشتمل اهڙا مظاهرا كرايا وڃن.

ان كم جي لاءِ مقامي وركرن جي هڪ ننڍي كاميٽي ٺاهڻ جي ضرورت پوندي. ان كاميٽيءَ ۾ چار، پنج ماڻهو هوندا ۽ انهن سان گڏ صرف هڪ عهديدار هوندو. اهو عهديدار كاميٽيءَ جو كنوينر يا سيكريٽري هوندو.

ٻيو نشانو پوليس ۽ سماجي معاملا نبيرڻ وارن سركاري اهلكارن جي بدعنوانين ۽ ظلمن كي وائكو كرڻ جو هوندو. انهن آفيسرن ۾ سوشل سكيورٽي مزدور يا زكوات تنظيم جا آفيسر شامل آهن. غريب ترين طبقي كي خوراڪ ۽ روزگار جي فراهميءَ تي زور ڏنو ويندو. زكوات كاميٽي ۽ پوليس جي كاتي ۾ رشوت خور ۽ زيادتيون كندڙ ڏوهارين جو پتو لڳايو ويندو. ۽ 20 كان 30 كاركن مظاهرو كري انهن جي حركتن كي وائكو كندا. اهڙن مظاهرن جي لاءِ كو خاص وقت مقرر ناهي، پر هر قابل عمل موقعي تي غريب ترين طبقن كي كٺي كري مظاهرا كرايا ويندا ۽ مقامي آفيسرن جي سامهون غم ۽ غصي جو اظهار كرايو ويندو.

انهن وركرن جي كاميٽين جا كنوينر ۽ سيكريٽري ڳوٺاڻي يا شهري كاميٽي مقرر كندي.

ڪـراچي يـا لاهـور جهـڙن شـهرن □ وارڊ □ زونـل ڪاميٽيون قـائم ڪيـون وينـديون. انهن سـان وڌيڪ رابطي جي لاءِ ٻيـــون ڪـــاميٽيون قـــائم ڪيـــون وينديون.

عـوام جـو وسـيع پيمـاني تي تعـاون حاصـل ڪـــرڻ جي لاءِ هـــر جمعي تي مســجدن □ ٿيـنــدڙ اجتمـــاعن مـــان فائــدو وٺڻ ضـــروري آهي. انهن اجتمـاعن جــو بندوبســت اهي مــزدور ڪــاميٽيون ڪنـديون تـه جـيئن هـو وڌ ڪـان وڌ پنهنجـا حـامي □ همـدرد حاصـل ڪـري سـگهن □ علائقي جي عـوام جي بنيادي مسئلن تي ڌيـان ڏنـو وڃي. جهـوپڙين □ ريلـوي پـٽڙين جي پـر □ رهنـدڙ عـوام جـا مسـئلا سـامهون آنــدا وينــدا. هــر جمعي تي مســجدن □ اجتماعن جي ذريعي شائستگيءَ سان مطالبا منظر عام تي آنـدا وينـدا. اهـڙن گـروپن يـا ڪـاميٽين جي رهنمائي ڪئي ويندي. جيڪي ملان غـير واسـطيدار مســئلن تي تقريــر بــازي ڪن ٿــا انهن جي خلاف احتجاج جو آواز بلند ڪيـو وينـدو. کين مجبـور ڪيـو وينـدو تـه هـو شـريعت جي روشـنيءَ □ مخصـوص علائقن جي بنيادي مسئلن کي منظر عــام تي آڻين. انهن مظـاهرن جـو خـاص مقصـد اهـو ئي هونـدو. اهڙي طرح سـاڃي ڌر جي رجعت پرسـت ملن جي ڪارن ڪرتوتن □ سندن بنياد جو پاندو قاڙيو ويندو.

ان □ □ اهڙين ٻين سرگرمين □ ڪـاميٽي جي هر ميمبر کي 3 يا 4 سرگرم حامي □ همدرد پـرٿي ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته جيئن هو وقت اچڻ تي خـــود ســـرگرم ڪـــارڪن بڻجي وڃن. ڪاميٽيءَ جي ميمبرشپ هر ايري غيري نٿـو خـيري جي لاءِ کليل نه هوندي □ نـه ئي کين هڪـدم پـرتي ڪيو ويندو. جيڪڏهن ڪو بـه خيرخواهـه يـا همـدرد ڪجهه سرگرمين □ باقاعدي شرڪت ڪـري ٿـو تـه ان ڪـاميٽيءَ جـو اڻ ملهيـو ڪـارڪن تصـور ڪيـو ويندو. هر هڪ عام ڪـارڪن جيڪـو ٻن ڪـان وڌيڪ مظـاهرن □ حصـو وٺي ٿـو، ڪـاميٽيءَ جـو حقيقي

ميمبر ٻڌجي ويندو. جيڪڏهن ڪاميٽي گهٽي وڌي وڃي ته هڪ مخصوص گروپ بنائڻ جي لاءِ خاص ڪاميٽين جي لاءِ خاص سب ڪاميٽيون ٺاهيون وڃن.

شروعات ۾ هر ڳوٺاٽي يا شهري ڪاميٽيءَ کي هڪ مظاهري جو بندوبست ڪرڻو پوندو. ان ۾ هر مهيني چار کان پنج هزار ماڻهو شرڪت ڪندا. ان ۾ فقط اهي ئي ماڻهو شرڪت ڪندا، جيڪي مقامي مظاهرن ۾ اڳ ئي شرڪت ڪري چڪا آهن. اهو ضروري آهي ته اسان جا سرگرم ڪارڪن هڪ مظاهري جي لاءِ ڪٺي ڪيل عوام کي نظرانداز نه ڪن. اهي چند هزار ماڻهو هڪ هجوم ناهن پر هڪ وڏو تعداد آهن. جيڪو صحيح معنى ۾ هڪ موثر مظاهري جي رهنمائي ڪري سگهي ٿو.

پهرين دور واري هڪ خاص سرگرميءَ کي تيز ڪيو وڃي. ان سرگرميءَ هيٺ ديوارن کي اردو ۾ ٻين علائقائي زبانن سان نعرن ذريعي پريو وڃي. پارٽين ۾ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن کي اهو ڪم ٻن ٽن راتين ۾ مڪمل ڪرڻ گهرجي. ان هيٺ ڪين موٽا قلم يا سستا پينٽ برش استعمال ڪرڻ گهرجن. هر ميمبر کي هفتي ۾ ٻه راتيون ان ڪم لاءِ وقف ڪرڻ گهرجن. اهو ڪم مڙني پٽين تي تيزيءَ سان نه ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو حڪومت انهن نعرن کي ڊاهي ڇڏيندي. هڪ شخص کي پوليس يا ان جي ٻين ساٿين کي ڏسڻ گهرجي. ته جيئن ڪم جاري رهڻ جي صورت ۾ هو ڪين پوليس جي آمد کان واقف ڪري سگهي.

شروع ۾ مرڪزي سطح تي مظاهرا مهيني ۾ هڪ ڀيرو ٿيڻ گهرجن ۾ ان ڳالهه جو احتياط ڪرڻ گهرجي ته ڪم وڏي تيزيءَ سان ٿيڻ گهرجي. اسان جي اها ڪوشش هجڻ گهرجي ته اسان جا گهٽ ۾ گهٽ ڪارڪن گرفتار ٿين. ان مقصد جي لاءِ نعرن جي رفتار نه پر اصول ۾ قول هجڻ گهرجي. مظاهرن جو ڏينهن، وقت ۾ هنذ علائقائي

زبان □ اطلاعاتي اشتهارن، ننڍن ڳوٺن، ديـوارن تي پينٽنـگ کـان سـواءِ عـوام کي الـڳ الـڳ معلومـات فراهم کـرڻ گهرجي.

مظاهرا وڏي تيزيءَ سـان □ زور شـور سـان منظم کـرڻ گهرجن □ انهن □ وڌ کـان وڌ شـرکت هجڻ گهـرجي. وڌ کـان وڌ تـاثر پيـدا کـرڻ جي لاءِ اهي مظاهرا بازارن، چوواٽن تي منعقـد کيـا وڃن. جڏهن پوليس □ سکيورٽي جـا مـاڻهو اچن تـه انهن کي پهريـان نظرانـداز کـرڻ گهـرجي □ جـڏهن هـو شروعاتي طـاقت اسـتعمال کـرڻ شـروع کن تـه کــارڪنن کي لکي وڃڻ گهــرجي. يعــني جــڏهن ماڻهو نعرا هڻي رهيا هجن تـه انهن جي مـيڙ □ ملي وڃڻ گهرجي.

خاص نکتو اهـو آهي تـه پـاڻ کي تشـدد جـو نشانو بنـائڻ يـا گرفتـاري جي لاءِ پيش کـرڻ سـان ڪجهه حاصل نه ٿيندو. ڪوشش تيزيءَ سان غـائب ٿي وڃڻ جي کـرڻ گهرجي.

انهن مــڙني ســرگرمين، خــاص طــور تي مظاهرن جي سـرگرمين کـان عـوام کي روشـناس کــرائڻ جي سـخت ڪوشــش کـرڻ گهـرجي. ان سلســلي □ خــبرن جي نشــر و اشــاعت جــو ڪم تيزيءَ سان کـرڻ گهرجي. اهـو ڪم اشـتهارن، جي ضرورت پوي ته هٿ سان اشــتهار لکيـا وڃن. انهن کي سـائيڪلو اسـٽائيل کيـو وڃي. انهن کي شـايع کـرايــو وڃي. انهن جــون فوٽــو اســٽيٽ کــاپيون ورهايون وڃن. ان کان سواءِ زباني طـرح بـه اطلاع ڏنو وڃي. ننڍين ننـڍين پـريس جـو پتـو لڳـائي انهن مان فائدو حاصل کـرڻ گهرجي، پر احتياط ضروري آهي، چاڪاڻ جو انهن تي هميشه نظر رکي وينــدي آهي، غـير ملکي خـط و ڪتـابت جـو سلسـلو بـه جاري رهڻ گهرجي □ جيستائين ممڪن ٿي سگهي، غـير ملکين کي تـازه تـرين واقعن کـان روشـناس کـرايو وڃي.

ڪجهه تجربي ڪان پوءِ اڳيرائي ڪندڙ هڪ دستي کي معمول جي سرڪاري تقريبن ادبي، ۽ تهذيبي ميڙاڪن، مذهبي تقريبن ۽ ميلن ملاکڙن ۾ خاص مظاهرن جو بندوبست ڪرڻ گهرجي، جتي عوام وڏي انگ ۾ شريڪ هوندو آهي، اتي معقول نوعيت جا سوال پڇڻ گهرجن. اختلاف راءِ جو اظهار ڪرڻ گهرجي ۽ متبادل نقطي نظر پيش ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ نعرا به شامل هجن.

صنعتي مزدورن، شاگردن، استادن، وڪيلن، صحافين وغيره ۾ نمايان پيشيور ادارن ۾ نقل و حرڪت تيز ڪرڻ گهرجي ۽ اتي سرگرميون جاري رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. انهن ۾ گهڻا ماڻهو ڏکي زندگي گذاريندا آهن ۽ هم خيال به هوندا آهن. ان ڪري انهن ۾ نئون روح ڦوڪڻ جي ضرورت هوندي آهي، جنهن سان هو سرگرم ڪارڪن بڻجي سگهن ٿا.

وسيع ترين نشر و اشاعت جي ڏس ۾ ڪتابن ۽ پمفليٽن وغيره جي تخليق ۽ تحرير ۽ موزون ڪيسٽون تيار ڪرڻ جي لاءِ مرڪزي ٽاسڪ فورس قائم ڪرڻ گهرجن.

نشر و اشاعت جي لاءِ پرڪشش نعرا تيار ڪيا وڃن. انهن ۾ لطيفا به گهڙڻ ضروري آهن.

حقيقي مظاهرن جي ٽئين مرحلي تي اهڙي طرح پهچي سگهجي ٿو. انهن سرگرمين هيٺ شهرن ۾ ڪم ڪار ٺپ ڪرڻ ۽ سرڪاري سرگرمي کي مفلوج ڪرڻ جا قدم به شامل آهن.

ان لاءِ وڏي پيماني تي گرفتاريون ٿينديون ۽ خطرناڪ سزائن جو به امڪان آهي. گرفتاري تي سخت نعري بازي ۽ خبرون ۽ افواهه ڦهلائڻ گهرجن، پوليس يا سڪيورٽي جي هر آفيسر جي بدسلوڪيءَ يا مهم جي خلاف مظاهرا ڪيا وڃن. مظاهرا ظلم ۽ ستم جو شڪار يا گرفتار ٿيلن جي عزيزن ۽ دوستن کي ڪرڻ گهرجن.

باقي ٽيون مرحلو فيصلي ڪن هوندو. ان جي لاءِ ڪو طئه ٿيل فارمولو ناهي ته ان جي رهنمائي ڪيئن ڪئي وڃي. مون کي اميد آهي ته تحريڪ جي مرڪزي رهنمائن جو ڪردار نازڪ هوندو. ان ۾ ايم آر ڊي ۾ شريڪ اٺ پارٽيون نه هونديون. پهرين ۾ ٻئي مرحلي ۾ ٻن شين ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ ضروري آهي. پهريون اهو ته عظيم عوامي ڪارروائي سان واقعا هڪ صورت اختيار ڪندا.

ٻيو هن نقل ۾ حرڪت مان فائدو وٺندي مڪمل نئين ليڊرشپ ان تحريڪ جي ذريعي ئي حاصل ٿيندي.

ان لمحي ۾ يا ڪو ٻيو ان ڪارروائي جو خلاصو پيش ڪري نه ٿو سگهجي. البت ڪم جي نوعيت ايئن آهي.

باقاعدي عوامي ڪارروائي جي نقل ۾ حرڪت

هڪ منظم طريقي جي مطابق آرگنائيزيشن جي تشڪيل

ليڊرشپ جي جدوجهد جي ذريعي تشڪيل

طريقيڪار حقيقي معنى ۾ اثر جوڳو هجڻ گهرجي.